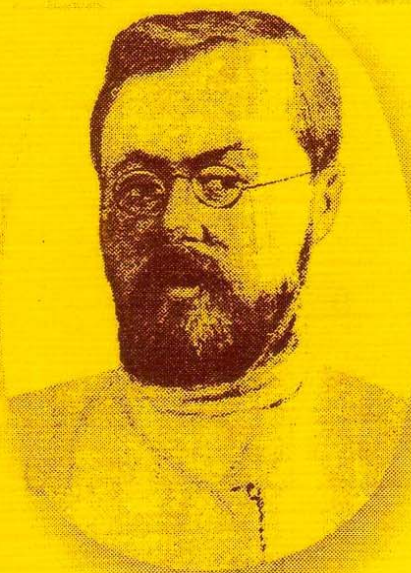

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

Л. П. ГОРКІНА

**М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ
ТА ІСТОРІЇ**

Київ - 2001

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

Л. П. ГОРКІНА

**М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ
ТА ІСТОРІЇ**

Київ — 2001

Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – Київ: ІЕ НАН України, 2001. – 268 с.

У книзі висвітлені життя, наукова і громадсько-політична діяльність відомого у світі українського вченого Михайла Івановича Тугана-Барановського (1865-1919). Подана коротка ретроспектива світової і вітчизняної наукової економічної думки у ХІХ столітті та внесок вченого у її подальшу еволюцію. Основна увага приділена внеску М. І. Тугана-Барановського в історію економічних вчень, мікро- та макро-економіку, історію та теорію кооперації і соціалізму. Розглянутий доробок вченого у монетарній економіці (І.-С. Коропецький, США), сучасна оцінка його праць на Заході (Н. Балабкінс, США).

Книга може бути корисною для всіх, хто цікавиться історією економічної культури України та її представниками, може використовуватися при викладанні та вивчення курсів з історії економічної думки — світової та вітчизняної.

В і д п о в і д а л ь н и й р е д а к т о р *І. І. Лукінов*

З а т в е р д ж е н о д о д р у к у в ч е н о ю р а д о ю
І н с т и т у т у е к о н о м і к и Н А Н У к р а ї н и

Р е ц е н з е н т и

В. Є. Козак, В. І. Кононенко, В. М. Ємченко

© Інститут економіки НАН України, 2001

© Л. П. Горкіна, 2001

ISBN 966-02-1924-5 © І.-С. Коропецький, Н. Балабкінс (додатки), 2001

ПЕРЕДМОВА

“... сучасна теорія вкрита рубцями учорашніх проблем, нині розв’язаних, учорашніх промахів, нині виправлених, і не може бути повністю опанована, якщо не розглядати її як спадщину минулого”

Марк Блауг

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919) — всесвітньо-відомий вчений, перу якого належить близько 200 опублікованих праць. Росіяни вважають його російським, українці – українським, а найвидатніший на сьогодні дослідник історії економічних вчень Йозеф Шумпетер називав М. Тугана-Барановського найкращим слов’янським економістом. Ім’я вченого, майже забуте в Росії та в Україні, дбайливо зберігається в історії світової економічної думки, а його науковий доробок розцінюється як невід’ємна складова її поступу до сучасних досягнень людства в галузі економічних знань.

Інтерес до наукової спадщини М. Тугана-Барановського не згасає в світі вже більше ста років, вона і тепер пильно вивчається в Америці і в Канаді, країнах Західної Європи та в Японії. Проте тільки в останні роки ця спадщина стає предметом уваги та вивчення на батьківщині вченого. Чим славетне ім’я Тугана-Барановського, якому долею судилося прожити тільки 54 роки, які наукові здобутки зробили ім’я нашого видатного співвітчизника всесвітньовідомим? І через що науковий доробок вченого так довго замовчувався або до останнього часу подавався у перекрученому вигляді на його батьківщині – в Україні, а також в Росії, де пройшла більша частина його життя та натхненної наукової й викладацької діяльності. На ці питання певною мірою і дасться відповідь у книзі, що пропонується увазі читача.

Якщо звернутися до існуючої на сьогодні російської та української довідкової літератури, виданої переважно за радянських часів, – енциклопедій, економічних словників тощо, більшість із них навряд чи дадуть будь-яке об’єктивне уявлення про Михайла Івановича Тугана-Барановського як людину і вченого. Ці довідники, як правило, містять визначення-ярлики – “буржуазний економіст”, “апологет капіталізму”, “кадетський професор”, “ліберальний професор,

що писав про рівність” і т. п. Ці ярлики, що довгі десятиліття насаджувалися у нашій свідомості, були запозичені з ленінських оцінок видатного вченого та його праць. Передвзятість та неадекватність цих оцінок особливо впадає в око, якщо взяти до уваги, що В. Ленін постійно вивчав праці М. Тугана-Барановського і часто використовував його ідеї, піддаючи, як правило, їх автора критиці з позицій ортодоксального (правовірного – *Л. Г.*) марксизму.

Сучасними дослідниками підраховано, що в ленінських творах ім'я українського вченого зустрічається більше, ніж 100 разів [20, с. 73]. “... студію Тугана-Барановського, – писав Володимир Ленін 1896 року у листі до А. І. Ульянової-Єлізарової, – у нього дослідження солідне (мається на увазі всесвітньо визнана праця вченого про промислові кризи в Англії – *Л. Г.*), але схеми, набр. у кінці, такі неясні, що, признатися, не розумію” [59, с. 20]. Однак це не завадило йому назвати вже наприкінці ХІХ століття праці вченого “безглуздою і претензійною нісенітницею” [61, с. 32].

Зовсім інші, високі оцінки давали науковим пошукам М. Тугана-Барановського сучасні йому економісти в Росії, Україні, Німеччині, Франції та інших країнах. До цих оцінок будемо часто звертатися нижче, тут же наведемо тільки слова учня М. Тугана-Барановського – всесвітньовідомого російського вченого, знищеного сталінським режимом у 30-ті роки, Миколи Кондратьєва. У своїй книзі, присвяченій пам'яті вчителя, М. Кондратьєв писав 1923 року: “Хотілося б рішуче й беззаперечно підкреслити значення його як російського вченого в галузі економічної науки, який має водночас світове ім'я” [52, с. 112].

Та вже з другої половини 20-х років у російській історико-економічній літературі відомості про М. Тугана-Барановського подавалися переважно у негативному плані. На той час в економічній літературі вже запанував термін “туган-барановщина”, а Микола Бухарін у 1925 році послідовників видатного вченого не посоромився назвати “баранами” [16]. Вчений трактувався як російський “ліберальний буржуазний професор”, “знищувач Маркса”, і, взагалі, контрреволюціонер. Українські автори автоматично повторювали ці визначення, майже нічого не знаючи ні про самого вченого, ні про його твори. В Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ) Туган-Барановський характеризується як “російський буржуазний економіст”, який від легального марксизму перейшов до ревізіоністської критики марксизму [124, с. 431].

Тільки в окремих розвідках з історії економічної думки, написаних в Україні в останні роки – праці С. Злупка, Ю. Бажала, Н. Петровської, автора цієї книги та ін. [44; 5; 77] робиться перша спроба відновити історичну правду про М. Тугана-Барановського, віддати належне західним вченим, у тому числі з української

діаспори. Останні не тільки зберегли пам'ять про видатного українського вченого, але й доклали багато зусиль до створення значної літератури про нього, в цілому ряді випадків розвинули його наукові ідеї, ввівши їх у контекст сучасної економічної науки. Серед таких дослідників С. Амато в Італії [133 і ін.], В. Тимошенко [150], В. Коваль [141], І.-С. Коропецький [138], А. Ноув [144], Н. Балабкінс [6] у США та інші. По можливості ми старалися залучити праці цих та інших дослідників при висвітленні життєвого шляху та наукового доробку М. Тугана-Барановського. Дві з таких праць вміщені у (розділі VI Додатки) цієї книги.

За життя М. Тугана-Барановського рівень економічних знань в Україні ще значно відставав від провідних на той час західних економічних шкіл. Творчість видатного вченого найбільш виразно відбила рівень і всю суперечливість розвитку економічної теорії в Росії та Україні на рубежі XIX і XX століть і, головне, початок її впевненого виходу на світовий рівень. Про це переконливо свідчать ті геніальні зльоти думки М. Тугана-Барановського, які в окремих галузях економічної теорії не тільки перевершили цей рівень, але й визначили напрями її подальшого поступу.

Сказане, однак, не означає, що економічна система М. Тугана-Барановського була "безгрішна", відповідала всім новітнім досягненням тогочасної науки або мала всеохоплюючий характер. Напроти, його багато і часто справедливо критикували за ті чи інші відступи від загальноприйнятих у науці положень, недооцінку їх теоретичного значення тощо. На жаль, цей бік спадщини вченого сучасними дослідниками до уваги, практично, не береться. Втім, слід визнати, що в силу своєї геніальності, і в цих відступах у нього, як правило, зароджувалися витоки якісно нових підходів до розгляду тих чи інших проблем, що реалізувалися пізніше вже на іншій, відмінній від його власної, теоретико-методологічній основі. І до сьогодні підтверджується передбачення М. Кондратьєва про те, що М. Туган-Барановський не створив "школи", але ні одна школа не уникла й не зможе уникнути впливу його ідей [52, с. 114].

Головна мета цієї розвідки, що пропонується читачеві, дати можливо реальне уявлення про особистість і науковий доробок М. Тугана-Барановського. Передусім, про його вагомий внесок в історію політичної економії та соціалізму, визнаним фахівцем якої він був, а також у саму економічну теорію. Останнє стосується теорії цінності, теорії грошей та ряду інших проблем, досить детально розглянутих у книзі.

Слід зауважити, що наукова спадщина видатного вченого містить багатий матеріал не тільки з проблем політичної економії та соціалізму, але й з історії народного господарства різних країн, філософії, економічної соціології тощо. Ці аспекти теж певною мірою

відбиті у матеріалі книги, але головна увага, зважаючи на поставлені автором цілі, віддана дослідженням вченого у сфері історії та теорії політичної економії і соціалізму. Матеріал подається в історико-логічній послідовності формування та еволюції теоретичних уявлень вченого у контексті розвитку світової та вітчизняної економічної науки на рубежі XIX і XX століть. Відповідно побудовано і структуру книги.

Перші два розділи мають узагальнюючий характер. Так, розділ I-й присвячений стислій характеристиці того наукового ґрунту у політичній економії, що склався в XIX столітті на Заході, його особливостей в Російській імперії, а також у Східній Україні. Саме на цьому ґрунті М. Туган-Барановський сформувався як вчений, розкрився його науковий таланти. Поданий матеріал, на нашу думку, надасть можливість читачеві не тільки краще уявити самотність підходу М. Тугана-Барановського до розв'язання цілого ряду теоретичних проблем, але й загальний характер еволюції політичної економії у XIX–на початку XX століття. Нагадаємо, що визначальним результатом цієї еволюції стала зміна наприкінці XIX століття класичної ситуації на неокласичну, що призвело до значних потрясінь у політичній економії. Саме на час цієї зміни і припав початок наукової діяльності видатного українського вченого.

У наступному II-му розділі книги розглянуті основні віхи життєвого шляху та творчої спадщини вченого. Розділ є своєрідним путівником у науковому доробку цієї видатної людини, що, як вже відзначалося, включає понад 200 праць з найрізноманітніших проблем. При цьому увага акцентується не тільки на головних працях, які більш детально розглянуті в окремих розділах, але й на тих, які до них не ввійшли, або ж познайомитися з якими широкій аудиторії важче. На сьогодні ще занадто мало праць вченого перевидано. Матеріал подано у двох підрозділах, які відповідають двом умовним етапам у житті вченого, своєрідним водорозділом у яких ми вважаємо його висилку 1901 року з С.-Петербургу в Україну та недовге перебування на батьківщині.

При висвітленні того відтинку життєвого шляху М. Тугана-Барановського, що припадає в основному на XIX століття, автор прагнув дати можливо повне уявлення про юнацькі роки вченого, характер отриманої ним освіти, пошук власної світоглядної концепції та наукових пріоритетів. Останніми стали порівняльний аналіз класичної та Австрійської шкіл в царині центральної на той час політекономічної проблеми цінності і дослідження з історії економічних (у тому числі і соціалістичних) вчень; вивчення розвитку російського капіталізму та виявлення загальних закономірностей еволюції капіталізму як господарської системи. Ці дослідження дозволили молодому вченому запропонувати власну теорію промислових криз, що принесла йому на початку XX століття

всесвітнє визнання. Наводяться також фрагменти історії Київського та Харківського університетів, показана публіцистична діяльність М. Тугана-Барановського у 1890-і роки, його участь і роль у формуванні критичного (“легального”) марксизму, бурхливій полеміці з народництвом як найвпливовішою течією суспільно-економічної думки того часу тощо.

Висвітлюється перебування вченого протягом 1900 – 1905 років в Україні, аналізуються економічний, соціальний і політичний стан України у складі Російської імперії на початку ХХ століття, умови українського села та діяльність національно-свідомої української інтелігенції щодо забезпечення господарсько-культурних потреб українського селянства, тісні зв'язки з нею та участь в її роботі М. Тугана-Барановського.

Наступний підрозділ другого розділу знайомить читача з науковою, викладацькою та громадсько-політичною діяльністю М. Тугана-Барановського в перші десятиліття ХХ століття. Увага зосереджується на філософських підвалинах світоглядних концепцій вченого, синтезованих ним на початку ХХ століття у нових розвідках з історії економічних і соціалістичних вчень, творчому переосмисленні марксизму та виробленні власної концепції суспільного розвитку при формуванні ним курсу з політичної економії. Особлива увага приділена внеску М. Тугана-Барановського у становлення української державності та формування наукового й освітнього потенціалу України в період 1917-1919 років.

Автор має надію, що цей матеріал допоможе читачеві не тільки увійти до творчої лабораторії М. Тугана-Барановського, але й уявити собі особистість цієї визначної людини. Зрозуміти, як складалося його непросте життя, формувався світогляд, національна самосвідомість, громадянська позиція, еволюціонізували наукові уявлення видатного вченого, якому судилося пережити дві революції та жовтневі події, світову й громадянську війни, надії на відродження державності України та гострий біль за її долю і вмерти у розквіті наукового таланту та прагнень, здобувши ще за життя світового визнання.

Наступний III-й розділ присвячений дослідженням М. Тугана-Барановського з історії економічної теорії в межах класичного її етапу. Розглянуті його погляди на генезис і становлення політичної економії як науки, на “систему А. Сміта”, її основні складові та загальнонаукове значення. Пильна увага приділена дослідженню вченим закономірностей подальшої еволюції класичної школи у різних її відгалуженнях: “школи Мальтуса-Рікардо”, що знайшла своєрідне завершення у науковому доробку Дж. С. Мілля, та “школи Сея” і його послідовників. При цьому основний акцент робиться на виявленні М. Туганом-Барановським тих елементів у розвитку

класичної школи, які знаменували собою зародження нової класичної ситуації у політичній економії.

Внесок М. Тугана-Барановського у мікро- та макроекономіку розглянутий у IV-му розділі. Щодо мікроекономіки, показано відбиття у працях українського вченого початку некласичної ситуації у політичній економії. Передусім – високий на той час рівень наукової інтерпретації ним теорії цінності Австрійської школи, піонерне значення висунутої М. Туганом-Барановським у власній теорії цінності, одночасно з фундатором нової класичної школи А. Маршаллом, ідеї неокласичного синтезу теорії граничної корисності з теорією цінності класиків. Зауважимо, що матеріал цього розділу доповнюється окремим нарисом автора про теорію цінності М. Тугана-Барановського, вміщеним у розділі VI-му (Додатки).

Найбільше визнання у світовій науці вченому принесла його теорія економічних коливань, яка виводила політекономічні дослідження на якісно новий макроекономічний рівень. У розділі зроблена спроба дати уявлення про підхід до розв'язання проблеми ринку, запропонований М. Туганом-Барановським на основі творчого сприйняття та використання ідей Ф. Кене і К. Маркса, побудови власних схем відтворення суспільного капіталу; показано їх значення для розробки ним власної теорії криз. Творча лабораторія вченого розкривається у порівняльному аналізі М. Туганом-Барановським спроб розв'язати проблему криз представниками різних економічних шкіл, у т. ч. марксизму, та поясненні того, чому ці спроби вчений вважав неприйнятними для себе.

Головна увага концентрується на основних положеннях теорії криз М. Тугана-Барановського, який справедливо вважається одним із фундаторів сучасної інвестиційної теорії циклів; подаються відмінності між теорією українського вченого та неокласичними спробами розв'язання цієї проблеми. Показаний вплив теорії циклів та криз М. Тугана-Барановського на подальший розвиток у світовій економічній думці досліджень із проблем теорії кон'юнктури, механізмів регулювання макроекономічних процесів, шляхів стимулювання технічного прогресу тощо. Теоретична розробка М. Туганом-Барановським проблеми економічних циклів, наукове обґрунтування ним висновків про величезні можливості до саморозвитку та самокорекції, закладені в капіталістичній господарській системі, про роль у цих процесах нових економічних форм і суспільно-економічних організацій, регулюючу роль держави та ін. мали виключний вплив на дослідження проблем капіталізму та його еволюції і розробки відповідної економічної політики. З цим аспектом політико-економічних уявлень М. Тугана-Барановського тісно пов'язані і його погляди на соціалізм та його історію.

У заключному розділі V-му розглянуті аналіз та оцінка М. Туганом-Барановським різних соціалістичних вчень – від “античного соціалізму” Платона, вчень соціалістів-утопістів нового часу – Р. Оуена, Ш. Фур’є, Г. К. де Рувруа де Сен-Сімона – і до сучасних вченому соціалістичних концепцій, в тому числі російського народництва, західноєвропейської соціал-демократії, “кооперативного соціалізму” та ін. Не втратила інтересу і запропонована вченим класифікація соціалістичних і комуністичних вчень, його погляди на внутрішню природу та закономірність виникнення й розвитку соціалістичних ідей, власне бачення соціалізму як нової господар-ської та духовної системи. Глибокий порівняльний аналіз М. Туганом-Барановським різних соціалістичних систем, запропонованих утопіс-тами різних часів і народів, у тому числі і марксизмом, допомагає краще зрозуміти, чому вчений не сприйняв соціально-політичної доктрини останнього, в чому бачив її соціальні та економічні вади.

При характеристиці основних складових власної соціалістичної концепції М. Тугана-Барановського увага акцентується на його поглядах на власність, ефективність, проблему цінності, кооперацію при соціалізмі; на значенні цієї концепції для сучасних розробок ефективних моделей господарювання, з одного боку, та необхідності врахування утопізму цілого ряду ідей вченого щодо соціального устрою майбутнього суспільства – з другого. Особливий наголос робиться на поглядах М. Тугана-Барановського на сутність і роль сільськогосподарської кооперації, розкривається значення поглядів вченого на магістральний шлях розвитку сільського господарства на основі зміцнення селянських трудових господарств, об’єднання їх кооперацією та втягнення в єдиний комплекс ринкових відносин. Разом з тим просліджується еволюція поглядів М. Тугана-Барановського на проблему виробничого кооперування (колективного землеробства) у сільському господарстві в бік превалювання певного утопізму його теоретичних уявлень, розуміння чого є особливо актуальним на сьогодні.

Порівняльний аналіз оцінок М. Туганом-Барановським методологічних засад різних шкіл з його власною системою політ-економічних уявлень дозволяє виявити оригінальність останньої як ґрунту цілого ряду піонерних теоретичних висновків вченого, передусім, в галузі внесення в Україні та Росії у науковий обіг ідей маржиналізму, а також започаткування макроаналізу; співзвучності багатьох його ідей сучасному розумінню змісту й завдань політичної економії.

Для поглиблення цього аспекту у висвітленні наукової спадщини М. Тугана-Барановського, у книгу введений як “Додатки” розділ VI-й — “М. Туган-Барановський і сучасність”. До розділу включені окремі нарис автора “Теорія цінності М. І. Тугана-

Барановського в історії економічної думки”, дослідження І.-С. Коропецького (США) “Внесок Михайла Тугана-Барановського в монетарну економіку” та розвідка Н. Балабкінса (США) “Значення М. І. Тугана-Барановського сьогодні”.

Матеріал про теорію цінності М. Тугана-Барановського подається автором у порівняльному аналізі з розв’язанням цієї проблеми західною економічною наукою, передусім у неокласичній теорії ціни А. Маршалла. Увага акцентується на власній концепції цінності вченого, на спробі поєднання трудової теорії цінності з основними положеннями маржиналізму, розглядаються сильні і слабкі сторони здійсненого вченим такого синтезу. Цей матеріал дозволить, на нашу думку, скласти більш адекватне уявлення про реальне значення доробку в цій галузі М. Тугана-Барановського порівняно з тим, що розвивається в сучасній вітчизняній економічній літературі. Сьогодні, коли українські економісти напружено шукають власного шляху для входження України у світовий ринковий простір, критична оцінка теорії цінності М. Тугана-Барановського набуває особливого значення: саме ця теорія стала вихідною у його спробі підвести наукову базу під конструкцію централістської моделі планомірно організованої соціалістичної економіки.

Стаття відомого дослідника української економіки та економічної думки професора Темплського університету, іноземного члена НАН України І.-С. Коропецького (США) про внесок М. Тугана-Барановського в монетарну економіку, на вміщення якої до цього видання люб’язно погодився її автор, суттєво доповнює уявлення про погляди М. Тугана-Барановського на роль грошей у циклічних коливаннях промисловості. Вона практично ліквідує “білу пляму” щодо внеску вченого у монетарну економіку в цілому, як у частині критичного аналізу М. Туганом-Барановським теорій грошей, що існували в світі на рубежі XIX-XX століть, так і дослідження ним проблем грошового обігу під час Першої Світової війни і в роки революцій тощо. Високоякісний аналіз світового рівня, запропонований І.-С. Коропецьким, дозволяє ясно усвідомити, як піонерні висновки українського вченого співвідносяться із здобутками в цій сфері знань тогочасної світової економічної думки та з сучасним розвитком проблеми.

Розвідка професора Ліхайського університету Н. Балабкінса (США), вперше виголошена на Другому Міжнародному конгресі Української Економічної Асоціації (Ореса, 1994), завершує VI-й розділ. Вона знайомить читача з поглядом сучасних зарубіжних економістів на значення наукового доробку М. Тугана-Барановського, яскраво демонструє той резонанс, що мають його праці у світі, знайомить з їх перекладами і перевиданнями в різних країнах. Особливо цікавою

і значущою на сьогодні є оцінка американським вченим інституціонального аспекту наукової спадщини видатного українського вченого.

На завершення в книзі вміщена одна з останніх праць М. Тугана-Барановського “Вплив ідей політичної економії та природознавства на філософію”, яку, до речі, згадує і Н. Балабкінс і яка викликає підвищену увагу західних вчених. Ця праця співзвучна сучасним поглядам на політичну економію на її якісно новому рівні, засвідчує високий науковий потенціал вченого наприкінці його життя, якому, на жаль, не судилося розкритися далі.

Бібліографія по основній частині книги (розділи I–V), подана наприкінці її у “Літературних посиланнях”; бібліографія по окремих працях, вміщених у розділі VI-му (Додатки), подається після кожної з них.

Закінчуючи цю коротку передмову до книги, зауважимо таке. Ознайомлення, хоча б і досить загальне, з працями М. Тугана-Барановського допоможе не тільки зрозуміти закономірність поступового відходу ще наприкінці XIX – початку XX століття української економічної думки в галузі теоретичної економії з позицій витратної концепції класичної школи та марксизму на позиції, що запропонували неокласики і в основу яких була покладена ідея економічної ефективності, але й причини, через які ці спроби не знайшли свого успішного завершення. Це сприятиме подоланню аналогічних труднощів у становленні сучасної вітчизняної економічної теорії в руслі загальносвітового її плину. Крім того, праці М. Тугана-Барановського допоможуть зрозуміти і такий важливий аспект історії теоретичної економії, як закономірність виходу її на рівень макроекономічного та нерівноважного аналізу, тобто аналізу динаміки економічного розвитку як центральної проблеми сучасної економічної теорії.

Політекономічна концепція М. Тугана-Барановського, плідність її позитивного аспекту має сприяти розумінню історії економічної думки як загальноісторичного процесу і, в той же час, враховувати всі його особливості стосовно місця й часу, тобто особливості, що накладають на цей процес конкретні історичні, суспільно-політичні, економічні, національні та ін. умови розвитку економічної думки в різних країнах світу. Саме ця позитивна сторона наукової діяльності М. Тугана-Барановського все більше привертає увагу західних і вітчизняних економістів.

Вже по закінченні цієї праці автору стало відомо, що з ініціативи Адміністрації Президента України у Харкові, де М.І.Туган-Барановський закінчив університет, утворене наукове товариство по вивченню спадщини видатного українського вченого. Така увага до особи М. І. Тугана-Барановського та його наукової спадщини сприймається з вдячністю і пошаною за глибоке усвідомлення на державному рівні

необхідності всебічного сприяння відновленню історичної пам'яті українського народу в галузі його економічної культури. Це вселяє великі надії на можливості більш широкого розгортання наукової праці в галузі історії народного господарства та економічної думки України.

Автор висловлює щирі подяки за велику практичну допомогу у здійсненні цього видання професору Тернопільської академії народного господарства *В. І. Гринчуцькому*, завідувачу відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки НАН України *Т. І. Дерев'янкін* та інженерам цього відділу *Г. Л. Львовій*, *В. М. Беляєвій* та *Н. В. Степенко*.

I БІЛЯ ВИТОКІВ: ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ У ХІХ СТОЛІТТІ

“Істина, яку отримуєш як таку, що впала з неба, не знаючи ціною яких зусиль вона завойована, подібна до золотої монети, що дісталася без праці — від неї немає ніякої користі”.

Шарль Жід, Шарль Ріст

1. З історії розвитку економічної теорії на Заході

М. Туган-Барановський про характер суспільної думки ХІХ століття. – Дві системи економічного аналізу у класичній школі. – Завершення у політичній економії класичної і формування неокласичної традиції. – Марксизм. – Від Сімонда де Сімонді до соціального напрямку Німецької історичної школи. – На шляху до консенсусу у політекономічній парадигмі.

Для того, щоб краще зрозуміти значення наукового доробку Михайла Івановича Тугана-Барановського, його місце в історії вітчизняної та світової економічної думки необхідно мати хоча б загальне уявлення про той соціально-політичний, національний, економічний, науковий ґрунт, на якому формувався світогляд вченого та його громадянська позиція. До цих аспектів проблеми ми в тій чи іншій мірі будемо звертатися у всіх розділах книги. Перший же присвятимо саме науковому її аспекту.

Краще опанувати велике, в ряді випадків революційне, значення праць М. Тугана-Барановського з історії та теорії політичної економії допоможе коротка ретроспектива загального стану цієї галузі наукового знання як напередодні того часу, коли вчений, на початку 90-х років ХІХ століття, розпочав свою наукову діяльність, такі почасті впродовж неї. У висвітленні цієї ретроспективи будемо звертатися і до праць самого вченого з історії економічної думки.

У своїй всесвітньовідомій праці «Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма» (1903) при виявленні основних тенденцій і напрямів розвитку економічної думки у ХІХ століття, М. Туган-Барановський дав їх визначення, яке не втратило свого значення і до наших днів. Основною характерною рисою процесу її еволюції він назвав зміни у загальному плинні суспільної думки. Увага економістів, відзначав вчений, все більше переноситься у бік соціальних

явищ, породжуваних капіталізмом, на розв'язання питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства», – питання, яке, на думку вченого, заступило, за своєю важливістю, всі інші, поставлені капіталістичним ладом перед економічною наукою.

Саме при відповіді на це питання, вважав М. Туган-Барановський, політична економія і розпалася на три основні напрями, представлені, по-перше, захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу (Адам Сміт та класична школа), по-друге – виразниками ідей соціалізму як антиподу першого, що у всіх відношеннях повинен бути повною протилежністю товарному господарству (від вчень великих утопістів до «наукового соціалізму» Карла Маркса); і, нарешті, третього, який «прагне зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши у той же час, шляхом посилення державного втручання в інтерес слабих, різкість класових антагонізмів» (Німецька історична школа) [104, с. 45].

Щодо першого напрямку, представленого вченням А. Сміта та класичною школою, саме він і визначив собою першу, за Й. Шумпетером, класичну ситуацію (або стан) у політичній економії, що продовжувалась до 70-х років XIX століття. Зважаючи на недосконалість висвітлення в ряді сучасних українських видань з історії економічних вчень як системи політичної економії А. Сміта, так і процесу формування та подальшої еволюції класичної школи [48, с. 55–152; 30, с. 51–127 і ін.], вважаємо за доцільне ввести кілька фрагментів з цієї еволюції у сучасному її баченні. Це, на наш погляд, дозволить виразніше уявити погляди та позицію М. Туган-Барановського як історика економічних вчень та економіста-теоретика, що висвітлюються далі.

Започаткована А. Смітом класична економічна теорія знаходить блискучих продовжувачів. Передусім, Давіда Рікардо, який, за висловом А. Анкіна, на рубежі 20-х років XIX століття «стояв у центрі всієї європейської науки» [2, с. 234]; а також – Жана Батіста Сея, який заклав підвалини (в часі значно раніше від Д. Рікардо) відмінної від Рікардової лінії аналізу, що була продовжена його учнями («школа Сея») у Франції та однодумцями у багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні. Нагадаємо, що саме Ж. Б. Сей запропонував розуміння виробництва тільки як продукування корисностей, а не виключно матеріальних благ, ввів поняття послуг та визначення їх цінності попитом на них і пропозицією, ввів фігуру підприємця, який здійснює розподіл цінності продуктів між виробничими послугами і, тим самим, побудував класичну, за визначенням Ш. Жіда та Ш. Ріста, концепцію розподілу багатства, яка «гармонійно координується з теорією обміну і виробництва» [35, с. 99 – 100].

Тобто в період найвищого піднесення класичної школи, її провідні представники в особі Ж. Б. Сея та в особі Д. Рікардо

започаткували дві різні системи класичного аналізу. За практичними висновками, які ці вчені та їх послідовники робили з цього аналізу, вони в історії економічних вчень названі «оптимістами» та «песимістами» (класифікація Ш. Жіда та Ш. Ріста, М. Тугана-Барановського і ін.). На сьогодні видається більш прийнятним говорити саме про дві відмінні системи аналізу в межах класичної школи, акцентуючи увагу на тих елементах цього аналізу, що прокладали шлях до нової класичної ситуації. При цьому, звичайно, слід відзначити той очевидний факт, що за Рікардо йшли переважно англійські економісти, а за Сеєм – французькі (але в обох випадках – не всі і не виключно).

Щодо еволюції класичної школи, її, на наш погляд, слід простежувати вже з «другої хвилі» економістів класичної школи, які у 30 – 40-і роки прагнули «підправити» й розвинути ідеї лідерів класичної школи у двох основних течіях: з одного боку, вчення Д. Рікардо і, з іншого – Ж. Б. Сея. Зусилля перших, передусім, Джеймса Мілля та Джона Рамсі Мак-Куллоха, призвели, за виразом Й. Шумпетера, до того, що вчення Рікардо «зів'яло в їх руках і стало мертвим і безплідним відразу ж» [147, с. 478]. Причину цього Й. Шумпетер вбачав, насамперед, у безплідності самого вчення Рікардо, заснованого на трудовій теорії цінності і сповненого через це цілим рядом добре відомих нерозв'язаних суперечностей. Прагнучи розв'язати їх, прихильники Рікардо практично вступили на шлях теорії витрат виробництва, запропонованої Ж. Б. Сеєм. В результаті, і противники, і прихильники концепції Ж. Б. Сея – Федерік Бастіа й інші економісти «школи Сея», а також Генрі Чарльз Кері, Нассау Уільям Сеніор і ін. – рухалися вже в напрямі вдосконалення вихідних положень про безпосередню продуктивність капіталу та землі його трьохфакторної моделі. На цьому шляху були запропоновані трактування витрат виробництва як суб'єктивних жертв його учасників, теорія послуг, теорія «здержливості» і т. п., а також введення у пояснення цінності факторів, що визначають попит (передусім, поняття рідкості, або рідкісної корисності Н. Сеніором).

Не слід, однак, забувати, що саме А. Сміт, відмежувавши поняття мінової цінності від цінності споживчої, зосередив увагу на поясненні останньої витратами виробництва, «з наміром заперечуючи цінність у термінах корисності» [10, с. 26]. В сучасній зарубіжній економічній літературі ствердилася думка, що цим він майже на сто років, до початку маржиналістської революції, «перекрив» своїм авторитетом шлях до розвитку концепції, що просліджується від Аристотеля до Анна Робера Жака Тюрго, згідно якій цінність пояснювалася, виходячи з корисності та рідкості речей і послуг (благ). Від початку XIX ст. класична школа в особі її кращих

представників – Томаса Роберта Мальтуса, Жана Батіста Сея, Давіда Рікардо, Жана Шарля Леонара Сімонда де Сімонді, Нассау Сеніора та багатьох інших — усвідомлено або ж інтуїтивно (пояснення цінності невідтворюваних благ корисністю у Д. Рікардо, його теорія ренти і т. ін.) шукала шляхів подолання цього відриву витрат від корисності, пропозиції від попиту у поясненні ціноутворення. Проте, за винятком праць піонерів граничного аналізу Йоганна Генріха Тюнена, Антуана Огюстена Курно, Германа Генріха Госсена і деяких інших, не помічених і не оцінених їх сучасниками, розірвати «витратне» коло ринкових уявлень класичній школі так і не вдалося.

Дійсну роль у своєрідному завершенні процесу еволюції класичної школи яку відіграв Джон Стюарт Мілль, можна оцінити тільки з врахуванням того, що він прагнув поєднати концепції Т. Мальтуса, Ж. Б. Сея та Н. Сеніора і, тим самим, надовго став центральною фігурою у політичній економії. «З ним, – напишуть на початку ХХ століття Ш. Жід та Ш. Ріст, – класична політична економія досягне досконалості й з ним же почне приходити до занепаду». Він визначив «кульмінаційний пункт кривої» [35, с. 275]. При всіх непевнотах у ряді теоретичних побудовань Дж. С. Мілля він зробив відчутний крок у бік неокласичної ситуації: практично ліквідував питання про кінцеву основу цін, розглядаючи цінність як явище виключно сфери обігу, а витрати виробництва як найважливіший фактор, що визначає пропозицію товару. Фактично Дж. С. Мілль дав у зародку формальний аналіз ціноутворення на основі попиту-пропозиції. Не кажучи вже про реформаторські ідеї, які виводили за межі світу, що утримував його “під батьківським впливом в утилітарній філософії, на якій він виховувався...” [Ibid., с. 275].

Проте вершиною у пошуку класиків так і залишилося штучне поєднання завершувачем класичної традиції Дж. С. Міллем теорії витрат з теорією попиту і пропозиції у його теорії цінності, яку він сам вважав останнім словом в науці. Малопродуктивним у методологічному відношенні (через відсутність поняття граничної корисності) були й спроби повернути увагу до категорії корисності, вжиті економістами Німецької історичної школи, не кажучи вже про безперспективність модифікації К. Марксом трудової теорії цінності Д. Рікардо у теорію експлуатації.

Тільки в 70-і роки ХІХ століття на зміну класичній школі приходять так звана Австрійська школа з її теорією граничної (маржинальної) корисності. Поява цієї школи визначила собою той «вододіл», за виразом Й. Шумпетера, за яким у політичній економії розпочинається нова класична або неокласична ситуація. Нова маржиналістська школа, була започаткована, як вважається, в 70-і роки

XIX століття Карлом Менгером та, незалежно від нього, в Англії Уільямом Стенлі Джевонсом та у Швейцарії Леоном Вальрасом і розвинена у працях Фрідріха фон Візера, Євгена (Ойгена) фон Бьом-Баверка, а також – послідовників математичної школи Вільфредо Парето і інших.

Проте, як відзначалося, витoki маржинального напрямку в економіці просліджуються вже в 30-60-і роки у працях А. О. Курно (Франція), Й. Г. Тюнена та Г. Г. Госсена (Німеччина), якого «відкрив» для науки У. С. Джевонс тільки 1878 року; а також У. Ф. Ллойда, С. М. Лонгфілда та Н. У. Сеніора, Р. Джаннінгса та Х. Д. Маклеода (Англія) (див. докладніше у М. Блауга [10, с. 280 – 285]). Попередником цієї школи був психологічний напрям у політичній економії, який формувався на базі спроб пояснити цінність корисністю, але без застосування принципу маржиналізму.

Сприймавши від класиків визнання загальних економічних законів та абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ, цей напрям у той же час визначив собою певне цільове переорієнтування економічної теорії: від визначення законів, які управляють виробництвом і розподілом продукту між основними класами суспільства (землевласників, капіталістів і робітників), у чому вбачали основне завдання політичної економії її класики, до поглибленого вивчення процесів функціонування капіталістичної економіки з метою її раціоналізації. Основна ідея маржиналізму полягала у вивченні закономірностей оптимального режиму функціонування підприємства (фірми) в умовах системи вільної конкуренції, визначенні принципів економічної рівноваги такої системи. В центрі уваги цього напрямку були поставлені проблеми, пов'язані з функціонуванням ринку та ефективним розподілом ресурсів.

Звичайно, ці завдання не могли бути розв'язані на методологічних засадах класичної школи з її абсолютизацією ролі капіталістичного нагромадження та прибутку у забезпеченні зростання виробництва; а також – трудовою субстанцією цінності, що фактично протиставлялася результатам ринкових процесів тощо. Виникла необхідність перегляду предмету політичної економії, її вихідних понять і принципів. Формування нових уявлень у цій галузі і започаткувала Австрійська та математична школи.

Представники цього напрямку протиставили трудовій теорії цінності класиків власну суб'єктивно-психологічну теорію цінності. Остання ґрунтувалася на повному запереченні суспільно-необхідних витрат праці як єдиної субстанції цінності, на поясненні цінності речей (благ) виключно їх граничною корисністю. Тобто замість витратно-трудова абсолютизували суб'єктивно-психологічний момент у визначенні цінності й ціни. Каузально-генетичному підходу до вивчення економічних явищ вчені Австрійської та математичної шкіл

протиставили функціональний принцип дослідження, який і склав методологічну основу теорії рівноваги – вихідної засади цих шкіл. Вони прагнули перетворити політичну економію на “чисту” економічну теорію, вільну від впливу ідеології, відмежувати її від соціальних і конкретно-економічних наук.

Що стосується другого напрямку економічної теорії, визначеного М. Туганом-Барановським як соціалістичний, напрямку економічної теорії, він був представлений вченнями утопістів (Шарля Фур'є, Роберта Оуена, Генрі Клода де Ревруа де Сен-Сімона), а також критичних соціалістів, передусім, теорією Карла Маркса, яку взяли на озброєння так звані ортодоксальні (правовірні – *Л. Г.*) марксистки. Її методологічні засади найповніше висвітлені в нашій економічній літературі і добре відомі. Відзначимо тільки, що ґрунтуючи свою економічну теорію на теоретичних засадах та абстрактно-дедуктивному методі класичної політичної економії, марксизм разом із тим протиставив поясненню класиками економічних явищ природними позаісторичними причинами (тобто загальноекономічними законами) своє, історичне їх бачення.

Суть розуміння змісту й завдань політичної економії марксизмом випливали з трактування економічних явищ як вираження суспільних відносин людей, що складаються у процесі виробництва незалежно від їх господарської волі і визначають собою відношення у сфері обміну і розподілу; тобто економічних явищ як абстрактних понять суспільного устрою. Соціальна, передусім класова обумовленість зв'язків і закономірностей економічних явищ, що розглядалася як об'єктивна їх засада, протиставляється марксизмом індивідуалістичному (у класиків) та суб'єктивно-психологічному (психологічна, Австрійська та математична школи) їх поясненню. Відповідно і метод дослідження виходить з причинного встановлення цих закономірностей як історично минутих, обумовлених суспільно-економічними відносинами на тому чи іншому етапі їх розвитку.

Суспільно-обумовлене виробництво або суспільний спосіб виробництва виступає у марксизмі як вихідний пункт пояснення причинних залежностей та соціально-економічних закономірностей у всій їх складності і визначає собою принцип методологічного монізму – зведення причин, що діють в економічному житті, до однієї основної. Всі інші категорії політичної економії виводяться з відношення лише двох суспільних класів – робітників і капіталістів, що визначене як головне у системі суспільних відносин. На цій базі і розробляється марксистська концепція закону розвитку та революційного знищення капіталізму.

В руслі третього напрямку, виділеного М. Туганом-Барановським як такий, що базується на ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням, формується Німецька історична школа, розвиваються в останній третині XIX століття різні її течії – історико-етична (Густав Шмоллер і ін.) та соціально-політична

(Луїо Brentano і ін.). Абстрактно-дедуктивному методу класиків ця школа протиставила описово-емпіричний підхід у дослідженні економічних явищ. Її представники заперечували будь-які економічні закони, запропонували трактування політичної економії як “національної економії” тощо.

За висловом М. Тугана-Барановського, зневажливе ставлення представників цієї школи до теоретичної економії взагалі призвело “не до перетворення економічної теорії ..., а до тимчасового охолодження інтересу до економічної теорії або навіть до повного заперечення її” [104, с. 158]. Аналогічні думки висловлювали й інші вчені-економісти. Один із численних прихильників класичної школи, відомий дослідник історії економічних вчень і спеціаліст із питань грошового господарства О. Миклашевський, відзначаючи виключно великий вплив соціально-політичного напрямку, вважав, що більшість його представників і послідовників “далі звичайної соціальної політики... не йшли”, нічого не зробили для розвитку власне теоретичних засад політичної економії [72, с. 562].

Проте, слід відзначити, що таке зневажливе, за виразом М. Тугана-Барановського, ставлення до теоретичної економії поступово змінюється наприкінці XIX – початку XX століття в бік більш глибокого теоретичного вивчення представниками нової історичної школи власне економічних проблем, визнання ними корисності застосування поряд з індуктивним і абстрактно-дедуктивним методом тощо. Ці риси М. Туган-Барановський відзначив, зокрема, вже у творчості таких видатних, на його думку, теоретиків, як Адольф Вагнер та Альберт Шеффле, які очолювали школу «Державного соціалізму». Справедливість цієї точки зору підтверджується, зокрема, надзвичайно цікавою і неординарною розвідкою про А. Шеффле відомого сучасного економіста Ніколаса Балабкінса (США), нещодавно опублікована «Вісником НАН України» [1995, № 3-4]. Щодо М.Тугана-Барановського, він особливо наголошував на плідності ідеї представників цієї школи щодо принципу поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням. «Сучасне людство, – писав Туган-Барановський, – не може обійтися без цього стимулу господарської діяльності, яка в протилежному випадку загрожує згаснути. Тому повне припинення дії приватногосподарської системи було б рівнозначне економічному, культурному і взагалі соціальному занепаду» [104, с. 164].

Ці основні напрями політичної економії і відповідні їм школи виникали як альтернативні (нова Німецька історична школа заперечувала засади класичної, Австрійська школа виникла як реакція на теоретичну безплідність історичної і т.д.) і надалі розвивалися у конфронтації одна до одної і всі разом – до марксизму із запропонованою ним інтерпретацією засад класичної школи та політичною доктриною. При

цьому слід мати на увазі, що марксизм з'явився на історичній арені розвитку економічної думки пізніше, ніж школа граничної корисності, корені якої просліджуються від публікації першої праці У.С. Девонса на початку 60-х років XIX століття. З теорією марксизму засновники цієї школи – К. Менгер, Л. Вальрас, як, втім, і Альфред Маршалл у перший період своєї творчості – знайомі не були. Теорію граничної корисності для критики економічної теорії Маркса використав вже учень К. Менгера Є. фон Бьом-Баверк (див.: [11, с. 51]).

Та з часом основна тенденція розвитку цього процесу змінюється. Бурхливі дискусії 70-х років XIX століття між «австрійцями» та представниками історичної школи про переваги чи то абстрактно-дедуктивного, чи емпіричного методів дослідження призвели до взаємного визнання доцільності використання економічною теорією як методу індукції, так і дедукції.

Прагнення подолати однобічність моністичного пояснення всіх економічних явищ або виключно з позицій класичної трудової теорії цінності, або ж з позицій теорії граничної корисності Австрійської школи дали поштовх до поглиблення теоретичних засад останньої. Мається на увазі створення Американською школою на чолі з Джоном Бейтсом Кларком (теорія граничної продуктивності факторів виробництва тощо) та Англійською на чолі з Альфредом Маршаллом. Праці А. Маршалла, який запропонував власне розв'язання проблеми ціноутворення на основі поєднання теорії граничної корисності з елементами теорії трудової цінності Рікардо (в частині інтерпретації витрат виробництва), започаткували у 90-і роки XIX століття неокласичний напрям теоретичної економіки, який мав надзвичайно великий вплив на весь її подальший розвиток.

У свою чергу соціальна школа політичної економіки, що розвинулася в Німеччині в 90-і роки, (Рудольф Штаммлер, Рудольф Штольцман, Карл Діль, Альфред Аммон та ін.) на базі нової історичної школи, почала широко використовувати теоретичні засади маржиналізму, його категоріальний апарат тощо, прагнучи поєднати їх застосування з вивченням соціально-правового, етичного аспекту ринкових відносин, проблем розподілу тощо.

Щодо представників маржинальної школи та неокласицизму, зберігаючи методологічну основу власного підходу, – аналіз ринкових відносин в умовах вільної конкуренції, – вони не тільки визнали необхідність і доцільність соціальних реформ і певного державного регулювання економіки, але й намагалися обґрунтувати їх напрями, межі, ступінь економічної доцільності тощо. «Життя йшло всупереч науці, – писав з цього приводу М. Туган-Барановський, – і наука пішла на поступки – захисників ніким не регульованого, зовсім вільного товарного господарства залишилось зовсім мало... Вивчення законів вільної гри економічних сил – у чому й полягає найважливіший зміст

політичної економії — призвело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою» [104, с. 156.].

Зміни у тенденціях розвитку політико-економічного знання на Заході, що виявилися у пошуку консенсусу різних його напрямів і політекономічних шкіл одночасно з розвитком їх власної методологічної та теоретичної бази, були пов'язані, передусім, із змінами в суспільно-економічній дійсності. Нові явища, породжувані в ній капіталізмом на його монополістичній стадії, вели до якісних перетворень у всіх соціально-економічних структурах капіталістичних країн, значно змінювали й ускладнювали характер функціонування економіки і настійно вимагали суттєвої перебудови політичної економії у різних її напрямках, адаптації її до нових умов і завдань. Саме з цим і була пов'язана своєрідна криза, яку переживала політична економія на Заході у другій половині ХІХ століття.

Таким був той «західний» теоретичний ґрунт, на якому зростав економічний таланти М. Тугана-Барановського, і до якого він іноді ставився, як покажемо нижче, вельми критично, шукаючи власних шляхів в науці. Поки ж ще кілька сторінок про те, яким був такий ґрунт в Україні, де народився і отримав освіту вчений, та в Росії, де він провів більшу частину свого життя, діставши всесвітнє визнання.

2. Політична економія в Україні та Росії

Формування політичної економії як галузі науки. -- Характерні риси розвитку політекономічних уявлень в Росії. -- Особливості становлення політичної економії в Україні. -- Київська реально-психологічна школа. -- Ставлення до марксизму. -- Характер впливу Німецької історичної школи. -- Економічні уявлення непрофесійних українських економістів і мислителів. -- Сутність еволюції економічної теорії в Україні в останній третині ХІХ -- на початку ХХ століть.

Розвиток політичної економії в Російській імперії та, у її складі, східній Україні, не тільки відбив всю суперечливість процесу еволюції і теоретико-методологічної перебудови її на Заході, але й суттєво відрізнявся від нього. Останнє було зв'язане з відмінністю умов, в яких протікав цей процес, тим колом конкретних проблем, з вирішенням яких він був пов'язаний, із загальним рівнем розвитку наукових економічних уявлень тощо.

Формування політичної економії як галузі наукових знань пов'язане в Україні і Росії, передусім, з поширенням вчення

А. Сміта. Перше видання його «Багатства народів» російською мовою було здійснене у 1802 – 1806 роках у С.-Петербурзі. І вже у 1806 – 1808 роках Михайло Балудянський у трьох статтях, опублікованих в «Статистическом журнале», поряд з засадами меркантилізму подає оригінальний виклад теоретичних принципів вчень фізіократів, а також А. Сміта про розподіл та обіг багатства [7]. Видаються переклади відомих на той час праць з політичної економії графа де Веррі (1810), Г. Сарторіуса (1812), гр. Лаундєрталєя (1811) і ін., а також «Трактат політичної економії» Ж. Б. Сеє у вигляді «Сокращенного учения о государственном хозяйстве» (1816) [47, т. I, ч. 2, с. 96].

Поширення ідей класичної школи на початку ХІХ століття значною мірою пов'язане з іменами ряду відомих німецьких економістів, що брали безпосередню участь у становленні політекономічної освіти в Російській імперії. Це, зокрема, Йозеф Ланг та Людвіг Гейнріх фон Якоб, які викладали в перші десятиліття ХІХ століття в Харківському університеті і опублікували в цей час кілька праць з політичної економії німецькою мовою [131, с. 271–272, 275–277; 4, с. 63–79]. Крім того, професор Московського університету Христіан Шлецер та академік С.-Петербурзької академії наук, обраний її президентом, Г. Ф. фон Шторх, які працювали в Росії.

Ці економісти, справедливо вважає І.-С. Коропецький (США), вносили у процес формування політекономічної думки в Україні та Росії ідеї класичної школи, передусім, А. Сміта та Ж. Б. Сеє, у поєднанні з засадами камералістики. Вчений відзначає, зокрема, що Йозефа Ланга «можна вважати передвісником математичної школи в економіці» [56, с. 23], і наводить влучне визначення Йозефом Шумпетером поглядів Г. Ф. фон Шторха як критичного смітіанізму. Останнє означає, що «універсальні економічні закони модифіковані конкретними обставинами» [Ibid., с. 68, прим. 15].

Цікаво відзначити, що М. Туган-Барановський 1899 року у розділі «Экономическая наука», вміщеному у статті «Россия» в енцикло-педичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона, визначив курс Х. Шлецєра «Начальные основания государственного хозяйства» (1805) як видатний твір для свого часу, «складений уповні в дусі Сміта». Та «найбільш чудовим послідовником Сміта» М. Туган-Барановський вважав Г. фон Шторха. «Його «Cours d'économie politique» (1815), – писав вчений, – один з кращих економічних курсів перших десятиліть цього століття. Оригінальні погляди Шторха справили значний вплив на європейську науку...» [121, с. 851].

Зауважимо, що погляди Г. фон Шторха мали великий вплив і на українських економістів, зокрема Тихона Степанова, який

зблизився із фон Шторхом у Петербурзі [56, с. 24; 93, с. 134]; на Івана Вернадського, який був редактором згаданої праці фон Шторха і написав до неї ґрунтовні коментарі; на Миколу Бунге та економістів заснованої ним Київської реально-психологічної школи і ін.

Щоправда, М. Туганом-Барановським І. Вернадський згадується переважно як головний опонент М. Чернишевського «у суперечці про общину» і, крім того, як «типовий ліберал “епохи великих реформ”, автор декількох статей, присвячених переважно історії політичної економії, й видавець журналу “Экономический указатель”». Головною ж заслугою М. Бунге як вченого М. Туган-Барановський вважав розробку ним теорії кредиту та грошового обігу. «Як теоретик, – писав він, – Бунге повністю примикає до класичної школи ... він був енергійним противником паперово-грошового обігу. Статті Бунге з історії політичної економії, перевидані 1895 року під назвою: “Очерки политико-экономической литературы”, мають невеликий інтерес» [121, с. 853].

Як буде показано нижче, така досить невисока оцінка М. Туганом-Барановським наукового доробку цих видатних українських економістів (втім, як і прихильних до теорії А. Сміта та Ж. Б. Сея нечисленних російських економістів, зокрема, М. Тургенєва, А. Бутовського, Горлова і ін.) пояснювалася соціальною орієнтацією вченого. Він захоплювався на той час марксизмом і віддавав перевагу рикардівській системі економічного аналізу. Разом з тим, саме М. Туган-Барановський найбільш чітко виявив і сформулював головну особливість еволюції російської економічної думки, що, додамо, майже до кінця ХІХ століття відрізняла її від розвитку наукової економічної думки в Україні.

Ця особливість полягала у захопленні ще в 20-і роки ХІХ століття «невеликою купкою освічених російських читачів» ідеями Жана Шарля Леонарда Сімонда де Сімонді: критикою ним принципу «laissez faire», приверненням уваги до проблеми реалізації та криз, і, головне, до необхідності соціальних реформ з метою захисту інтересів дрібного селянства. Якщо в Німеччині ці ідеї стали предтечею історичної школи, в т. ч. катедер-соціалізму, то в Росії вони започаткували «романтичний» народницький напрям. У середині ХІХ століття ідеї швейцарського вченого, писав пізніше М. Туган-Барановський, «знайшли для себе в Росії сприятливий ґрунт і мало-помалу завоювали уми більшої частини нашої прогресивної інтелігенції» [104, с. 145, 146]. Цьому сприяла «доктрина “офіційної народності”, що висунулася на перший план при імпер. Миколі І-му і наклала свій відбиток і на економічну науку» [Ibid., с. 852].

Початок же «романтичному» напрямку в російській економічній думці, відзначав вчений, поклала праця німецького економіста

Августа Гакстгаузена «*Studien über die inneren Zustände Russlands*» (1847), в якій розвивалася концепція виключної суспільної ролі російської общини. Книга Гакстгаузена, писав М. Туган-Барановський, стала «поворотним пунктом в історії російської економічної науки». Відтоді остання намагалася «охопити однією загальною ідеєю наш господарський лад у всій його своєрідності», а «протиставлення народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки» [Ibid., с. 852].

В руслі цього впливу та соціального світогляду західних утопічних соціалістів, вважав вчений, розвинулися погляди М. Чернишевського. М. Туган-Барановський називає його «найблис-кучішим представником визвольної епохи», який «спробував довести, що община й артіль є міцним базисом для російського прогресу». Головою народницької школи вчений вважав В. Воронцова (В. В.), а його працю «Судьбы капитализма в России» (1882) називав «безперечно видатним твором», в якому автор прагнув довести історичну неможливість капіталістичного виробництва в Росії. Активним проповідником цієї ідеї був Микола-он, в рос. мові Николай-он (М. Даніельсон). До цього ж напряму, вказував М. Туган-Барановський, належала і більшість сучасних йому російських економістів прогресивного табору – О. Ісаєв, В. Посніков, С. Южаков, М. Каблуков, М. Каришев і ін., а також більшість російських земських статистиків.

Другим надзвичайно впливовим фактором, що визначав розвиток російської політекономічної думки в останній третині XIX століття, став марксизм. «Ні в одній літературі Маркс не користувався таким авторитетом, як в російській, – писав М. Туган-Барановський. Наша економічна література 70-х та 80-х років являє собою спробу зв'язати ідеї Чернишевського з ідеями автора “Капіталу” ... Трудова теорія цінності Маркса покладена в основу більшої частини наших курсів політичної економії. Кращий з них ... курс О. І. Чупрова» [Ibid., с. 853]. Як самобутнє явище розцінював М. Туган-Барановський і виникнення наприкінці XIX століття нового напряму – «неомарксизму» («легального марксизму» за термінологічним визначенням В. Леніна, яке і досі зберігається у нашій вітчизняній літературі — Л. Г.). Попередником його вчений вважав «обдарованого економіста 70-х та 80-х років М. Зібера» [Ibid., с. 853- 854]. Серед економістів, які «стоять поза будь-яким впливом марксизму», поряд з І. Кауфманом, П. Георгієвським та Л. Слонімським він називає і Д. Піхна.

Щодо розвитку політичної економії в Україні в XIX столітті, процес цей, маючи спільні риси з процесом її розвитку в Росії, у той же час суттєво відрізнявся. Передусім, більш рельєфно відбив усю складність перебудови політичної економії на Заході саме в частині її теоретико-методологічних засад. У середовищі українських професійних економістів ідеї утопічного соціалізму, общинні ідеї та

марксизм з його трудовою теорією цінності сприймалися більш критично, ніж у середовищі російських економістів.

Дослідження спадщини українських економістів свідчать про те, що від початку становлення ще в першій половині XIX століття в Україні політичної економії як галузі наукового знання більшості з них було притаманне розуміння необхідності розвитку капіталізму, системоутворюючої ролі ринку у суспільних відносинах. Вже Михайло Балудянський, як відзначає, зокрема, С. Злупко у змістовному нарисі про цього визначного економіста українського походження [46, с. 33-49], розвиваючи у своїй «Економічній системі» основні ідеї «Багатства народів» особливу увагу приділив поглядам А. Сміта на обмін. М. Балудянський підкреслив думку, що якби люди не винайшли обміну, вони ніколи б не вийшли з дикого стану [7, т. II, ч. 2, 1808, с. 2]. Він визначив «теорію Адама Сміта, основу на праці й обміні, як систему, що вбачає багатство народу в міновій цінності всіх виробів» [Ibid., т. I, ч. 1, с. 45].

Оригінальна українська політекономічна література, яка починає формуватися практично в середині XIX століття працями 40-60-х років Тихона Степанова, Івана Вернадського, Миколи Бунге, Григорія Цехановецького та інших [75, с. 370-373], переважно містила критичний аналіз тих переживань класичної школи політичної економії на Заході та процесу зародження її в Америці, про які йшлося вище. В цілому, це була скоріше серйозна школа політичної економії, яку проходили українські економісти, намагаючись визначитися у власних поглядах. Разом з тим пріоритет, який вони відчутно надавали у трактуванні проблем цінності й розподілу вченню А. Сміта, його концепції утворення цінності з доходів і розкладу її на доходи («догма Сміта» за К. Марксом), а також інтерпретації цієї концепції французькою школою, передусім її засновником Ж. Б. Сеєм, – свідчить про вірне відчуття ними наукової перспективності цього напрямку.

Характерно, що, наголошуючи на значенні праці у створенні багатства, українські економісти зовсім не схильні були зводити її, подібно до Д. Рікардо, переважно до витрат живої праці. Так, Михайло Балудянський прийняв визначення А. Смітом цінності як суми доходів і вважав, що теорія ціни веде до дослідження: 1) плати за працю; 2) прибутку на капітал; 3) доходів від землі [7, т. II, ч. 2, с. 33; 46, с. 41]. Таку точку зору поділяли також Т. Степанова та І. Вернадський. При цьому вони особливу увагу приділяли потребам. «Задоволення потреб, яке досягається працею, – писав І. Вернадський, – є метою усієї діяльності людини» [19, с. 20]. Виходячи з такого розуміння виробництва, ці вчені сприйняли і розвивали розширене поняття продуктивної праці, включаючи до нього й нематеріальні послуги.

Показово, що І. Вернадський свою першу працю, захищену 1847 року як магістерська дисертація, присвятив проблемі потреб, історії її постановки та трактування, починаючи від меркантилістів. Вчений був добре обізнаний з ідеями французької школи. Під час закордонного стажування Вернадський слухав, зокрема, лекції наступників Ж. Б. Сея по кафедрі політичної економії у Колеж де Франс – Мішеля Шевальє та Жерома Адольфа Бланкі. Розвиваючи ідеї цієї школи щодо ролі попиту у формуванні ціни виробничих послуг і ін., вчений розглядав потреби як ту межу, до якої, як до центру, тяжітимуть всі висновки науки [18, с. 7]. Він розрізняв слідом за А. Смітом цінність (у І. Вернадського «вартість або придатність») та мінову цінність (положення, що заклало витратну концепцію класичної школи). Та разом з тим у передмові до книги Г. фон Шторха вчений наголошував: «Цінність за своєю природою не може бути іншою, тому що без міни (обміну – *Л. Г.*) не може бути й цінності: може бути тільки придатність або вартість речі. *Цінність виражає вже оцінку речі покупцем*» (підкреслено нами – *Л. Г.*) [128, с. 286]. При всій непевності та поверховості розгляду проблеми цінності, виробництва й розподілу, що відзначає, зокрема, І.-С. Коропецький у своєму глибокому дослідженні поглядів І. Вернадського [56, с. 117], український вчений дав визначення цінності значно глибше від тих марксистських уявлень про неї, які, за свідченням М. Тугана-Барановського, переважали в російській політекономічній літературі ще на початку ХХ століття.

У напрямі поєднання теорії витрат з законом попиту та пропозиції, за висловом Миколи Бунге, який розглядав цей закон «як одне з загальних положень політичної економії» [14, с. 14], рухалася і думка цілого ряду відомих українських економістів – самого Миколи Бунге, Григорія Цехановецького, Афіногена Антоновича та ін. Так, приміром, Г. Цехановецький у працях 50-60-х років визначав основною сферою дослідження політичної економії «обмін багатства», через який здійснюється розподіл як «факт переважно суспільний». Він наголошував на значенні корисності у розумінні категорії цінності, розглядав корисність як необхідну умову цінності, яка останню не створює, але впливає на її коливання. За умов вільного обміну, вважав вчений, «цінність прагне урівноважитися з працею. За відсутністю певної свободи (обміну – *Л. Г.*) – вона ґрунтується головним чином на корисності» [127, № 3, с. 19; 126, с. 24]. Ця ідея знайшла подальший розвиток, зокрема у працях М. Тугана-Барановського.

Оригінальна праця М. Бунге «Основи політичної економії» (1870) стала своєрідним підсумком цих шукань і своєрідною платформою для більш інтенсивного їх руху в бік розв'язання проблем ціноутворення, запропонованого дуже скоро Австрійською

школою. У цій праці, ідучи за Д. Рікардо у поясненні відтворюваних благ працею (яку, однак, на відміну від Рікардо, розумів широко, включаючи у неї зусилля власників землі, капіталу і підприємців) та невідтворюваних (у Бунге – «матеріали та сили природи, які не загальнодоступні, або ж знаходяться у кількості, більш ніж достатній для задоволення потреб людини») – їх рідкістю та інтенсивністю потреб, вчений робить спробу поєднати ці моменти у понятті цінності речей, в яких вирізняє дві частини – «дарову та цінну». «Тому цінність (Value, Valuer, Werth) витворів та послуг, – пише Бунге, – залежить від потреби, що відчувається в них, від перепон, що зустрічаються при задоволенні останньої, й від тих жертв, на які зважається споживач» [14, с. 7].

Вихідними у колі явищ, що визначають предмет вивчення політичної економії, М. Бунге, подібно до І. Вернадського, називав потребу. Її він розглядав як рушійну силу прогресу, що досягається «суперництвом». Останнє «сприяє, з одного боку, по можливості справедливій винагороді тих, хто обмінюється, розмірно з витратами виробництва, а з іншого – найкращому розподілу занять у суспільстві». При цьому саме «в обміні встановлюється ціна» того, що промінюється, і розподіл доходів, призначений як для виробництва, так і для задоволення потреб» [Ibid., с. 9, 8]. Відповідно, свій курс М. Бунге будує за схемою: 1) потреби, 2) засоби для задоволення потреб, 3) виробництво й продуктивні сили, 4) розподіл та з'єднання занять і праці, 5) обмін, цінність і ціна, 6) доходи, 7) власність і споживання [Ibid., с. 15]. Таким чином, вчений органічно поєднав висвітлення проблем виробництва як продукування корисностей, обміну та розподілу. Цим курс М. Бунге вигідно відрізнявся від інших, у тому числі зарубіжних курсів із політичної економії того часу.

Саме М. Бунге започаткував відому Київську школу економістів, відому як «реально-психологічна». Таке визначення школа отримала, по-перше, завдяки згадуваній методології дослідження, і, по-друге, через розуміння її представниками об'єктивних економічних, тобто ринкових, законів як неодмінної наукової підстави для будь-якої економічної політики, спрямованої на пом'якшення соціальних антагонізмів. На обов'язковість цієї умови постійно звертав увагу М. Бунге. «Ціни – для ринку те саме, – писав він, – що температура, яку вказує термометр, і наскільки легко дізнатися про ціну або число градусів тепла чи холоду, настільки важко визначити з точністю причини того чи іншого явища – в даному випадку – зрозуміти, які потреби можуть заявити себе у попиті й визначити, що може вплинути на розмір пропозиції». Завдання суспільства та суспільної влади ще важче. Їх обов'язок – «не порушуючи історичного розвитку та свободи, сприяти такій зміні умов попиту та пропозиції,

яке б робило задоволення потреб доступним та узгодженим з інтересами усіх і кожного» [Ibid., с. 68].

В цілому ж і в останній третині XIX століття політична економія у східній Україні все ще знаходилася в ар'єргарді економічної теорії порівняно з передовими країнами Західної Європи та США. На відміну від провідних капіталістичних країн Заходу, для Східної України, як і для Росії, головною залишається проблема капіталістичного розвитку в умовах напівкріпосницької самодержавної імперії. Це значною мірою пояснює той факт, що політична економія, представлена в цей період в Україні переважно вченими-викладачами Київського, Харківського та Новоросійського університетів, професори Микола Бунге (обраний 1890 академіком) Микола Зібер, Афіноген Антонович, Григорій Цехановецький, Костянтин Гаттенбергер, Микола Коссовський, Михайло Вольський та інші – продовжувала розвиватися переважно на базі класичної школи.

В ній ще жили традиції, закладені в середині XIX століття Дмитром Журавським, Тихоном Степановим, а також Іваном Вернадським і Миколою Бунге, які тоді були прихильниками вільного, не обмеженого середньовічними пережитками розвитку капіталістичних відносин. Разом з тим поступово видозмінювалися і набували все більшої популярності ідеї протекціонізму, розмежовувалися теоретичні уподобання різних вчених тощо. В цілому ж – закладався науковий фундамент, на якому вирости і досягли значних успіхів на зламі століть, особливо у перші десятиліття XX століття, новітні на той час напрями в галузі політичної економії – маржинальний, соціальний, що ніс у собі зародки інституціоналізму, а також організаційно-виробничий (у сільсько-господарській економії).

Творча спадщина цих економістів досить докладно висвітлена в українській та російській історико-економічній літературі, в т. ч. сучасній. Проте до початку 90-х років в ній при всій її ґрунтовності, переважають оцінки доробку тих чи інших економістів другої половини XIX століття з позиції відповідності чи невідповідності їх поглядів теоретичним засадам та ідеалам марксизму, а також ідеям революційно-демократичних напрямів російської економічної думки. Це певною мірою збіднює і змінює ретроспективу еволюції української економічної думки в цей період. Більш об'єктивна її картина виступає з праць західних дослідників, передусім І.-С. Коропецького (США), який присвятив цій темі ряд ґрунтовних досліджень [138; 139; 140 і ін.], а також публікацій останніх років С. Злупка [43; 46], автора цієї книги [27; 28] і ін.

Навіть простий перелік окремих творів українських науковців, які працювали в 60-90-і роки XIX століття, свідчить про органічний зв'язок наукового економічного потенціалу України того часу з досягненнями західної економічної думки. Так, переважно у другій половині XIX

століття, з'являються “Критико-экономическое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века” (1849) та “Очерки истории политической экономии” (1858) І. Вернадського; “Значение Адама Смита в истории политико-экономических систем” (1859) Г. Цехановецького; “Основания политической экономии” (1870) та “Очерки политико-экономической литературы” (1895) М. Бунге; “Теория ценности. Критико-экономическое исследование” (1877) А. Антоновича; “Реально-психологическая политическая экономия” (1881) К. Гаттенбергера (див. статтю “Відгомін “Methodenstreit” в Україні. Стаття Костянтина Гаттенбергера”, – опублікована І.-С. Коропецьким (США) у “Віснику Академії наук УРСР” 1991 року, № 4); “Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях” (1885) М. Зібера; “Закон спроса и предложения. К теории ценности” (1886) Д. Піхна на інші.

Принагідно зауважимо, що цю традицію критичного історико-економічного осмислення та осягнення кращих надбань західної економічної думки як підґрунтя для власних наукових розвідок блискуче продовжили наприкінці XIX – початку XX століть Михайло Туган-Барановський працями “Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности” (1890), “Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма” (1903) та іншими, про які мова піде далі; а також цілий ряд інших українських вчених. Серед них – Роман Орженцький (“Учение о ценности у классиков и канонистов. Политико-экономический очерк”, 1896), Тихін Осадчий (“Общественный быт и проекты его улучшения в XIX столетии”, 1902), Володимир Железнов (“Очерки политической экономии”, 1902), Володимир Арнольд (“Политико-экономические этюды”, 1904), Володимир Левитський (“История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта”, 1907, 2-е вид.), Олександр Миклашевський (“История политической экономии”, 1909), Петро Лященко (“История экономических учений”, 1918), Костянтин Воблий (“Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы”, 1918) та інші.

Повертаючись до спадщини професіональних українських політекономів другої половини XIX століття, слід відзначити, що в останній його третині серед них залишається все менше беззастережних прихильників загальнофілософської концепції класиків щодо “природного права” людини і, відповідно, індивідуалістичного “економічного егоїзму” та свободи його здійснення як основного незмінного принципу розвитку капіталізму. Відмінною рисою їх творчості стає перегляд цих вихідних засад класичної школи як таких, що абсолютизували закони вільної конкуренції, зводили їх у ранг природних незмінних законів суспільного устрою, освятивши цим, за висловом проф. Київського, і згодом Харківського університетів Г.Цехановецького, “існуючий лад зі всіма його неправдами, що заподіяла

історія” [127, № 3, с. 4]. В цьому він і багато інших економістів вбачали критичний, а згодом — кризовий стан тогочасної політичної економії.

Серед українських економістів все більшої популярності набувають, з одного боку, ідеї Дж. С. Мілля, який, по суті, розпочав такий перегляд, запропонувавши, зокрема, реформування системи розподілу, і, з іншого, — концепції засновників Німецької історичної школи — Ф. Ліста, Б. Гільдебранда і ін. Останні, не пориваючи ще з класичною школою (за винятком К. Кніса, який відкидав існування будь-яких економічних законів і можливість їх вивчення), прагнули доповнити її ідеями історизму, розуміння економічних законів як законів розвитку, державного регулювання цього розвитку; вносили у політичну економію поняття продуктивної сили національних економік тощо.

Ідеї Дж. С. Мілля поділяла більшість професійних українських політекономів, вихованих на засадах класичної школи. Їх точку зору виразно висловив Г. Цехановецький: він вважав за можливе й необхідне поліпшення занадто нерівномірного розподілу багатства “не з філантропії, а з розсудливості, з почуття самоохорони...” [Ibid., с. 7], щоб забезпечити нормальний розвиток капіталістичного виробництва в інтересах усього суспільства. Віддав належне цій ідеї і проф. Харківського університету К. Гаттенбергер, який, один з небагатьох, залишився на концептуальних позиціях класичної школи. Він розглядав політичну економію як чисту, абстрактну науку і чітко відрізняв її від “поліційного права”, яке, в свою чергу, в економічній частині “передбачає політекономію”, неможливе без неї [24, с. 58].

Як вже відзначалося, досить критично ставився до ідеї реформування розподілу М. Бунге. Вчений вважав, що ця ідея Дж. С. Мілля покоїться на неправомірному відриві розподілу від виробництва, вбачав завдання політичної економії “у дослідженні суспільного боку господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані” [14, с. 11]. Він розглядав розподіл як складову суспільного виробництва, що в тій же мірі підпадає під дію цих законів. Цей визначний економіст свого часу, у 50-60-і роки, зарекомендував себе переконаним захисником приватної ініціативи і вільної конкуренції, закликав розвивати “суперництво й дух заповзятості, щоб розв’язати дію природним законам” [13, с. 57], наголошував, що тільки конкуренція є справедливим цінителем і головним двигуном економічного розвитку. Пізніше він віддав належну данину ідеям протекціонізму, пов’язуючи з ними і можливість поліпшення становища трудящих. Та при цьому залишився при думці, що неузгоджене з вимогами об’єктивних законів регулювання заробітної плати та прибутків може негативно позначитися на виробництві і, разом з тим, на споживанні, тобто на задоволенні людських потреб як головній меті виробництва [15, с. 346 – 350].

Посиленню уваги українських політекономів до соціального та історичного аспектів у трактуванні економічних явищ і законів значною мірою сприяв і вплив економічної теорії марксизму. Особливо наочно це виявилось у творчості таких відданих прихильників марксизму, якими були в Україні перший його глибокий коментатор і популяризатор професор Київського університету М. Зібер, а також професор Харківського університету М. Коссовський. Щодо М. Зібера, він поділяє марксистську точку зору на історичну обумовленість економічних законів і минулий характер капіталізму, заміну його планомірною діяльністю, що повинна прийти “на зміну хаотичному та безтямному веденню господарства егоїстичним шляхом” [42, с.22] тощо; намагається захистити від критики діалектичний метод Маркса [40, с. 675-678; 41, с. 555-585]. Проте Марксового методу сам М. Зібер не сприйняв, далеко відходячи від нього у своїх філософсько-соціологічних та економічних уявленнях, у баченні суспільства майбутнього та еволюційних шляхів до нього.

Подібно до М. Зібера, М. Коссовський вважав, що історичний розвиток господарських явищ “розвіяв на порох ілюзії класиків” і що “встановлення вічних, непорушних природних законів є, безперечно, одним з найбільш слабких місць класичної політичної економії” [57, с.29-30]. Вчений визначав ці закони як відносні, умовні, що змінюються разом зі зміною обставин і місця, і проголосив існування для кожної окремої історичної епохи “своєї” політичної економії. Проте, як і М. Зібер, він не став діалектичним матеріалістом, залишившись у цілому на засадах еволюціонізму.

Щоб краще уявити мотиви, які визначали відношення тих чи інших українських економістів останньої третини ХІХ ст. і до марксизму, і до інших, новітніх на той час, Австрійської, Німецької етичної та соціально-політичної (“катедер-соціалізм”) шкіл, потрібно брати до уваги не тільки їх відданість або критичне ставлення до філософсько-соціологічних уявлень класичної школи, але і складний процес її теоретико-методологічної переорієнтації, який на Заході, по суті, завершувався і який продовжувала бурхливо переживати політична економія в Україні та Росії. Як вже відзначалося, суть цієї переорієнтації полягала у поступовій відмові від витратної концепції класичної школи. Нагадаємо, що визначальними віхами на цьому шляху було поступове перенесення уваги у політико-економічних дослідженнях із сфери виробництва у сферу обміну, спроби пояснення цінності корисністю речей та послуг, психологічними мотивами поведінки людини тощо.

Українські політекономисти глибоко коментували, критично переосмислювали і все ширше використовували нові ідеї. При цьому тільки окремі професіональні економісти були послідовними прихильниками трудової теорії цінності. Більшість продовжувала розвивати так звану мінову концепцію, тобто теорію попиту-пропозиції. Ряд

економістів намагалися поєднати різні теоретичні підходи. Економічна література останньої третини ХІХ століття відбиває всю складну гаму теоретичних переживань української політекономічної думки. Від того, яким теоріям класичної школи та її відгалужень віддавав перевагу той чи інший економіст, як правило, залежало і його відношення до новітніх на той час шкіл – нової Німецької, Австрійської, а також – марксизму. При цьому марксизм відігравав роль своєрідного інтенсивного каталізатора у цьому складному процесі вибору й визначення власних підходів.

Проф. К. Гаттенбергер, наприклад, викладаючи в 70-80-і роки у своєму курсі окремі положення економічної теорії марксизму, з їх допомогою обстоював плідність теоретичних засад класичної школи, її абстрактно-дедуктивного методу, тієї визначальної ролі, яку класики надавали виробничому фактору, відкритим ними економічним законам тощо. Розглядаючи надбання класичної школи, своєрідно розвинені марксизмом в аналізі капіталістичної системи виробництва, вчений, разом з тим, переконливо доводив нежиттєздатність господарських систем, запропонованих марксизмом та іншими соціалістичними вченнями. Він розцінював їх як такі, що не відповідають прагненню людини до особистого інтересу, позбавлені основного принципу економічної дійсності – господарського розрахунку тощо. Критично ставився К. Гаттенбергер і до засад нової Німецької історичної школи (“етичної” та “катедер-соціалізму”), вважаючи, що в теоретичному плані вона не дала нічого нового порівняно з старою англійською школою [24].

Інший політеконом, відданий теорії цінності А. Сміта, проф. Новоросійського університету М. Вольський заперечував проти перенесення предмету дослідження політичної економії із сфери виробництва у сферу обміну. Зв’язуючи цінність з суспільною корисністю, він разом з тим вважав, що цінність “не може бути відокремлена від праці і в саме цьому її позитивність” [22, с.96, 104].

Щодо трудової теорії цінності, її продовжували безкомпромісно відстоювати М. Зібер та М. Коссовський. Цікаво відзначити, що після закінчення Київського університету М. Зібер продовжив освіту в Німеччині, де слухав курси К. Кніса та В. Рошера, який викладав і теорії Ж.Б. Сея, Н. У. Сеніора та ін. Проте Зібер не тільки залишився переконаним прихильником вчення Д. Рікардо, але й був захоплений розвитком трудової теорії цінності, запропонованим марксизмом. Він відкидав будь-які спроби переглянути або доповнити пояснення категорії цінності як з боку виробництва, так і споживання та обміну: критикував теорії Ж. Б. Сея, Г. Маклеода, Н. Сеніора та ін.; виступав з цього приводу проти відомих російських економістів Ю. Жуковського, Б. Чичеріна та ін. Разом з тим, теорію цінності К. Маркса вчений розглядав лише як необхідне продовження й розвиток трудової теорії Д. Рікардо. У своїх коментарях він не виводив запропоновану Марксом категорію

додаткової цінності за межі розуміння прибутку Давідом Рікардо і, як відзначалося, помірковано ставився до революційної доктрини марксизму, що спиралася на цю категорію [39, с. 257].

М. Коссовський, який вважав марксизм останнім словом у розвитку “сміто-рікардівської політекономії”, подібно до М. Зібера, теж різко критикував спроби вивести визначення цінності за межі її трудової субстанції, дати відмінне від встановленого Д. Рікардо та розвиненого К. Марксом розуміння взаємозалежності між заробітною платою та прибутком, працею й капіталом тощо. Саме з практичним впровадженням в основу соціально-економічних відносин ідеї трудової цінності, вчений пов’язував можливість в майбутньому удосконалення цих відносин, оновлення принципу розподілу, знищення експлуатації і ін. З цих же позицій Коссовський оцінює як безперспективні у теоретичному відношенні “історичний” та “етичний” напрями Німецької історичної школи, скептично ставиться до “катедер-соціалізму”, розцінюючи його як школу компромісу між “соціалізмом, що стоїть на ґрунті сміто-рікардівської політекономії, з дійсністю”, заперечує значення “реально-психологічної” школи (М. Бунге і ін.). На думку М. Коссовського, представники цього напрямку, прагнучи пояснити цінність і ціни на основі вивчення процесів ринкового обміну, “намагаються відбутися загальними фразами або метафізичними хитросплетіннями, занадто мало доступними для людського розуміння” [57, с. 9, 62]. Тільки на основі трудової цінності, був переконаний вчений, можна пояснити і попит, і пропозицію.

Проте характерною рисою розвитку політекономічної думки в Україні в останній третині XIX ст. стає не тільки поглиблення критичного аналізу Марксової інтерпретації витратної теорії цінності класичної школи, але й відчутне прагнення вийти за межі уявлень останньої. Так, Г. Цехановецький, який був підданий гонінням за викладання марксистської теорії, ніколи не поділяв не тільки його положень, але й критично ставився до теоретичних засад власне класичної школи (див.: [36, с. 212-213]). Існуючі в межах уявлень цієї школи визначення цінності як такі, що пояснюють її або з боку виробництва, або споживання чи розподілу, вважав односторонніми й недостатніми і проф. Київського університету А. Антонович. Питання про цінність вчений визначив як основне у політичній економії: “від того чи іншого вирішення його залежить вирішення усіх інших питань цієї науки”. Він наводить влучний вислів Фредеріка Бастіа про те, що “всяка помилка у вченні про цінність має значення суспільної помилки” [3, с. 1].

У праці «Теория ценности: Критико-экономическое исследование» (1877) А. Антонович дав досить точний аналіз теорії цінності класичної школи, що не втратив своєї актуальності і сьогодні. Дослідження ним поглядів А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса,

Дж. С. Мілля, Г. Ф. фон Шторха, Ф. Бастія, Г. Ч. Кері, Ж. Б. Сея та інших вчених яскраво доводить обмеженість витратного підходу класичної школи у різних її відгалуженнях до проблеми цінності і одночасно свідчить про досить перспективне відчуття проблеми самим Антоновичем. Критично аналізуючи відомі суперечності у теорії цінності Ж. Б. Сея та Дж. С. Мілля, український вчений чітко висловив власне переконання в тому, що “в дійсності зусилля може бути тільки в окремих випадках мірилом сили потреби”, і що, разом з тим, “стати на точку зору продавця не значить іще дати наукове визначення цінності” [3, с. 187, 193].

У власному баченні перспективи створення наукової теорії цінності А. Антонович дуже близько підходив до нової парадигми неокласиків, вже започаткованої на той час Австрійською школою. Шлях до досконалої теорії цінності А. Антонович вбачав у поясненні взаємодії “закону споживчої цінності”, “закону виробничої цінності” та “закону попиту і пропозиції”, відводячи останньому центральну роль: “Закон попиту і пропозиції є законом досягнення кращих результатів з можливо меншими пожертвами, є формулою суспільного прогресу в економічному відношенні” [Ibid., с.195, 196]. Звичайно, розкрити взаємозалежність сформульованих ним законів на методологічній базі класичної школи, тобто без використання граничних величин і функціонального аналізу, вчений не міг.

Разом з тим, позиція А. Антоновича дозволила йому дуже точно визначити основну суперечність у теорії К. Маркса, – виявити тавтологію у вихідних її положеннях: поясненні Марксом цінності як уречевленої праці, у той час, як остання є, у свою чергу, неминучим висновком з Марксового розуміння цінності. Підставою такого розуміння, з сумним гумором зауважує А. Антонович, – «є думка, висловлена ще Епіхартом, “що боги продають всі блага тільки за працю”. Розкривши “логічно неминучу саморуйнацію цього погляду”, він констатує: “У всій економічній літературі ми не можемо вказати іншого більш вражаючого прикладу саморуйнації розвинутої вченими теорії”. Вчений висловив подив з того, що «в нашій літературі цьому дивному погляду німецького економіста надається високонаукового значення п. Зіббером» [Ibid., с. 183, 184].

До краю негативну позицію по відношенню до Марксової трудової теорії цінності, а також до економічної та соціалістичної доктрин, під які ця теорія була підведена К. Марксом, зберігав фундатор Київської реально-психологічної школи проф. М. Бунге. Визнання соціалістами закону конкуренції, наголошував вчений у своїй ґрунтовній підсумковій праці «Очерки политико-экономической литературы» (1895), заключає у собі “визнання всіх несправедливостей, недосконалостей і недоліків сучасного господарського порядку, визнання панування сильного над слабим, грошової могутності над

злиднями праці”. Соціалісти, писав М. Бунге, “бачать у попиті та пропозиції тільки ринкову угоду, а не результат діяльності різноманітних стихій, які входять у попит та у пропозицію, не беруть до уваги ні впливу як окремих осіб, так і утворених між ними союзів, ні ступеня панування людини над природою, при успіхах цивілізації, ні свідомого виявлення суспільної діяльності в стремлінні всіх і кожного до досягнення найвищого рівня добробу” [15, с. 68]. Вчений не погоджувався з запропонованим марксизмом діалектико-матеріалістичним поясненням розвитку суспільства зміною суспільно-економічних формацій. Марксову схему майбутнього суспільства, організації його економіки тощо М. Бунге вважав абсолютно нереальними [Ibid., с. 152 – 153].

Ідеї М. Бунге підхопив і розвинув його учень, професор того ж Київського університету Дмитро Піхно, видавши такі відомі на той час праці як “Закон спроса и предложения. К теории ценности” (1886), “Основания политической экономии” (1890) і ін. У своїх працях вчений розвивав положення про споживання й обмін як основні сфери дослідження економічних явищ, про корисність речей (їх “придатність”) як джерело та мірило цінності й ціни (“розцінки”), теорію попиту і пропозиції тощо. Однією з центральних проблем “як при вивченні ціни кожної речі або послуги, так і при дослідженні теорії цінності взагалі”, він вважав вивчення потреб, що складають попит, конкретних їх форм, класифікацію за видами та родами тощо [79, с. 13]. Ці теоретичні засади Д. Піхно поєднував з використанням історико-емпіричних підходів у дослідженні економічних явищ, ідеєю регулюючого впливу держави в економічному житті тощо.

При всій недосконалості теорії цінності Д. Піхна, яка скоріше є систематичним переліком різних елементів попиту і пропозиції, ніж уповні завершеною теорією господарських благ, відзначав пізніше його учень, один із перших маржиналістів в Україні, професор Київського університету Олександр Білімович, ця теорія відіграла, однак, надзвичайно позитивну роль. Відстоюючи власні погляди, Д. Піхно не тільки заперечував трудову теорію цінності у той час, «коли кругом російські економісти майже поголовно повторювали її», але й вказував на односторонність теорії граничної корисності, що почала поширюватися пізніше. Теорія Д. Піхна, на думку О. Білімовича, була значно ближча до «примирювальних» теорій цінності, «які, власне кажучи, являють собою не що інше, як подальший розвиток старої теорії попиту та пропозиції» [9, с. 11-12]. Вчений мав на увазі розв’язання проблеми в неокласичній традиції, яку запропонував 1890 року А. Маршалл та одночасно з ним окреслив М. Туган-Барановський. О. Білімович визначав Д. Піхна як типового представника Київської школи.

Головним достоїнством Київської школи О. Білімович вважав те, що “в багатьох найбільш основних питаннях як в економічній теорії, так

і в економічній політиці, вона різко розходилася з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії і народницькою в політиці школою московською, що зв'язана з іменем покійного московського професора О. І. Чупрова” [Ibid., с. 14]. Дійсно, при певній відмінності рівня теоретичних уявлень вчених Київської школи їх наукову позицію відзначали єдність вихідного методологічного принципу (психологізму) у дослідженнях економічних явищ, послідовний еволюціонізм у поглядах на поступальний розвиток суспільства та певний прагматизм у розумінні ролі економічної теорії в цьому процесі, що пояснювало і їх критичне ставлення до марксизму. Саме ці риси зумовили те, що науковий доробок економістів Київської школи, визначеної як реально-психологічна, одержав високу оцінку в західноєвропейській літературі. Відзначалися, зокрема, їх здобутки у розробці проблем цінності, розподілу та ін., поєднання глибокого реалізму та емпірико-історичної точки зору тощо (Hans – Jurgen Seraphim, 1925).

Київська політекономічна школа підготувала добрий ґрунт в Україні для сприйняття ідей маржиналізму, який на цей час склався на Заході у самостійну і надзвичайно впливову течію (Австрійська, Англо-американська, математична школи) і відігравав все більш відчутну роль у поступовій зміні вихідних теоретичних засад економічної науки. Щоправда, ні сам фундатор цієї школи М. Бунге, ні інші її представники не зуміли ще оцінити перспектив маржиналізму. Тільки Д. Піхно поставився до цього напрямку прихильно, а О. Білімович вже успішно розвивав його засади.

І, нарешті, щодо характеру впливу на українських економістів ХІХ століття нової Німецької історичної школи в її етичному та соціально-політичному різновидах. На думку І.-С. Коропецького, вона мала вирішальний вплив на політекономічну думку в Україні як в останній третині ХІХ ст., так і на початку ХХ ст. “Виглядає, – пише І.-С. Коропецький, – що наші економісти, завершивши свої студії в Німеччині, не мали нагоди або не хотіли прогресувати разом зі своїми колегами навіть у сусідній Австрії чи Швеції. Вони продовжували працювати в інституційно-емпіричній традиції... залишилися переважно прихильниками історичної школи” [55, с. 132].

Проте, як на нашу думку, відношення більшості політекономів до неї в Україні було досить прохолодне. Її вважали в цілому теоретично безплідною, порівняно з класичною, школою. Центральна ідея історичної школи щодо можливості розв'язання економічних і соціальних проблем шляхом прямого втручання держави в економічні процеси, українськими політекономами, вихованими на засадах класичної школи, майже до кінця 1890-х років сприймалася досить стримано. Не сприяли беззастережному сприйняттю цієї ідеї і та роль, яку централістська авторитарна політика уряду відігравала в господарському житті Російської імперії, по суті, гальмуючи розвиток капіталізму підтримкою

за будь-яку ціну рутинного поміщицького господарства, неефективним протекціонізмом щодо власної промисловості, загострюючи цим соціальні суперечності тощо.

Тільки на зламі століть, з поступовим перетворенням російського самодержавства на буржуазну монархію з відповідними змінами в її економічній політиці, розвитком відповідних інститутів буржуазного суспільства (державне законодавство, профспілки та політичні партії, монопольні об'єднання та кооперація різних видів тощо), вплив Німецької школи, дійсно, значно посилювався. При цьому розвиток соціального напрямку політичної економії, який з початку ХХ століття став пануючим у східній Україні, як і в Росії, за змістом був у багатьох відношеннях аналогічним формуванню соціальної школи в Німеччині, що виникла там у 1890-і роки.

Ідеї новітніх на той час політекономічних шкіл і течій, тією чи іншою мірою, знаходили відгук і в середовищі економістів, що працювали переважно в галузі спеціальних або прикладних економічних наук – аграрної економіки, статистики тощо, а також серед непрофесійних економістів. При цьому, внесок як перших, так і других у розвиток політекономічних знань був іноді надзвичайно плідним. Так сталося, зокрема, з випускником Київського університету, кандидатом природничих наук Сергієм Подолинським, творчість якого, висвітлена в Україні у працях Л. Корнійчук, І. Мешка, В. Жученка, С. Злупка та ін. продовжує викликати пильне зацікавлення дослідників. І.-С. Коропецький, зокрема, привертає увагу до дослідження спадщини С. Подолинського італійськими вченими Й. Мартінезом-Алієром та В. Парето.

У своєму прагненні довести неперехідне значення Марксової теорії цінності, у розумінні якої був близький до позиції М. Зібера, С. Подолинський створив власну оригінальну енергетичну теорію праці [80]. Він сформулював закон збереження сонячної енергії різними видами корисної праці, відомий тепер, завдяки науковим розвідкам західних вчених, як “закон Подолинського”. Окрилений ідеєю соціалізму, спираючись на дані природничих наук, вчений зумів не тільки вийти за межі філософсько-соціологічних уявлень марксизму, а й піднятися до рівня сучасного філософського розуміння загальнолюдських проблем.

В цілому ідеї марксизму, надзвичайно популярні у колах радикальної української демократії, одержували у працях її представників Сергія Подолинського, Івана Франка, Михайла Драгоманова та багатьох інших самобутнє і оригінальне трактування. Незважаючи на певний утопізм власних соціально-економічних уявлень, ці діячі українського визвольного руху, добре обізнані з тогочасними досягненнями суспільних наук і суспільно-економічною дійсністю не тільки Росії і України, але й країн Заходу, виявили себе у ряді питань, передусім

соціологічних, більшими реалістами, ніж засновники марксизму та їх ортодоксальні послідовники в Україні і в Росії.

Більш реалістичні підходи до оцінки економічних реалій відзначали і позицію представників так званого ліберально-народницького напрямку економічної думки, представленої в Україні відомими земськими діячами та економістами-статистиками, серед яких – Петро Червинський, Олександр Шлікевич, Олександр Русов, Василь Варзар, Тихін Осадчий, Тадей Рильський та багато інших (докладніше див: [65, с. 247-267]). Сільське господарство в умовах розвитку капіталізму, стан поміщицьких та селянських господарств, процеси розшарування останніх тощо становили основний предмет їх дослідження. Еволюційні процеси в українському селі знайшли широке відображення, зокрема, у працях О. Шлікевича (“Что дают и что могут дать подворные описи”, 1890; “Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад”, 1890 і ін.); В. Постнікова (“Южно-русское крестьянское хозяйство”, 1891), І. Реви (“Киевский крестьянин и его хозяйство”, 1893 і ін.); Т. Осадчого, який залишив близько 120 праць із питань землеволодіння та землекористування (“Щербаковская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии”, 1891; “Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян”, 1894; “Земля и земледельцы в юго-западном крае, на Украине, Подолии и Волыни”, 1899 та ін.), О. Русова, з 1908 до 1915 року викладача Київського комерційного інституту, якого називали батьком української статистики (найбільш ґрунтовна його праця “Описание Черниговской губернии”, 1899) та інших.

Природно, ці економісти віддавали перевагу статистико- та історико-емпіричним методам дослідження, характерним для вчених Німецької історичної школи. Подібно до останніх, вони були реформаторами, проте більшість цих діячів складала стійку опозицію кріпосницькій у своїй основі, імперській політиці царського самодержавства, були тісно зв'язані з громадівським рухом. Вони зазнали відчутного впливу ідей Михайла Драгоманова, який саму можливість соціально-економічних реформ зв'язував із завоюванням політичних свобод, демократизацією усього суспільного життя, з ідеєю федералізму, яку він протиставляв пануючому державному централізму. Подібно до нього, українські земські діячі, статистики, вчені-аграрники можливість реформування економічних відносин пов'язували з ідеєю конституціоналізму, децентралізації державної влади, підвищення ролі земств, досягненням національної свободи.

Ідеї марксизму, як і ідеї “общинного соціалізму” російського народництва, мали серед них значно меншу популярність. Разом з тим, подібно до представників ліберально-народницької течії в Росії, зокрема таких відомих вчених, як Микола Каблуков, Олександр Посніков, Юлій Янсон, Олександр Чупров і ін., українські дослідники аграрних

відносин, відштовхуючись в ряді випадків від окремих марксистських положень, розвивали ідею про необхідність віднайдення якісно нових порівняно з запропонованими класичною школою та марксизмом методологічних підходів у теоретичному обґрунтуванні аграрного розділу політичної економії. Саме серед вчених-аграрників, близьких до цієї течії, таких як Володимир Косинський, Володимир Левитський, Федір Щербина та інші, та їх наступників – вчених так званого організаційно-виробничого напрямку у сільськогосподарській економії (відомій сучасному читачеві як “школа Чайнова”), набули з часом не тільки визнання, але й плідно використовувалися ідеї психологічної школи та маржиналізму [29].

Цікаво відзначити, що одним із перших серед представників цієї течії суспільно-економічної думки звернув увагу на теоретичні засади Австрійської школи один із найстаріших громадівців, активний дописувач “Основ” (у 1861–1869 роках), невтомний захисник інтересів українського селянства Тадей Рильський. Він не тільки зробив спробу співставити основні політекономічні категорії у їх трактуванні марксизмом і засновниками Австрійської школи, але й зробив ряд власних цікавих висновків, зокрема щодо розуміння проблем розподілу тощо [85; 36, с. 215-218].

Таким чином, на кінець XIX століття теоретичне розмежування і серед професійних, і серед непрофесійних економістів в Україні відбувалося на ґрунті перегляду засад класичної школи з широким включенням в орбіту цього перегляду як марксистської економічної теорії, так і, певною мірою, здобутків Австрійської та нової Німецької шкіл. При цьому, найбільша увага приділялася теоретичним засадам марксизму, чи то в позитивному плані, чи в критично-порівняльному аналізі, або з точки зору повного заперечення його, і найменша – здобуткам маржинальної школи, для якої не було ще відповідного наукового ґрунту в Україні.

Проте саме внесення ідей маржиналізму в науковий обіг одночасно з критичним переглядом теоретичних засад як класичної, так і Німецької історичної шкіл, а також марксизму склало характерну особливість формування політекономічної науки в Україні наприкінці XIX – початку XX століть. Видатну роль у розвитку цих процесів відіграла наукова діяльність Михайла Івановича Тугана-Барановського, що розпочалася у 90-і роки XIX століття. Щоб краще опанувати його багату спадщину у всьому розмаїтті ідей та сфер дослідження і, разом з тим, органічній єдності, розглянемо основні віхи життя та наукової діяльності цього видатного вченого у контексті історичних подій того часу.

II ВІХИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВОГО ДОРОБКУ М. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО

“Сумнів відносно власного погляду, повага до поглядів інших — ось вихідні умови всякого реального прогресу в науці. Взагалі ж згода чи незгода більшості не може розглядатися як критерій істини”.

Моріс Алле

1. На шляху до всесвітнього визнання

Роки навчання та формування наукового світогляду. Національна самосвідомість. — В Росії та за кордоном. Перші наукові праці. — "Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности" (1890). — Нариси про П. Ж. Прудона та Дж. С. Мілля. — "Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь" (1894). — "Русская фабрика в прошлом и настоящем" (1898). Полеміка з народниками. — Початок перегляду марксизму. — Висилка з Санкт-Петербургу в Україну. — Діяльність М. Тугана-Барановського та публікації 1901-1905 років. — Праці з історії аграрних реформ. — "Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма" (1903). — "Теоретические основы марксизма" (1905).

З'ясувавши у загальних рисах, на якому науковому ґрунті формувалися економічні уявлення М. Тугана-Барановського, спробуємо подати історичні події, біографічні відомості про вченого та відомості про його науковий доробок в їх реальній ретроспективі, невикривленій з ідеологічних і політичних мотивів, як це робилося досі.

На жаль, відомості про дитячі та юнацькі роки вченого надзвичайно скупі, проте відомо, що народився Михайло Іванович Туган-Барановський у Харківській губернії, в селі Соляниківка Куп'янського повіту, у заможній дворянській сім'ї. Його батько — Іван Якович Туган-Мірза-Барановський — військовий, штабс-ротмістр, в минулому бравий гусар, татарин за походженням, — з давнього татарського роду, що оселився в Білорусії. Мати — Ганна Станіславівна Шебельська — з української шляхти, що належала до роду стародавніх литовських князів Монвіж-Монтвід.

Тим, хто ближче зацікавиться походженням М. Тугана-Барановського, можна порадити перечитати "Гранатовий браслет"

О. Купріна, де, як підказала дружина Купріна М. Купріна-Іорданська, дано дуже близький до реального сімейний портрет родини Тугана-Барановського, в якому відсутній лише сам Михайло Іванович. Його батько виведений Купріним в образі генерала Аносова, мати – в образі його дружини, красуні англійки, сестри – в образах сестер Віри та Ганни. Взагалі Михайло Іванович став першим представником гуманітарної інтелігенції у своєму роду [92, с. 66]. Батько майже не брав участі у вихованні своїх дітей, зате великий вплив на Михайла мала його мати та бабуся – Олександра Федорівна Шебельська.

Гімназичну освіту Михайло розпочав у П'ятій Московській гімназії, продовжив у Першій Київській та завершив у Другій Харківській гімназіях. У Харкові він жив на квартирі у своєї тітки Олександри Станіславівни, яка була талановитою письменницею і співчувала українському культурному руху. Це, звичайно, не могло не впливати на формування світогляду юного племінника. Вже в гімназичні роки він почав читати Іммануїла Канта. Найбільших успіхів за час навчання в гімназії Михайло досяг у Законі Божому та французькій мові. Гірше давалася математика, та вступаючи до університету він вибрав чомусь саме цю спеціальність.

З Харковом пов'язані і студентські роки М. Тугана-Барановського. Вступивши 1884 року на фізико-математичний факультет Харківського університету, він одночасно продовжує поглиблено вивчати суспільні науки, до яких мав великий потяг. Продовжує вивчати І. Канта. У сфері його інтересів – проблеми соціології, права, політичної економії.

Курси з політичної економії у Харківському університеті вели у той час такі відомі професори, як Михайло Олексієнко – спеціаліст з державних фінансів і вчень про них, Іван Сокальський – великий ерудит у музиці та літературі, сферу наукових інтересів якого склали грошові системи, зовнішня торгівля, статистика тощо, а також – історія економічних вчень, курс з якої він вперше в Російській імперії ввів у Харківському університеті. Широке коло наукових інтересів відзначало і таких провідних спеціалістів у галузі методології політичної економії, як професор Костянтин Гаттенбергер і професор Григорій Цехановецький, про яких вже згадувалося вище.

Поряд з основами класичної школи політичної економії та її пізніших відгалужень, Німецької історичної школи, ці вчені вводили до своїх курсів і основні засади економічної теорії марксизму. Критичне ставлення до цієї теорії і особливо суспільно-політичної доктрини марксизму не заважало їм високо цінувати застосований К. Марксом абстрактно-дедуктивний метод, поєднання його з соціальним та історичним аспектами дослідження економічних явищ тощо. Наскільки популярною серед студентства була Марксова теорія, свідчить факт, про який вже згадувалося: в середині 1880-х років проти проф.

Г. Цехановецького було розпочате слідство з приводу нібито поширення ним теорії марксизму.

У зв'язку з загальним посиленням адміністративного тиску на викладачів університетів і студентство після введення нового уставу університетів 1884 року активізуються студентські виступи протесту. Серед студентів відбуваються арешти. Не поминув цього і М. Туган-Барановський. Відомий журналіст В. Поссе згадував у своїх мемуарах, що бачив М. Тугана-Барановського 17 листопада 1886 року під час розгону демонстрації, коли той намагався вирватися з рук жандармів. "Михайло Іванович пізніше говорив мені, – пише В. Поссе, – що цей арешт врятував його. Він був відразу ж після арешту висланий з Петербурга і, таким чином, розірвався його зв'язок з революційним гуртком, інакше він напевно взяв би участь у замаху 1 березня 1887 року, і можливо, що його спіткала б трагічна доля Олександра Ілліча Ульянова" [81, с. 37-38].

Можливо через цей арешт, а, можливо, ще й за участь у студентських заворушеннях в Харківському університеті, М. Туган-Барановський за розпорядженням Міністерства освіти від 6 червня 1887 року про виключення цілого ряду студентів з різних університетів за політичну діяльність був виключений з університету "внаслідок політичної неблагонадійності". Йому було суворо заборонено вступати до будь-яких інших навчальних закладів Міністерства народної освіти. Проте талановитий юнак закінчив у 1888 році екстерном не тільки фізико-математичний факультет і одержав ступінь кандидата природничих наук, але й трохи пізніше, 1889 року факультет юридичний. Освіту М. Туган-Барановський продовжує в С.-Петербурзі, де починається новий, "російський" період його життя.

Доречно зупинитися на проблемі, якій наші західні, а тепер і вітчизняні колеги надають виключного значення, а саме – проблемі національної самосвідомості вченого. Щодо своїх гімназичних і студентських років сам М. Туган-Барановський пізніше говорив: "У ранній молодості та на університетській лавці я почував себе українським патріотом, однак пізніше я дещо охолонув до українства ...". Наводячи ці слова вченого з відповіді, даної ним 1914 року на анкету місячника "Украинская жизнь", який виходив у Москві під редакцією Симона Петлюри, проф. Любомир Коваль (США) у своїй докторській дисертації, яку він захистив у 50-і роки по Тугану-Барановському, наводить і влучне, на його думку, пояснення цього факту, дане іншим відомим українським вченим Олександром Мицюком в книзі "Наукова діяльність політико-економіста М. І. Тугана-Барановського" [73]: ...вузькі рамки, в які було примушене замкнутися переслідуване в колишній Росії українство, дуже обмежували перспективи своїх adeptів. Це було причиною, що багатьох активних українців – діячів науки, літератури й громадського руху – захоплювали хвилі загально-

російського культурно-політичного життя. Зрозуміло, що і в Михайлі Івановичу на довгий час "общерос" висунувся наперед у порівнянні з українцем" (цит. за Л. Ковалем [51, с. 190]).

Ця позиція повністю підтверджується історичними фактами і співпадає з сучасною концепцією дослідження історії українського національного відродження, запропонованою одним з канадських українологів Павлом Магочием. Остання не тільки ставить цей рух у європейський контекст, а й бере до уваги специфічні риси українського досвіду. Замість використання при оцінці тих чи інших українських діячів ідеї унікальності, "яку так люблять немарксистські українські історики", та непродуктивної структури "взаємовиключних свідомостей", – коли "неможливо бути росіянином з Малоросії або поляком з України. Треба бути або росіянином, або українцем... або поляком, або українцем", – П. Магочий пропонує інший підхід. Це – "принцип ієрархії численних лояльностей", характерний у багатонаціональних державах для багатьох осіб, "яким зручно більш ніж з однією "національною" лояльністю або свідомістю". Цей принцип, справедливо вважає вчений, "який припускає існування того, що в суспільних науках називається ситуаційною етнічністю, і який був помітний протягом ХІХ століття в Російській та Австрійській імперіях, як і пізніше в Радянському Союзі, є не менш "природним" явищем в українській культурі, ніж поняття взаємовиключних свідомостей, яке можна плекати тільки після здобуття незалежної держави" [68, с. 98, 100, 102-103]. Особливо продуктивним такий підхід видається при оцінці національної самосвідомості М. Тугана-Барановського в роки становлення його як вченого.

У С.-Петербурзі молодий вчений поринає у подальше дослідження різних соціально-економічних доктрин та теорій, шукає власного підходу до їх порівняльного аналізу, власної наукової та громадянської позиції. Вже перша опублікована 1890 року в журналі "Юридический вестник" праця *"Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности"* [120] свідчить про неабияку наукову обдарованість і талановитість 25-річного дослідника.

Раніше вже відзначалося, що саме в останній третині ХІХ століття у політичній економії закладалися підвалини неокласичної ситуації. Одна з них – це поворот економічної думки у бік розуміння корисності як основного фактору в економіці та визначального моменту в теорії цінності (на відміну від витратної концепції класичної школи), поставлений на науковий ґрунт Австрійською школою. Побудова теорії цінності на підставі концепції корисності, здійснена цією школою, поклала початок революційним змінам в економічній теорії. Другою підвалиною наукової еволюції економічного знання стало формування у цьому революційному процесі економічної теорії як точної абстрактної науки та поступове опанування економістами її значення у такому аспекті для політичної економії.

Вихований на традиціях класичної школи, захоплений теорією Д. Рікардо та доктриною марксизму з її соціалістичною перспективою, М. Туган-Барановський звертає свою увагу на перспективність нової економічної школи, яка різко протистояла цим вченням, заперечуючи їх основу – трудову теорію цінності. Дійсно, Австрійська школа на чолі з Карлом Менгером, протиставивши витратно-трудою концепції цінності класичної школи власну теорію граничної корисності, поклала початок переорієнтації економічної теорії на засади аналізу функціонального аспекту ринкової економіки. “Людина, з її потребами та засобами для їх задоволення, – писав К. Менгер, – є така точка відліку, з якої починається і якою закінчується економічне життя” [142, с. 108].

М. Туган-Барановський не тільки дав блискучий порівняльний аналіз класичної та Австрійської шкіл в царині проблеми цінності як вихідної та центральної у політичній економії того часу, але й прийшов до висновку про можливість синтезу цих, здавалося б взаємовиключних, теорій цінності двох шкіл. Висновок цей підносив дослідження вченого на рівень найвищих досягнень тогочасної світової економічної думки – неокласичного аналізу, пов’язаного з іменами Альфреда Маршалла, Джона Бейтса Кларка, Кнута Вікселля і ін.

Одночасно, в результаті вивчення М. Туганом-Барановським історії формування та змісту різних соціалістичних вчень, розвитку класичної школи у її пізніших відгалуженнях тощо, у С.-Петербурзі 1891 року виходить з друку написаний ним біографічний нарис про П’єра Жозефа Прудона [106] та 1892 року – нарис про Джона Стюарта Мілля [96]. І хоч учень М. Тугана-Барановського, видатний російський вчений-економіст Микола Кондратьєв у книзі спогадів про вчителя розцінював ці праці “більш-менш випадковим епізодом його розвитку”, знайомство з ними видається надзвичайно корисним.

У першому нарисі “П. Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность” М.Туган-Барановський малює виразний портрет цього видатного діяча, який, за виразом вченого, набув знаменитості не так через десятки написаних ним товстих томів, як через зухвало проголошене гасло: “La propri"ete c’est le vol” – “власність – це крадіжка”. Втім, як доброзичливо свідчить М. Туган-Барановський, цьому синові дрібного ремісника, що зазнав складних життєвих перипетій, – від постійної матеріальної нестачі до судових переслідувань за інакомислення, від злету до депутатства в Національних Зборах після лютневої французької революції до тюремного ув’язнення за образу Президента Республіки та втечі до Бельгії тощо, – була зовсім чужа опозиційність владі.

У своєму нарисі молодий вчений не тільки у захоплюючій формі виклав основні віхи складного життя й бурхливої діяльності цього “критичного соціаліста”, але й дав глибокий аналіз його утопічних ідей щодо вдосконалення суспільства, виявляючи водночас конструктивні

елементи у поглядах Прудона. Такі елементи вчений бачить у дослідженні Прудоном генезису теорій власності – у самій постановці питання про інститут власності та його роль в отриманні різних видів доходу; у поглядах на комунізм як систему, що несе в собі зародки ще більшої нерівності, ніж інститут приватної власності, і є "системою рабства"; у критичному дослідженні Прудоном основних категорій сучасного йому економічного ладу в контексті його історичної еволюції, починаючи від поділу праці і кінчаючи явищем монополії тощо.

У доробку Прудона Туган-Барановський виявляє багато положень, пізніше запозичених марксизмом. Зокрема, застосування "гегелівського діалектичного методу" для дослідження політекономічних категорій (передусім, трудової цінності), основні позиції критики капіталістичного суспільства та ряд соціалістичних конструювань К. Маркса, подібних до Прудонових.

Інший нарис *“Дж. С. Милль. Его жизнь и учено-литературная деятельность. Биографический очерк”* ніби вводить читача у наукову лабораторію молодого М. Тугана-Барановського, свідчить про його надзвичайну ерудицію, здатність критично сприймати та глибоко аналізувати найрізноманітніші філософські, соціальні та економічні проблеми і, разом з тим, відбиває процес формування власних світоглядних та суто наукових уявлень вченого. М. Туган-Барановський виявляє себе не тільки прекрасним істориком економічної думки, але й філософом, політологом, надзвичайно тонким психологом та педагогом.

Ця праця – низка живих портретів видатних мислителів свого часу, зокрема, батька Джона Стюарта Мілля – Джеймса Мілля. Як живий постає перед читачем пастор, який через свої релігійні переконання перетворився на "літературного пролетаря", що "докорінно розходився у всіх своїх переконаннях з поглядами, які панували в суспільстві", мав дев'ятеро дітей, був автором багатотомної "Історії Індії", "Елементів політичної економії", "Аналізу людського розуму" та інших праць з питань психології, етики, політики та політичної економії.

Ми дізнаємося, що найближчим другом Джеймса Мілля був Джеремі (Ісремія) Бентам – англійський філософ, соціолог, юрист, засновник етики утилітаризму, що разом з позитивізмом у гносеології склав пізніше підґрунтя "маржиналістської революції" у політичній економії. У тісних дружніх стосунках батько Дж. С. Мілля був також з Жаном Батістом Сеєм і з Давідом Рікардо. Останній саме під впливом настійливих порад Джеймса Мілля наважився випустити в світ свої "Начала політичної економії", що склали епоху в науці. Дж. Бентам, Д. Рікардо, а з часом Ж. Б. Сей стали вчителями старшого сина Джеймса Мілля – Джона Стюарта Мілля – автора "Принципів політичної економії" (1848), де він спробував примирити позиції своїх вчителів, засновників англійської та французької шкіл класичної політичної економії, та їх наступників. Книга ця, за висловом сучасного дослідника історії

економічної науки М. Блауга (Англія), була "незаперечною біблією економістів" всю другу половину ХІХ століття виявила живучість, що "пояснювалась в основному вдалим переплетінням елементів класичного та неокласичного напрямів", і відбила ті нюанси класичної теорії, без яких важко зрозуміти затримку "маржиналістської революції" до 70-х років ХІХ століття [10, с. 164].

Яскраві характеристики, які дає М. Туган-Барановський історичній епосі Дж. С. Мілля та витокам формування його наукового світогляду, від уявлень давньогрецьких мислителів та схоластів, через наукову систему А. Сміта до особистого впливу Дж. Бентама, Огюста Конта, Д. Рікардо, Ж. Б. Сея, ідей "школи Мальтуса", а також вчень сенсимоністів і Ш.Фур'є, – допомагають відчутти зв'язок часу в науці, наступність та безперервність її розвитку. Як політеконом, М.Туган-Барановський особливу увагу приділяє формуванню філософського та методологічного підґрунтя цієї науки у працях Дж. С. Мілля.

Передусім автор "Учения о предельной полезности..." (1890) наголошує на психологічному аспекті досліджень Дж.С. Мілля, предметом яких було "психічне життя людства в самому широкому розумінні", а "вивчення психічних процесів окремої особистості служило йому обґрунтуванням для розробки соціальних питань". Одночасно вчений підкреслює схильність Мілля до соціального реформування на відміну від засновників класичної школи [96, с.71]. Основною заслугою Мілля М. Туган-Барановський вважає розробку теорії індукції як методу встановлення причинної залежності, поєднання методу індукції та методу дедукції, який "складає наймогутніше знаряддя людської думки", дозволяє застосовувати математичні прийоми, виводити науку зі стану емпіризму, з якого соціальні науки в силу особливості предмету дослідження ще не вийшли. Вчений звертає увагу і на характер застосування цих методів в соціології та політичній економії тощо.

Таким чином, вже в цих ранніх працях М. Туган-Барановський формулює цілий ряд положень, які пізніше сформулюються у цільне його вчення про предмет та метод політичної економії, її взаємозв'язок з іншими галузями наукового знання.

Та вершиною наукового пошуку цього першого періоду творчості М. Тугана-Барановського, що припадає на 1890-і роки стала його всесвітньовідома праця "Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь" (СПб., 1894). Ця праця була першою серйозною спробою вченого знайти відповідь на пекучі проблеми сучасності – про закономірності розвитку капіталізму як господарської системи, його долю взагалі і в умовах Російської імперії зокрема, про значення теорії марксизму (передусім, в частині Марксової теорії відтворення й криз) у розв'язанні цих проблем.

Багатий фактичний матеріал для написання своєї книги М. Туган-Барановський зібрав під час перебування на початку 1890-х років в

Лондоні, натхненно працюючи в бібліотеці Британського музею. Він вивчив і систематизував величезні за обсягом дані з історії криз в Англії та її фабричного законодавства, матеріали бюджетних обстежень, парламентських комісій тощо. Цю працю він продовжив по поверненні до С.-Петербурга в Імператорській публічній бібліотеці, а також бібліотеці Ученого Комітету Міністерства фінансів. У цьому міністерстві, до речі, М. Туган-Барановський працював з початку 1893 року столоначальником у Департаменті торгівлі і мануфактури. "Як би ми не дивились на майбутність російського капіталізму, – писав він, маючи на увазі заперечення народниками розвитку капіталізму в Росії, – його реальне існування та швидке зростання не можуть піддаватися сумніву і тому вивчення історії англійського господарства, в якому капіталістичний лад досяг повної переваги, може становити інтерес і для російського економіста" [109, с. II].

Вчений виклав історію криз в Англії у контексті історичної еволюції англійської економіки від перемоги у промисловості великого виробництва над дрібним і до утворення союзів підприємців у вигляді картелів, синдикатів і трестів. Останні, вважав вчений, продовжуючи розвиватися і в майбутньому, можуть стати засобом подолання анархії, що породжується необмеженою вільною конкуренцією; перехідними формами до вищої стадії народного господарства, яка починає народжуватися. Відштовхуючись від марксистських положень про визначальну роль економічних сил та їх організації у суспільному розвитку, зростаюче значення машинного виробництва та ін., М. Туган-Барановський в цій роботі дав не тільки якісно новий, порівняно з Марксовим, аналіз закономірностей еволюції капіталізму, але й запропонував власну теорію криз, започаткувавши, по суті, сучасну теорію кон'юнктури.

Праця з історії економічних криз в Англії була представлена молодим вченим як магістерська дисертація на захист до Московського університету, де перед тим, 1892 року він успішно склав іспит на звання магістра з політичної економії і статистики. За представлену роботу 1894 року йому була присвоєна ступінь магістра. У 1895 році вчений був зарахований на посаду приват-доцента до С.-Петербурзького університету, в стінах якого розпочалася його блискуча викладацька діяльність.

Навколо "Промышленных кризисов..." М. Тугана-Барановського у другій половині 90-х років XIX століття спалахнула гостра полеміка, передусім між представниками ліберального народництва, які намагалися довести, що можна запобігти розвитку капіталізму в Росії, та марксистами, що доводили незаперечність цього розвитку. Полеміка велась також між самими марксистами – ортодоксальними та критичними, охрещеними В. Леніним "легальними", щодо наукової спроможності Марксової теорії реалізації (яку критичні марксистки, по

суті, заперечували) пояснити закономірності розвитку капіталістичної системи господарства. У цій дискусії, відбитій на сторінках таких періодичних видань того часу, як "Научное обозрение", "Русское богатство", "Жизнь", "Мир Божий", "Новое слово" брали участь С. Булгаков, П. Струве, П. Нежданов, М. Ратнер, В. Ленін, О. Богданов, М. Даніельсон (Н.-он) та інші.

Перед тим як продовжити оповідь про життя та наукові дослідження М. Тугана-Барановського, зупинимось трохи на питанні, чому його праця про кризи стала головним перехрестям у боротьбі згаданих течій у політекономії і що являє собою "легальний марксизм", а точніше кажучи, критичний марксизм (цей останній термін будемо вживати й надалі). Тим більше, що критичний марксизм був не тільки своєрідним явищем суспільної думки в Російській імперії, але одночасно час і відлунням ідейних змін у західноєвропейському соціал-демократичному русі.

На час, коли "Промышленные кризисы..." побачили світ, тобто на кінець XIX століття, досвід таких провідних капіталістичних країн, як Англія і США, де капіталізм розвивався на власній основі, а також таких, як Німеччина та Росія, де він міцнів під егідою протекціоністської політики імперських держав, все переконливіше свідчив, що висновки та прогнози основоположників марксизму щодо загибелі капіталізму у жодній мірі не справджуються. Відносно цих прогнозів Ф. Енгельс 1895 року визнав, що замість революції соціальної, на яку очікували вони з Марксом, і в чому, як показала історія, "і ми, і всі, що мислили подібно до нас, були неправі", — відбувалася революція економічна, яка охопила весь Європейський континент, вперше дійсно ствердила у Франції, Австрії, Угорщині, Польщі і недавно в Росії крупну промисловість, перетворила Німеччину "просто-таки на першокласну промислову країну, — і все це на капіталістичній основі ..." [32, с. 507]. Звичайно, цей висновок Енгельс ні в якій мірі не поширював ні на теоретичні засади марксизму, ні на його соціально-політичну спрямованість.

Проте в соціал-демократичному русі саме на основі переосмислення марксистської економічної і політичної доктрини відбувається розкол на "лівих", ортодоксальних марксистів (К. Каутський, А. Бебель, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург і інші) та реформаторів (Е. Бернштейн, Е. Давід, Ф. Герц та ін.). Останні висунули ідею перегляду, ревізії всіх теоретичних передумов марксизму, його політичних висновків, теорії "наукового соціалізму", програми соціалістичної революції та диктатури пролетаріату. В Росії цю течію суспільно-економічної думки — критичний марксизм — очолили П. Струве та М. Туган-Барановський.

Пріоритет представників цієї течії у перегляді філософської та соціально-економічної доктрини марксизму, зокрема порівняно з західноєвропейською соціал-демократією (Е. Бернштейн та ін.) визнають не тільки сучасні дослідники, наприклад, Річард Пайпс [145, с. 57; 78]. Цей

пріоритет у розвитку марксизму на базі найновіших досягнень економічної теорії того часу визнавався і за життя М. Тугана-Барановського. Праці цих економістів (П. Струве та М. Тугана-Барановського. – *Л. Г.*), зауважував, зокрема, відомий український історик-економіст і спеціаліст з аграрної економіки Петро Лященко у своєму курсі лекцій з історії економічних вчень, що читався ним з 1913 року "видавалися значними вкладами у міжнародну теоретичну марксистську літературу, в якій виявлялася схильність російських марксистів до теоретичних проблем" [67, с. 301].

Однак вже перші серйозні теоретичні дослідження М. Тугана-Барановського, передусім його теорія криз, за своїм значенням вийшли далеко за межі власне марксистської літератури, переконливо доводили хибність не тільки позицій ліберального народництва щодо еволюції народногосподарського ладу Російської імперії, але й висновків марксизму; відкривали якісно новий шлях до розвитку перспективних елементів марксистської економічної теорії. Звичайно, подібний підхід не міг не викликати гострої непримиренної критики з боку ортодоксальних марксистів як на Заході, так і в Росії. Ця критика у спотворених формах дожила у країнах тоталітарного соціалізму майже до кінця ХХ століття, практично підмінивши свій предмет, – наукову теорію ділових циклів М. Тугана-Барановського.

Тим часом молодий вчений блискуче розпочав з 1895 року викладацьку діяльність, отримавши приват-доцентуру у С.-Петербурзькому університеті. Одночасно він продовжує активну наукову роботу в галузі дослідження проблем капіталізму, його еволюції в цілому та російського капіталізму зокрема; веде активну полеміку з вченими та публіцистами ліберально-народницької орієнтації щодо методологічних засад аналізу цієї проблеми: відстоює переваги марксистської методології порівняно з абсолютизацією суб'єктивного фактору народниками у поясненні суспільно-економічних процесів. Тільки пізніше він відійде від певної абсолютизації Марксового методу діалектичного матеріалізму у поясненні суспільних явищ, зрозуміє глибокий гуманізм філософських засад ліберально-народницького руху і високо оцінить соціологічну школу в особі П. Лаврова, М. Михайловського, Є. де Роберті, М. Ковалевського і ін. як таку, що "займає почесне місце у світі" [38, с. ХХХ].

Поки ж він бере активну участь у згаданій полеміці, розвиває і вдосконалює ряд марксистських положень у низці публікацій другої половини 1890-х років на сторінках журналів "Мир Божий" (статті "Значение экономического фактора в истории", 1895, № 12; "Письмо в редакцию", 1896, № 5; "Письмо в редакцию. Ответ проф. Н. Карышеву", 1898, № 5 і ін.), "Новое слово" ("К вопросу о влиянии низких хлебных цен. По поводу книги "Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства", 1897, II, № 6; "Историческая

роль капитализма в развитии нашей кустарной промышленности", 1897, II, № 7; "Борьба фабрики с кустарем", 1897, № 1) і ін.

Цій публіцистичній діяльності вченого значною мірою сприяло його одруження 1896 року з Лідією Карлівною Давидовою, дочкою відомого віолончеліста К. Давидова. Мати Лідії – Олександра Давидова видавала журнал "Мир Божий", а сама Лідія Карлівна, як згадував пізніше К. Воблий, "поглядами своїми ... була марксистка; як кажуть люди, котрі знали її, вона мала чималий вплив на свого чоловіка" [21, с. IV].

У січні 1898 року М. Туган-Барановський виступає з доповіддю "Статистические итоги промышленного развития России" у засіданні III відділення Імператорського Вільного Економічного товариства, активним членом якого був з 1896 року. Підсумовуючи результати дослідження ним характеру внутрішньої еволюції різних форм промисловості в країні, зростання чисельності робітничого класу, ролі промислового капіталу, капіталістичного характеру промислових коливань (не пов'язаних безпосередньо з коливаннями врожаїв, рівнем споживання тощо, як це стверджували народники), вчений переконливо доводить незаперечність і прогресивну роль розвитку капіталізму в Російській імперії. "... факти російської дійсності, – впевнено заявляє він, — уповні відповідають теоретичній схемі Маркса" [89, с. 41].

Обговорення цієї доповіді, в якому взяли участь найвідоміші економісти і статистики, писав 1923 року академік К. Воблий, затаюся на кілька засідань, "на дебатах цих схрестили свої шпаги народники та марксисты, і перемога осталася за останніми" [21, с. IV]. Проте цілий ряд фактів, наведених самим Туганом-Барановським, узагальнень і висновків, зроблених ним, свідчать вже про значні розходження і в самій дійсності, і в його поглядах із схемою Маркса.

Підсумком дослідження М. Туганом-Барановським проблеми розвитку російського капіталізму стає його відома праця "Русская фабрика в прошлом и настоящем. История развития русской фабрики". Т. 1 (СПб., 1898), де історія розвитку російської фабрики просліджується вченим від кріпосної мануфактури XVII століття до машинної індустрії 1890-х років.

Великий інтерес становлять дослідження вченим різних видів фабрики у XVIII столітті, характеру їх конкурентної боротьби з кустарною промисловістю, що закінчилася перемогою останньої у першій половині XIX століття, зміни умов цієї конкуренції після реформи 1861 року та її результатів тощо. Значну цінність являють собою і глибокі екскурси в історію економічної думки, присутні в книзі, зокрема – в історію народництва: виявлення вченим значення цієї течії, починаючи від 40-х і до 90-х років XIX століття, впливу на неї ідей Сімонда де Сімонді з його ідеалізацією дрібного виробництва і селянського господарства. До речі, М. Туган-Барановський високо

цінив де Сімонді як історика промислової революції, критика капіталізму та прибічника соціальних реформ.

1898 року вчений представив свою працю на захист до Московського університету як докторську дисертацію і успішно захистив її. Праця набула широкої відомості в Росії та за кордоном. Досить зауважити, що в Росії вона витримала сім видань, була також видана німецькою (1900 року) та англійською (1970 року) мовами. Відомий український економіст проф. В. Тимошенко у своїй яскравій розвідці про М. Тугана-Барановського, зробленій вже на еміграції 1927 року, наводить вислів В. Зомбарта, який відзначив, що “Русская фабрика...” у німецькому виданні була єдиним джерелом про ранню стадію російського капіталізму” для західних економістів [150, с. 816].

“Русская фабрика...” М. Тугана-Барановського стала ще одним переконливим запереченням ілюзій народництва, проте і марксистська схема розвитку капіталізму, за якою він намагався будувати дослідження, не витримувала тиску наукового аналізу вченим фактів реальної дійсності та його власних “немарксистських” висновків. Зокрема, про збереження на фоні концентрації та централізації виробництва дрібних його форм у промисловості і, особливо, у сільському господарстві, де селянське господарство виявило вражаючу стійкість і почало зростати за рахунок великого поміщицького; про розвиток нових економічних форм, суспільно-економічних інститутів та інших явищ, що свідчили про можливість еволюційної трансформації капіталізму у більш досконале суспільство майбутнього. Можливо, саме через це вчений не продовжив роботу над книгою, обмежившись першою її частиною.

В Росії праця викликала нову хвилю критичних виступів з боку представників ліберально-народницького напрямку суспільно-економічної думки – М. Каблукова, М. Каришева, М. Михайловського, М. Данієльсона і ін. Активну участь у цій полеміці взяв і М. Туган-Барановський, присвятивши їй ряд публікацій того часу, зокрема статті “Споры о фабрике и капитализме. Моим критикам” (“Начало”, 1899, № 2), “Неосторожный критик Н. Каблуков” (“Начало”, 1899, № 3), “Письмо в редакцию” (“Жизнь”, 1899, № 3) і ін..

Не полишає М. Туган-Барановський і роботи над проблемою промислових криз. Він друкує цілий ряд статей з цієї проблеми, зокрема “Основные причины кризисов в капиталистическом хозяйстве” (“Мир Божий”, 1899, № 11), “Некоторые черты из новейшей эволюции капитализма. Доклад, читанный М. И. Туганом-Барановским в заседании III отделения ИВЭО 4 декабря 1899 (Труды ИВЭО. Т. 2. Вып. 5-6, 1899), “Современный промышленный кризис” (“Мир Божий”, 1900, № 11) та інші. Одночасно вчений готує нове видання своєї книги “Промышленные кризисы в современной Англии ...”, значно перероблюючи і доповнюючи її.

Книга побачила світ 1900 року під назвою *"Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии"* в німецькому та російському виданнях. Німецьке видання надало можливість широкій науковій громадськості на Заході познайомитись з цим видатним дослідженням українського вченого та принесло йому світову славу. З одного боку, відзначав сам М. Туган-Барановський 1913 року у передмові вже до третього видання книги, продовжувалися полемічні нападки з боку марксистів, зокрема, Розі Люксембург, А. Ісаєва та ін., "з іншого боку, ряд західноєвропейських вчених цілком або з більшими чи меншими обмеженнями прийняли мої висновки" [107, с. IX]. Вчений відзначає, передусім, оцінку Жана Лескюра, посиляючись на його книгу "Общие и периодические промышленные кризисы", видану 1908 року російською мовою у перекладі Сувірова [63]. Жан Лескюр, пише М. Туган-Барановський, "називає мою книгу "найбільш оригінальним і найбільш значним твором у всій економічній літературі теперішнього часу й відносить до моїх послідовників у Німеччині таких відомих економістів, як професори Шпітгофф, Поле (Пооле – Л. Г.), Ейленбург, Шмоллер" [107, с. IX].

Підкреслюючи практичну функцію висунутої ним теорії, вчений у тій же передмові до третього видання цієї книги згадував, як на початку 1898 року в іншій своїй книзі "Русская фабрика..." передбачив наближення кризи кінця 1899 року та в німецькому виданні "Промышленных кризисов..." у 1900 році – кризи 1901 року, що привернуло до себе велику увагу німецької преси. Крім того, у "Лекциях по политической экономии" (1907) передбачив американську кризу 1907 року. Цим був покладений початок такому передбаченню на Заході. Подібна робота, відзначав вчений, почала виконуватися як окремими дослідниками, наприклад, Емілем Брезігаром, який "в цікавій книзі "Die Vorboten einer Wirtschaftskrise in Deutschland" (1913) зробив спробу встановити ознаки наближення криз", так і спеціальними установами, "зайнятими обробкою статистичного матеріалу з метою подібних прогнозів". І перші й другі "виходять з теоретичних поглядів, досить близьких до тих, що розвиваються в цій книзі" [107, с. XII]. Таким чином, вчений практично довів правильність своїх висновків щодо можливості та необхідності прогнозування економічної кон'юнктури.

Інтерес до цієї книги з часом зростав. 1913 року книга виходить в перекладі на французьку, пізніше, 1931 — у перекладі на японську, 1954 – на англійську, 1972 року – знову на японську мови. В Росії третє видання книги під назвою *"Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов"* вийшла у Санкт-Петербурзі 1914 та 4-е перероблене – 1923 року у Петербурзі та Смоленську. Принагідно зауважимо, що в останній час в Україні підготовлене до друку нове перевидання "Промышленных кризисов..." (1900), яке вже більше

5-и років не може побачити світ у видавництві "Наукова думка" через брак коштів.

Продовжуючи наприкінці XIX століття дослідження еволюції капіталізму та новітніх явищ у ньому, М. Туган-Барановський все пильніше вдивляється і в економічну доктрину марксизму, її вихідні теоретико-методологічні засади. 1899 року, з'являється його робота *"Основная ошибка абстрактной теории капитализма К. Маркса"* ("Научное обозрение", 1899, № 5), яка по суті поклала початок систематичному й ґрунтовному перегляду вченим економічної теорії Маркса. З цього часу посилюються і критичні виступи у пресі на адресу Тугана-Барановського з боку ортодоксальних марксистів, зокрема В. Леніна, а також вчених, близьких за поглядами до останніх, – В. Святловського, А. Ісаєва і ін.

Щодо самого М. Тугана-Барановського, він 1899 року писав у Лондон до Г. Плеханова: "Моє глибоке переконання, що підтримати марксизм можна тільки його критикою та подальшим розвитком". І далі: "Я вірний прапору, який вже іншими вважається застарілим, – соціал-демократичному" [108, с. 288]. Проте цей прапор для вченого – це вже прапор тогочасної західноєвропейської соціал-демократії та її провідних теоретиків – Е. Бернштейна, Е. Давіда, Ф. Герца й ін., які прагнули, як і російські та українські критичні марксистки – П. Струве, Б. Кістяковський, С. Булгаков та інші – ввести марксизм в русло нових філософсько-соціологічних уявлень та досягнень економічної теорії, поставити на ґрунт політичного реформізму.

Можна з упевненістю сказати, що останні з 1890-х років стали переломними у поглядах М. Тугана-Барановського на марксизм, коли від палкого, юнацького захоплення ним та окремих, хоч і надзвичайно теоретично вагомих, "відступів" від економічної та соціально-політичної доктрини марксизму вчений переходить до оцінки Марксової теорії як зрілий дослідник. Сам вчений писав, що "ніколи не був необмеженим шанувальником Маркса і завжди відносився до його теорії, визнаючи її сильні сторони, критично". Тільки через те, що його перші праці, писав М. Туган-Барановський, були мало відомі, він довго вважався громадською думкою "одним з найбільш правомірних марксистів" [88, с. 286]. І вже зовсім не був він революціонером, за чим і досі жалкують окремі дослідники [92, с. 66].

Однак, на кінець XIX століття в офіційних колах Михайло Іванович уже став відомим як небезпечний марксист, поширювач соціалістичних ідей, політично неблагонадійний громадський діяч, до того ж, натхненний талановитий викладач, надзвичайно популярний серед студентів. Через це його викладацька діяльність неодноразово переривалася розпоряд-женнями, що надходили з Міністерства народної освіти. К. Воблій наводить дані з послужного списку М. Тугана-Барановського, які свідчать, що вже через 2 місяці після початку роботи

в університеті вченого було звільнено з посади приват-доцента, а через місяць знову допущено до читання лекцій; 1897-1898 року він практично не викладав: дозвіл читати лекції в останньому півріччі з 1-го травня 1898 року був скасований вже 2 квітня 1899 року. Підставою став наказ Міністра народної освіти, виданий під час студентських заворушень 1899 року про усунення вченого з посади приват-доцента С.-Петербурзького університету та заборону викладацької діяльності в С.-Петербурзі.

До того додалася трагічна смерть внаслідок пожежі його дружини – Л. Давидової, яку він дуже любив і поважав і з якою тісно співпрацював. А навесні 1901 року, принагідно за участь у студентській демонстрації – виступу студентів біля Казанського собору, М. Тугана-Барановського заарештовують і висилають з Санкт-Петербурга до Полтавської губернії. Закінчується перший, "петербурзький", і починається другий, "український", період у житті вченого, відзначений розширенням кола його наукових і громадських інтересів, підвищенням уваги до проблем України, в яку він остаточно повернеться як її син і громадянин вже після жовтневих подій.

Так, волею долі, початок ХХ століття у житті М. Тугана-Барановського був відзначений поверненням на батьківщину, в Україну, де вчений провів кілька надзвичайно плідних для нього років. Він живе у с. Пізники Лохвицького повіту Полтавської губернії у своїх друзів – Русинових і 1902 року одружується з Ольгою Русиновою. Він глибоко проймається інтересами освітньо-культурницької діяльності передової української інтелігенції, руху за національне відродження українського народу, збереження української мови, розвиток освіти, літератури тощо.

Як свідчить у згаданій вище і маловідомій на сьогодні в Україні праці про наукову діяльність М. Тугана-Барановського, виданій 1931 року у Львові, її автор О. Мицюк, саме М. Тугану-Барановському належала ідея встановлення першого в Україні пам'ятника Тарасу Шевченку у Полтаві. "Нехай золотими літерами буде вписаний в його життєпис факт, свідком якого я був сам, – писав О. Мицюк, згадуючи про цю подію, – що саме він, Михайло Іванович Туган-Барановський, зробив у 1905 році пропозицію Полтавському губернському земському зібранню про поставлення першого пам'ятника на Великій Україні генієві Т. Г. Шевченкові і розпочав збірки на цю ціль; останнє, як відомо, і було реалізоване" (цит. за Л. Ковалем: [51, с. 192]).

Під час перебування на Полтавщині М. Туган-Барановський був повітовим і губернським земським гласним, брав активну участь у розгорнутому на той час урядом напередодні столипінських реформ обстеженні стану й потреб сільського господарства. Він взяв участь у роботі Лохвицького Комітету про потреби сільськогосподарської промисловості. Такі місцеві комітети Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості, за ініціативою С. Вітте, були

запроваджені по всій Російській імперії. Вчений підготував, зокрема, доповідну записку щодо державної організації переселенської справи в Україні, зокрема у Полтавській губернії, яка ввійшла до одного з 68-и томів „Трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности” (9 з яких були підготовлені в Україні) [97]. Крім того, Михайло Іванович працював у товаристві взаємодопомоги вчителів та у Лохвицькому сільськогосподарському товаристві.

Вчений глибоко переймався життям українського села, прагнучи привернути увагу урядових кіл до своєрідності його умов, соціально-економічних і культурних потреб українського селянства. Показовою у цьому відношенні є опублікована М. Туганом-Барановським 1903 року в журналі "Мир Божий" стаття "Земский учитель в Лохвицком уезде (Письмо из Лохвицы)". У ній він, зокрема, писав: "незважаючи на те, що ми живемо в самому серці України, українську літературу тут читають дуже мало. Тільки Левицький (Нечуй-Левицький – Л. Г.) знаходить місце у читачів". Наводячи цю цитату, Л. Коваль (США) наголошує, що "вже тоді на серці Тугана-Барановського лежало збереження української мови" [51, с. 192].

М. Тугана-Барановського починають глибоко хвилювати проблеми земельної реформи, що готувалася урядом від початку 1900-х років, ті програми і пропозиції щодо реформи, які висували різні суспільні групи, партії тощо. Внаслідок глибокої зацікавленості вченим цією проблемою трохи згодом з'являється ґрунтовна праця з питань аграрної реформи *"Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы"* (СПб., 1905). Висунуті в ній положення знайшли розвитків цілому ряді інших публікацій – "Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы" (СПб., 1906), "Национализация земли и выкуп" (Украинский вестник, 1906, № 4), "Проповедник национализации земли" (М., 1906) та ін. Вчений аналізує проекти земельних реформ, починаючи від кінця XVIII століття (ідеї Томаса Спенса) і до надзвичайно популярних ще й на початку XX століття ідей Генрі Джорджа в різних їх інтерпретаціях; висуває власний проект земельної реформи.

Зазначимо, що всі реформи М. Туган-Барановський оцінює, передусім, з точки зору відповідності їх інтересам основної маси землеробів – дрібних фермерів і селянства, "такої ж трудящої народної маси як і пролетаріат". Цей підхід М. Тугана-Барановського заперечував ідею націоналізації землі як акту, спрямованого на ліквідацію не тільки великого, але й дрібного землеволодіння. Одночасно цей підхід заперечував і позицію щодо селянської проблеми російської соціал-демократії. Остання догматично сприйняла положення марксизму про неминучу загибель у близькому майбутньому дрібного селянського господарства і на цій підставі заперечувала необхідність будь-якої земельної реформи в межах капіталістичного укладу: "реформа

земельної власності пов'язувалася у їх уявленні з докорінним перетворенням і способів землеробського виробництва", – пише вчений, тобто з одночасним з націоналізацією землі утворенням великих землеробських асоціацій трудящих [98, с. 119]. Вчений наголосив на нереальності марксистських уявлень, підкреслив факт стійкості трудового селянського господарства та необхідність здійснення земельної реформи в інтересах його підтримки і розширення [98, с. 96, 116, 179]. З цього часу питання аграрного розділу економічної теорії стають предметом пильної уваги вченого до останніх днів його життя і діяльності.

Продовжуючи під час перебування в Україні наукові дослідження, М. Туган-Барановський не тільки підсумовує зроблене ним у перше десятиліття своєї наукової діяльності, але й знову звертається до поглибленого переосмислення проблем філософії, соціології, права, до праць І. Канта та неокантіанців, представників російської соціологічної школи, пише передмову до російського перекладу книги В. Зомбарта "Организация труда и трудящиеся" (СПб., 1901). Про широке коло його наукових інтересів і пошуків у сфері соціальних проблем у ці роки свідчать такі публікації, як "Что такое общественный класс?" (Мир Божий, 1904, № 1), "Борьба классов как главнейшее содержание истории" (Там же, 1904, № 9), "Психические факторы общественного развития" (Там же, 1904, № 8), "Крушение капиталистического строя как научная проблема" (Новый путь, 1904, № 10) та ін.

Результатом синтезування попередніх і нових розвідок в галузі історії економічних і соціалістичних вчень, критичної оцінки їх філософсько-соціологічних і теоретичних засад поряд з виявленням перспективних для наступного розвитку положень і висновків став вихід у світ такої ґрунтовної праці вченого, як *"Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма"* (СПб., 1903), яку він почав друкувати з 1901 року в журналі "Мир Божий". Ця книга витримала сім видань. Останнє, 7-е видання побачило світ 1919 року, німецьке – 1915 року.

Керуючись власним переконанням, сформульованим ним у цій книзі, про те, що сучасному досліднику історичної спадщини видатних мислителів залишається твердо пам'ятати, що письменника належить судити не по тому, чого він не дав, а по тому, що він дав, М. Туган-Барановський надзвичайно образно, проникливо й доброзичливо-критично малює портрети та передає суть творчого доробку найвидатніших представників суспільно-економічної думки у різних її напрямках школах і течіях. Серед них — велична постать засновника політичної економії Адама Сміта та провідників класичної школи – Давіда Рікардо і Томаса Мальтуса, першого серйозного критика класичної доктрини Сімона де Сімонді та його наступників – представників соціально-політичного напрямку Німецької історичної

школи. До книги ввійшов і надзвичайно цікавий нарис про новітню на той час Австрійську школу. Крім того до неї ввійшли нариси про походження англійського капіталізму, промислову революцію, а також історію руху на користь націоналізації землі та “найбільш впливового пропагандиста і популяризатора” цієї ідеї Генрі Джорджа.

Особливо цінним на сьогодні видається глибокий критичний аналіз вченим еволюції ідей соціалізму, які для кількох сучасних нам поколінь на довгі десятиліття “замкнулися” на доктрині марксизму, а в усьому світі знайшли свій розвиток на шляхах творчого переосмислення цього вчення та відповідного, науково обгрунтованого, реформування усього комплексу суспільно-економічних відносин. Лінія розвитку соціалістичної думки простежується М. Туганом-Барановським від утопічного до критичного соціалізму. При цьому нариси про Роберта Оуена, Шарля Фур’є та Генрі де Ревруа де Сен-Сімона сприймаються як натхненні новели. У нарисі “Критичний соціалізм” теорія К. Маркса розглянута як логічний розвиток не тільки ідей утопічного соціалізму, але й концепцій більш ранніх критичних соціалістів, передусім П’єра Жозефа Прудона та Карла Родбертуса. Нарис про Карла Маркса приваблює чітким і конструктивним викладанням визначальних положень його економічної теорії та соціально-політичної доктрини, критичним їх сприйняттям.

Логічне продовження і розвиток критичний аналіз марксизму отримав у наступній праці М. Тугана-Барановського *“Теоретические основы марксизма”* (СПб., 1905). Вона стала своєрідним підсумком у кардинальному науковому перегляді Марксового вчення, розпочатому М. Туганом-Барановським ще наприкінці 90-х років XIX століття. В цій роботі вчений переконливо довів не тільки неспроможність вихідної теоретичної бази марксизму, але й обмеженість його філософсько-соціологічних засад та непродуктивність соціалістичної доктрини.

Широко вводячи у контекст свого критичного аналізу здобутки філософсько-соціологічної думки, психології, природознавства тощо (праці Й. Фіхте, А. Шопенгауера, І. Канта, В. Вундта, Г. Гьєффідінга, Г. Спенсера і ін.), М. Туган-Барановський виявив повну неспроможність запропонованого Марксом матеріалістичного розуміння історії як такого, що базується на “хиткому” ґрунті його розпливчастих уявлень про “продуктивні сили”, класову боротьбу, і фактично ігнорує соціальні, національні, психологічні і ін. фактори історичного розвитку. Що ж до спроби Маркса доповнити цю “об’єктивну, несвідому сторону історичного процесу” вченням про класову боротьбу, М. Туган-Барановський незаперечно довів, що “... вчення про панування класових інтересів зовсім безсиле пояснити істинну сутність моралі, релігії, мистецтва й науки, бо класовий інтерес не складає критерія добра, істини й краси. Людська історія є щось незрівнянно більш високе, ніж проста боротьба суспільних груп за засоби до життя” [118, с. 82].

Не менш переконливо вчений довів і ненауковість усієї теоретичної системи К. Маркса, “наріжним каменем” якої є внутрішньо суперечливе поняття “абсолютної трудової цінності”, тобто визначення цінності товарів уречевленою в них працею. Оскільки таке уречевлення суспільної праці може виражатися тільки в ціні, а остання не співпадає з трудовою витратою, що визнавав і сам Маркс, пояснював вчений, ця суперечність поставила Маркса перед дилемою: або товарні ціни визначаються цінністю і тоді “все вчення про цінність Маркса падає у прах”, або товарні ціни не визначаються цінністю і тоді вчення про цінність “втрачає будь-яке співвідношення з реальними фактами товарного обміну, воно стає беззмистовним”. Коливання Маркса між цими двома точками зору “... надає фантастичності багатьом економічним побудуванням “Капіталу” [Ibid., с. 93], що переконливо і продемонстрував у своїй книзі М. Туган-Барановський.

І хоч сам М. Туган-Барановський не зміг повністю відійти від теоретичних основ марксизму, які він, прагнучи зберегти соціальну спрямованість цього вчення, намагався “підправити”, зокрема, власною “трудою теорією вартості”, про що далі, – його праця “Теоретические основы марксизма” значною мірою сприяла процесу подолання впливу на теоретичну економічну думку в Росії та Україні ненаукових засад цього надзвичайно популярного тут на початку ХХ століття вчення. Праця витримала 4 видання російською мовою (останнє здійснене було 1918 року) та 1905 року вийшла німецькою мовою.

“... старе завжди воскресає у перетвореному вигляді в новому, – писав з великою силою наукового пророцтва М. Туган-Барановський у “Очерках из новейшей истории политической экономии и социализма”, – і марксизм, якщо зійде зі сцени, то лише для того, щоб увійти у складі нових вчень, які скористаються невмираючими елементами марксизму, щоб, нарешті, розв’язати великі соціальні проблеми нашого часу, не вирішені ХІХ століттям, що закінчилося, і залишені ним у спадщину століттю, яке починається” [104, с. 254]. Неоцінений внесок у процес наукового перегляду марксизму, що продовжується і досі, встиг за своє життя зробити і сам Михайло Іванович.

Саме під таким кутом зору, а ніяк не “розриву” з марксизмом, як це звичайно робили й роблять російські та українські коментатори і дослідники творчості Тугана-Барановського, оцінюючи цей “розрив” чи то негативно, чи, в останні роки, позитивно, – слід, на нашу думку, розглядати і наступний період діяльності вченого.

2. Наукова, викладацька та громадсько-політична діяльність вченого на початку ХХ століття

Після революції 1905 року. — Викладацька та наукова діяльність М. Тугана-Барановського. — "Современный социализм в своем историческом развитии" (1906). — "Основы политической экономии" (1909). — "Социальная теория распределения"(1913). — "Общественно-экономические идеалы нашего времени"; "В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени"(1913). — "Социальные основы кооперации" (1916). — Науково-громадська діяльність вченого в роки війни та революції. — Повернення на батьківщину. Державна і науково-практична робота в Україні. — Публікації останніх років життя. — "Русская революция и социализм"(1917). — "Социализм как положительное учение" (1918). — "Кооперация, социальное-экономическая природа її та мета" (1919). — "Політична економія. Курс популярний" (1919). — Посмертні публікації.

Вже в перші роки ХХ століття в суспільному житті Російської імперії відбулися певні суспільні зміни, зумовлені передусім поразкою в російсько-японській війні та революційними подіями 1905 року. Була скликана Державна дума з широким представництвом різних верств суспільства. Відміною викупних платежів почалося впровадження реформаторських заходів П. Столипіна, спрямованих на злам середньовічного общинного землеробства, яке гальмувало розвиток сільськогосподарського, і, тим самим, і промислового виробництва тощо. Росія, а в її складі і Україна, долаючи ще досить міцні пута наслідків кріпосництва, важко але впевнено просувалася по шляху розвитку капіталістичних відносин у так званому другому ешелоні капіталістичних країн – Німеччина, ряд країн Центральної та Південної Європи і ін. (про "ешелонну концепцію розвитку капіталізму" див.: [83, с. 83-86]).

Відповідно до цього поступу в центр уваги передової економічної думки того часу висувуються проблеми подолання відставання в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних капіталістичних держав Заходу, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу у всі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільського господарства, обмеження негативного впливу царської бюрократії на всі сторони суспільно-економічного життя і, головне, наукового обґрунтування відповідної економічної політики.

В Україні, розірваній між двома імперіями – Австрійською та Російською – ці проблемі пов'язувалися з питаннями національного самовизначення, зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки, піднесення добробуту трудящих мас, передусім селянства,

яке становило більше 80-и відсотків населення. Програмними вимогами перших політичних партій, що зароджувалися у Східній Україні в 1900-х роках (на західноукраїнських землях вони виникли вже в 90-і роки XIX століття) стають заходи по досягненню культурної та політичної автономії України. Ці вимоги відбилися і у позиції, зайнятої українською фракцією в першій Думі.

В пореволюційні роки значно поживалося громадсько-політичне життя та піднеслося значення в ньому економічних ідей, які постали в центрі уваги різних політичних партій, жваво обговорювалися в пресі, розглядалися у цілому ряді наукових товариств, таких як Імператорське Вільне наукове товариство, створене ще 1765 року, Зібрання економістів (з 1891 року), Товариство фінансових реформ (з 1910 року) та цілий ряд інших, а також у представницьких організаціях як, приміром, Рада з'їздів промисловості і торгівлі, Рада об'єднаного дворянства та ін., а також у Державній думі. Позиції української фракції в першій Думі знаходили відбиття у друкованому органі цієї фракції – журналі "Украинский вестник".

Після повернення до С.-Петербургу 1905 року М. Туган-Барановський продовжує викладацьку роботу на тій же посаді приват-доцента в С.-Петербурзькому університеті, оскільки заборону на таку діяльність з нього було знято, і поринає у вир подій та проблем, що хвилювали суспільство. Крім викладацької та наукової діяльності вчений веде величезну громадську роботу. Бере участь в редагуванні збірника "Новые идеи в экономике" та ряді редколегій вітчизняних і зарубіжних видань. Зокрема, з 1909 року – в журналі "Вестник кооперации", який він створив та очолив, і який вважався одним з найкращих не тільки в Російській імперії, але й за кордоном. З 1913 року – бере участь у тритомному виданні "Курсы по кооперации" та ін. 1908 року вчений входить до керівництва Комітету про сільські та позичково-ощадні товариства. Так починається серйозне захоплення Михайла Івановича кооперацією, яке він пронесе до останніх днів життя. Для розвитку кооперації він зробив дуже багато і в теоретичному, і в практичному відношенні.

Повернувшись з України, Михайло Іванович все пильніше придивляється і до національної проблеми, все більше проймається інтересами та запитамі українського народу. Він розглядає нові можливості соціально-економічних перетворень стосовно вирішення найактуальніших для рідної України проблем. Перші такі серйозні спроби були ним зроблені вже у попередні роки, зокрема у праці "Русская фабрика в прошлом и настоящем" (1898), де він прийшов до висновку відносно закономірності поширення общинного землеробства в Росії та його непридатності для України тощо. Показова в цьому відношенні його участь у згаданому вище журналі "Украинский вестник", де він друкував статті на загальні теми, переходячи, як пише

Л. Коваль, на українську платформу. Л. Коваль наводить спогад О. Лотоцького з праці "Сторінки минулого", надрукованої у часописі "Праці Українського наукового інституту" (т. XXI) у Варшаві 1934 року, про те, що в цьому журналі ("Украинский вестник" – Л. Г.) "з людей сторонніх найактивніше працювали професор Д. І. Овсяннико-Куликовський та М. І. Туган-Барановський". Крім того, Туган-Барановський брав участь в українській військовій лікарні в С.-Петербурзі [51, с. 192].

Щодо України, процеси розвитку капіталізму, руйнування залишків та наслідків кріпацтва у сільському господарстві з одночасною його капіталізацією, закономірної політизації суспільства тощо ускладнювалися новою хвилею боротьби правлячої бюрократії царської Росії вже невдовзі після революції з будь-якими проявами руху української громадськості за національне самовизначення.

З розвитком капіталізму як об'єктивної передумови утворення націй і незалежних держав рух цей, набував все більшого політичного спрямування і значно активізувався у зв'язку з революційними подіями 1905 року. "Українська національна самосвідомість виявила себе в цей період національним представництвом у першій і другій державних думах, від якого виходили вагомі й обгрунтовані заяви про потреби українського населення, що чекають свого вирішення в галузі народної школи, про націоналізацію середньої та вищої освіти, а також місцеві урядові установлення, нарешті, про реформи місцевого управління, економічних і соціальних відносин. Ці голоси, однак, вже не були почуті, – писав 1915 року у статті "Українське питання і російське суспільство" майбутній академік Української Академії Наук та її другий Президент Володимир Іванович Вернадський, маючи на увазі розпуск царським урядом Думи та наступну політичну реакцію. – Настав новий період гонінь на український рух... Боротьба із стремлінням іногородців до національного самовизначення зробилася одним із лозунгів столипінського управління, – і до числа цих іногородців урядом недвозначно й свідомо включаються українці... Столипін оголошує боротьбу з українством державним завданням, що лежить на Росії з XVII століття..." [17, с. 250].

Як же повів себе М. Туган-Барановський у відношенні до так званого українського питання в умовах, коли суспільне життя Російської імперії було отруєне духом російського шовінізму і, як відзначав, зокрема, В. Вернадський у згаданій вище статті, більшість російської інтелігенції навіть з числа відомих вчених того часу теж була пройнята цим духом? Сучасники Михайла Івановича згадують, що він виявив себе з найкращого боку як людина, вчений і громадянин. Його учень, Микола Кондратьєв, якого ніяк не можна запідозрити в симпатіях до українського руху, у своїй книзі спогадів про М. Тугана-Барановського відзначав (щоправда, не розуміючи всієї глибини і значення наведених

фактів), що в ці роки його вчитель відстоював погляд про широку автономію України, з великим співчуттям ставився до українського руху. Про це свідчить і Дмитро Дорошенко у першому томі своєї відомої "Історії України", виданому в Ужгороді 1932 року. Уже від часу своєї участі в редакції журналу "Украинский вестник", згадує Дорошенко, тобто від 1906 року, М. Туган-Барановський "ставився до українського руху з великою симпатією" (цит. за: [51, с. 192]).

Однак у розумінні національного фактору в суспільному розвитку М. Туган-Барановський в перше десятиліття ХХ століття був ще у пошуку, що відбилося у ряді його публікацій цих років. Так, 1904 року у згаданій раніше статті "Психологические факторы общественного развития" вчений у контексті критичного перегляду матеріалістичної концепції суспільного розвитку К. Маркса та Ф. Енгельса наголошує на видатному значенні у розвитку суспільства національного та релігійного факторів. Відзначаючи, що класове почуття (за М. Туганом-Барановським, – сильніша симпатія людей того самого соціального класу одне до одного, ніж людей різних класів) вступає у тісний зв'язок з егоїстичними та егоальтруїстичними почуттями і у такій формі є одним з могутніх двигунів історії, вчений писав: "Національне почуття так само мало засноване на чистому альтруїзмі, як і класове почуття, оскільки головну роль у ньому відіграють егоальтруїстичні елементи (національна гордість, бажання слави)". І далі: "Національність являє собою крайню межу для симпатичних почуттів сучасної людини" [111, с. 17]. 1906 року в іншій праці він повторює цю думку, проте, розглядаючи тезу К. Маркса про класову боротьбу як рушійну силу в історії, йде далі в оцінці ролі національного фактору. Якщо мова не йде про економічну вигоду, – пише М. Туган-Барановський, то "національне почуття й інші подібні ж почуття, що об'єднують в одне політичне ціле держави, виявляються... досить сильними, щоб на час відтіснити на задній план усвідомлення класових антагонізмів" [113, с. 108]. З часом його розуміння національної проблеми поглиблюється, стаючи на ґрунт власного теоретичного й практичного досвіду участі в українському русі.

Поки ж в центрі уваги вченого економічні проблеми у їх соціальному аспекті. Захоплений ідеями соціалізму, М. Туган-Барановський продовжує дослідження історії їх виникнення, розвитку та спроб здійснити ті кроки до нового ладу, які намічалися кращими мислителями людства відповідно до їх уявлень про майбутній лад; співставляє ці уявлення з соціалістичною доктриною марксизму. Різні соціалістичні проекти вчений аналізує в контексті різноманітних філософсько-соціологічних та економічних ідей – Й. Фіхте, А. Шопенгауера, Канта та неокантіанців, соціологічних поглядів Лестера Уорда, Тоннієса і ін., а також представників російської соціологічної школи. Тільки у 1906 році вчений публікує такі серйозні праці з цих проблем, як "Социалистическое учение об эксплуатации труда" та "Как осуществится

социалистический строй" (Мир Божий, № 3 та № 5), а також книгу *"Современный социализм в своем историческом развитии"*. Ця книга, до речі, була 1910 року перекладена на англійську мову під назвою "Modern Socialism in Its Historical Development" і перевидана 1966 року [6, с. 65]. В Україні книга була перевидана у скороченому варіанті, в Києві у видавництві "Дніпросоюз" 1920 року під назвою "Сучасний соціалізм в історичнім своїм розвитку".

В процесі цієї роботи М. Туган-Барановський поступово формує засади власної теорії соціалізму. Головне у його концепції соціалізму, про яку докладніше мова йтиме далі, – висновок про еволюційний характер суспільного поступу (на відміну від марксистської концепції стрибків і катастроф, сформульованої Ф. Енгельсом), про активну роль людини, її свідомої праці в процесі перебудови суспільства на шляхах економічного та соціального прогресу, запровадження нових форм господарювання та співжиття, про те, що "стихийний розвиток капіталістичного господарства підготовляє ґрунт для соціалізму", який не є нездійсненою справою, а може бути справою сучасної практичної політики [99, с. 197]. Тобто вихідні моменти соціалістичної концепції М. Туган-Барановського докорінно відмінні від революційної соціалістичної доктрини марксизму.

На особливу увагу в цьому аспекті заслуговують погляди вченого на відмінність соціалістичних вимог від руху на користь земельної реформи. Цей рух, відзначає М. Туган-Барановський, "спрямований спеціально проти однієї форми нетрудового доходу – землевласницького доходу" і "ставить своїм завданням вилучення землі тим або іншим способом з приватної власності окремих осіб та передачу землі державі або громадським установам". Тобто рух за земельну реформу "передбачає докорінну реформу лише одного з видів власності, земельної власності, із збереженням поки існуючої свободи приватногосподарського підприємництва" [98, с. 12-13]. Цим він відрізняється від соціалістичного руху (у марксистській його інтерпретації – Л. Г.). Останній ставив за мету докорінне перетворення не тільки пануючих форм власності, але й заміну приватногосподарського підприємництва суспільною організацією праці. У цьому вчений справедливо вбачав причину прямого антагонізму між цими рухами.

Сам М. Туган-Барановський зайняв позицію, що відповідала його гуманістичним ідеалам – реформаторську. Рух за земельну реформу, вважав вчений, не повинен бути ворожим до соціалістичного руху, як це є в дійсності. Проведення земельної реформи в інтересах селянства і всього суспільства М. Туган-Барановський розглядав як один з етапів на шляху до розв'язання соціальної проблеми. Разом з тим, зважаючи практичні можливості її реалізації, у праці *"Націоналізація землі. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы"*

(Спб., 1906), вчений попереджав, що націоналізація поміщицької землі без викупу, тобто конфіскація, як того вимагала ліва соціал-демократія, може призвести тільки до підриву усього народного господарства. Результатом такої реформи стане розладнання державного і приватного кредиту, відплив капіталів за кордон і, тим самим, “страшний удар” по всій промисловості. Внаслідок виникне “параліч усього промислово-торгівельного життя країни – промислова криза і масове безробіття небувалої сили й довготривалості” (с. 66). Втім, вважав вчений, навіть часткова націоналізація з викупом також призведе до важких економічних та соціальних наслідків. Тим самим підтверджував своє переконання в необхідності еволюційного поступу соціально-економічних перетворень.

З часом ідеї соціалізму одержують у концепції вченого все більш глибоке етичне обґрунтування, яким він прагне доповнити Марксову загальносоціологічну концепцію соціалізму. Цьому сприяють все нові його глибокі розвідки у галузь світоглядних проблем моралі, релігії, суспільних ідеалів тощо. Він публікує 1908 року у періодичному виданні "Вопросы обществоведения. Орган академической и научной жизни" (виходив під його власною та П. І. Люблинського редакцією) працю *"Нравственное мировоззрение Достоевского (Три великих этических проблемы)"*; 1909 року – пише передмову до російського перекладу книги К. Форлендера "Кант и Маркс: Очерки этического социализма"; 1910 року – публікує у першому томі "Трудов ИВЭО", присвяченому пам'яті М. Г. Чернышевського, статтю "Общественно-экономические воззрения Н. Г. Чернышевского" та у збірнику статей "Интеллигенция в России" (СПб., 1910) – статтю "Интеллигенция и социализм". Ці статті пізніше ввійшли до збірника "К лучшему будущему" (СПб., 1912).

У цих працях вчений виразно окреслює ті філософські засади, які стали дороговказом у його світоглядній концепції, пошуках ним шляхів до розв'язання найболючіших проблем сучасного йому суспільства, у формуванні уявлень вченого про соціалізм та можливості переходу до нього. Своїми провідниками він вважав І. Канта і Ф. Достоєвського. "Найбільш вражаючі образи Достоєвського, – писав М. Туган-Барановський, – складають ніби художній коментар до моральної філософії Канта; коментар – і разом розвиток та поглиблення" [119, с. 11].

Ці два великих мислителі стали для М. Тугана-Барановського виразниками "того світогляду, характерного для всієї нової історії з часів Відродження, яке визнало верховною святинею життя людську особистість" [Ibid., с. 10]. Сутність цього світогляду – в розумінні того, що безкінечно складна індивідуальність кожної людини ніколи не повторюється. Кожна людина рівна будь-якій іншій і всьому людству, оскільки безкінечність дорівнює безкінечності й не може бути збільшена

від множення. Як верховна мета в собі людина ніколи не може бути обернена на засіб для інших цілей.

Три великі етичні проблеми, які М. Туган-Барановський вирізняє у творчості Ф. Достоевського як такі, що особливо важливі для його власного світогляду, власних соціалістичних шукань, – проблеми Бога, рівноцінності людей та проблема світового зла. Вони тісно пов'язані та взаємообумовлені. Якщо проблему світового зла вчений подає, йдучи в основному за Достоевським, то в трактуванні проблеми Бога та рівноцінності людей виявляє свою глибоку індивідуальність.

Проблему Бога М.Туган-Барановський розглядає як проблему "морального закону" та абсолютного добра, Бога, який "не потребує доказів, не повинен, не може бути доведений – бо він одержує свою верховну санкцію не ззовні, а з самого себе" [Ibid., с. 19]. Що буде, якщо визнати, що вище людини нічого немає? Свавілья. Вищий його вияв, доступний людині, – самовбивство, коли людина "руйнує всі перепони для своєї волі, й стає богом"; нижчий – "вбивство іншої людини, коли вбивця доводить, що перепон морального закону, Бога для нього немає, але через це він сам ще не стає богом..." [Ibid., с. 12-13].

Рівноцінність людей – це поняття тієї рівності, яке не можна вивести з досвіду, оскільки навколишня дійсність свідчить про протилежне; тільки як особистості, як цілі в собі "всі люди рівні між собою, як би вони не були відмінні й нерівні в інших відношеннях ... Якщо взагалі особистість людини може бути святинею, то особистість всякої людини без розрізнення. Бо від святого до злодія існує безліч непомітних переходів: на якій же з цих сходинок особистість людини стає священною?" [Ibid.].

Ідея рівноцінності людської особистості, визначена вченим як загальнообов'язковий постулат практичного розуму, лежить і в основі його оцінок різних соціалістичних вчень і рухів, концепцій їх провідників, у тому числі революційно-демократичного руху на чолі з М. Чернишевським, народництва, моделі соціалізму марксистів тощо. Розумінням рівності людей як рівноцінності їх особистостей М. Туган-Барановський заперечував саму ідею будь-якої тоталітарної держави на чолі з "вищим, незаперечним авторитетом, богом, перед яким би добровільно схилялись, на якого молилися б ці жалюгідні істоти". "Фанатичними і похмурими" назвав вчений подібні "мрії" [Ibid., с.20, 21].

Світоглядна концепція М. Тугана-Барановського, його соціально-економічні погляди відбивалися у курсі з політичної економії, який він читав в університеті і який постійно збагачувався новими ідеями. "Менш за все Михайло Іванович схильний був читати лекції з року в рік за раз прийнятим шаблоном, – згадував у своїй книзі про М. Тугана-Барановського (1923) М. Кондратьєв. – Навпаки, він завжди чутливо стежив за інтересами аудиторії й суспільства" [52, с. 117]. Перший скорочений виклад курсу сформованого вченим вже наприкінці

90-х років XIX століття як *"Лекции по политической экономии"* (Літ. Богданова. – СПб., 1899), був виданий 1907 року у скороченому варіанті слухачами Вищих Бестужівських курсів. Вдосконаленню й систематизації цього курсу вчений віддавав багато сил і наснаги.

Запорукою успіху цієї роботи була не тільки природжена талановитість вченого. В центрі його уваги постійно знаходилися найбільш актуальні теоретичні й методологічні проблеми політичної економії, питання філософського обґрунтування її змісту і завдань, місця в системі суспільних наук, новітні досягнення в цій галузі знань тощо. Показові у цьому відношенні передмова, яку вчений пише до книги видатного російського економіста-математика В. С. Войтинського "Рынок и цена. Теории потребления, рынка и рыночных цен" (СПб., 1906) та рецензія на дослідження відомого російського історика-економіста І. М. Кулішера "Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе" Т. I, (СПб., 1906). Крім того – передмова до російського перекладу праці одного з лідерів Австрійської школи Є. фон Бьом-Баверка "Капитал и прибыль. История и критика теорий процента на капитал" (СПб., 1909), а також праці з проблем методології політичної економії "Subjektivismus und objektivismus in der wertlehre" (AMWP. 1906, № 2), "Методология политической экономии" (Образова-ние. 1908, № 12), та ін., з якими М. Туган-Барановський виступив у пресі в період підготовки до видання своєї знаменитої праці *"Основы политической экономии"*, опублікованої 1909 року.

Цю свою книгу М. Туган-Барановський присвятив пам'яті Франсуа Кене – творця "Економічної таблиці", Германа Госсена – творця теорії граничної корисності та Карла Маркса – найбільш глибокого критика капіталістичного ладу. Така присвята не тільки свідчила про широту його творчого діапазону, що сягає від економічного вчення фізіократів до школи граничної корисності та Марксової економічної теорії, але й про наукові пріоритети вченого, які сприяли формуванню його власного самобутнього наукового світогляду.

Цей курс М. Тугана-Барановського, що постійно ним оновлювався, відбивав не тільки коло теоретичних уявлень його автора, але й позиції провідних економістів різних шкіл по ключових проблемах політичної економії. І якщо не пропонував в цілому ряді випадків задовільного розв'язання проблем, зокрема таких як ціноутворення, розподілу і ін., то надавав могутнього імпульсу до подальшого наукового пошуку. Зауважимо, що до "Списку цитованих авторів", складеного вченим до першого видання "Основ політичної економії", ввійшло майже 250 прізвищ. Поряд з викладом традиційних на той час для політичної економії проблем – цінності й ціни, капіталу, прибутку, заробітної плати, земельної ренти тощо, курс вколював аналіз капіталістичного господарства в цілому (кругообіг суспільного капіталу та теорію криз), а

також широке коло інших питань – від ретроспективи економічних ідей, господарських форм, інститутів тощо до розгляду новітніх економічних явищ та сучасної вченому економічної політики.

Книга мала великий успіх, знайшла широке визнання і неодноразово перевидавалася до 1918 р. великими тиражами. Курс "Основы политической экономии" був удостоєний великої премії Імператорської Академії наук, а її автор визнаний як один з найкращих фахівців з політичної економії. К. Воблій згадував, що ця книга стала мало не скрізь загальноприйнятим підручником по всіх вищих школах [21, с. V]. 1913 року М. Тугану-Барановському надана була професорська кафедра у С.-Петербурзькому політехнічному інституті і 1917 року – у С.-Петербурзькому університеті. Крім того, він викладав на Вищих Бестужівських жіночих курсах та у Московському міському народному університеті ім. А. Л. Шанявського.

Друге десятиліття ХХ століття і останнє у житті цього видатного мислителя і вченого відзначене появою цілого ряду його ґрунтовних праць. Передусім, це – *"Социальная теория распределения"*, яка вийшла спочатку в Берліні німецькою мовою (1913) і того ж року російською – в Санкт-Петербурзі у періодичному виданні "Известия С.-Петербургского Политехнического института Императора Петра Великого", а також окремою книгою. В ній вчений запропонував власну теорію розподілу. Основні підвалини цієї теорії М.Туган-Барановський заклав вже у попередні роки, зокрема у книзі "Теоретические основы марксизма" (1905), статті "Социальная теория распределения" (1910), у відповідних розділах "Основ политической экономии" (1909) і ін. Ці праці, а також книга, в якій вчений дав повне ґрунтовне викладення своєї теорії, свідчать про глибоке зацікавлення та постійну увагу вченого до питань розподілу (тобто проблеми утворених доходів) – однієї з найбільш проблематичних галузей дослідження у політичній економії.

У своїй книзі М.Туган-Барановський заперечував усталене вже на той час розуміння явищ розподілу як явищ обміну начебто доходи господарюючих суб'єктів і при нормальних умовах функціонування ринку кінець-кінцем повинен забезпечити і справедливий розподіл доходів та зростання добробуту. Цей підхід протистояв "агрегованому" підходу класиків та марксистів, які розглядали цю проблему на рівні міжкласового поділу суспільного продукту. При цьому останні підкріплювали такий підхід теорією "додаткової цінності; практично перетворивши теорію розподілу на теорію експлуатації. Подальший світовий розвиток економічної теорії довів як непродуктивність "агрегованого" методу розв'язання проблеми розподілу доходів, що дійсно є продуктом обміну, так і недостатність неокласичного підходу до вирішення проблеми розподілу у розумінні її як теорії добробуту.

А саме так розумів проблему М. Туган-Барановський, втім, як і більшість вчених соціально-економічної школи на початку ХХ століття,

яких передусім хвилювали питання соціальної справедливості. Вчений прагнув побудувати власну теорію розподілу, відмінну від марксистської та неокласичної. Проблема розподілу була поставлена вченим передусім у залежність від сили різних соціальних класів у їх взаємозіткненні. У своїй праці вчений віддає данину теорії граничної корисності, яку визнавав "єдиною науковою теорією цінності", а також марксизму, пояснюючи, що в ньому надає "величезного значення вченню про соціальну основу всіх явищ капіталістичного господарства", та разом із тим, – пропонує власний оригінальний синтез обох напрямків, тепер вже в галузі теорії розподілу [102, с. 1-2]. Цей підхід, що повністю відлучав проблему розподілу від проблем ціноутворення, "розводив" вченого не тільки з класиками, неокласиками, але й з марксизмом. Він суперечив новітнім здобуткам неокласичної школи і викликав шквал справедливих критичних зауважень з боку науковців. Однак, саме цей підхід практично виводив теорію розподілу М. Тугана-Барановського, подібно до його теорії криз, за межі неокласичного аналізу на макроекономічний рівень дослідження.

Книга відіграла значну роль у подальшій розробці цієї проблеми не тільки у вітчизняній, але й у світовій науці. Ряд перспективних ідей М. Тугана-Барановського отримали розвиток у працях Д. Роува, М. Добра, Й. Шумпетера, Дж. Хікса та інших відомих вчених. Ця книга, пише професор економіки Ліхайдського університету (США) Ніколас Балабкінс, "була піддана суворому критичному розбору і, незважаючи на це, не можна заперечувати, що саме Туган-Барановський ввів в літературу проблему влади монополії (монополія одного покупця – Л. Г.) робітничих союзів. Як це не парадоксально, через сімдесят років чеський економіст Отто Шік опублікував працю дуже подібну до того, що Туган-Барановський захищав у 1913 році" [6, с. 65].

Продовжуючи розробку проблем історії соціалістичних вчень і теорії соціалізму, М. Туган-Барановський 1913 року публікує книгу *"Общественно-экономические идеалы нашего времени"*, що була новим виданням значною мірою переробленої та доповненої праці "Современный социализм в его историческом развитии" (1906). "Моя завдання, – підкреслює вчений у передмові до цієї книги, – з'ясувати, в чому полягає вчення сучасного соціалізму". Він наголошує на тому, що марксизм зовсім не містить наукових елементів соціалізму, дуже далекий від ідеалу закінченої наукової системи. Вчений пропонує власне уявлення про соціалізм як господарську систему, дає його визначення у вузькому й широкому розумінні, окреслює підходи до здійснення соціалістичного ідеалу [113].

Одночасно М. Туган-Барановський публікує нову серію праць, в яких велику увагу приділяє, зокрема, досвіду влаштування соціалістичних общин в історії людства та аналізу цього досвіду. Так, у журналі "Вестник Европы" він друкує статті "Социалистические общины

последователей Оуэна и Фурье" (1913, № 2), "Социалистические общины нашего времени" (1913, № 3) та ін. Найбільш ґрунтовною у цій серії стала книга *"В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени"* (СПб., 1913). Вивчення та поширення досвіду влаштування, існування та загибелі таких общин і колоній (общин Роберта Оуэна, фаланг Шарля Фур'є, ікарійських общин послідовників Етьєна Кабе, релігійно-моральних общин в Америці та колонії "Криниця" на Чорноморському узбережжі Кавказу) вчений вважав надзвичайно корисним.

Досвід подібних спроб вирватися своїми власними зусиллями з негараздів капіталістичного світу, зауважував він, незважаючи на його мізерність, продовжує викликати інтерес в суспільстві. Це – досвід застосування "методу соціального експерименту", моделювання нової соціальної системи та перевірки її на практиці. "Насильство, – наголошує М. Туган-Барановський, – яке вживається для здійснення нової соціальної системи, доводить, що переваги її не настільки великі, щоб люди добровільно примкнули до неї – інакше кажучи, що система ця не має в собі достатніх внутрішніх достоїнств". Тому такою важливою є перевірка її шляхом часткового досвіду, яка, за виразом фур'єристів, авторів "Маніфесту соціетарної школи" (1841), наведеним М. Туганом-Барановським, "повинна мати здатність спонукати людство до здійснення на практиці нової системи шляхом добровільного наслідування" [94, с. 7-8].

Характерним для праць М. Тугана-Барановського з проблем соціалізму був зважений, реалістичний підхід до теорій соціалізму і практичних спроб їх втілення в життя, що поєднувався у вченого з палкою відданістю соціалістичному ідеалу. Відмінною і найбільш важливою рисою цього підходу був той органічний зв'язок ідей соціалізму з ідеями кооперації, який виявляв, надзвичайно переконливо доводив і якому давав власну оригінальну інтерпретацію М. Туган-Барановський, роблячи значний крок як у розвитку ідей соціалізму, так і у розробці теорії кооперації.

Остання склала ще одну яскраву сторінку у творчому доробку вченого. Від аналізу ідей виробничої кооперації у вигляді вільних асоціацій як осередків майбутнього суспільства та невдалих спроб їх утворення в умовах капіталізму, вчений переносить увагу на дослідження кооперації як господарської форми, що відігравала вже вагомий роль у соціально-економічному житті країн Заходу і в другому десятилітті ХХ ст. почала бурхливо розвиватися і в Російській імперії. "Кооперативний рух, – робить висновок вчений, – одержав у теперішній час такий розвиток, що йому не потрібно боятися істини: для свого успіху він не потребує наївних ілюзій свого дитячого віку, коли кооператори бачили в кооперації засіб знищення класових антагонізмів

та примирення ворогуючих нині соціальних класів у загальній гармонії інтересів" [116, с. 57].

М. Туган-Барановський досліджує різні типи й види кооперації, їх соціальні та господарські характеристики, роль і можливості у захисті інтересів різних верств трудящих тощо. У ж. "Вестник кооперации" з'являється ряд його публікацій з цих проблем: у № 7 за 1913 рік стаття "Классовый характер сельскохозяйственной кооперации", у № 8 за 1914 рік – "Еще раз о природе кооперации. Ответ Е. Левину" та ін.; у Москві виходить з друку праця "Экономическая природа кооперативов и их классификация" (М., 1914). Предмет його особливої уваги – сільсько-господарська кооперація різних видів, з розвитком якої вчений пов'язував надії на піднесення селянського господарства на шляхах інтенсифікації сільського господарства, поліпшення добробуту селянства та ін.

Результатом цих досліджень стала знаменита праця М.Тугана-Барановського *"Социальные основы кооперации"*, яка тільки за життя автора витримала три видання – у 1916, 1918 та 1919 роках. Останнім є, четверте – українською мовою: "Кооперація, соціально-економічна природа її та мета" (К., Дніпросоюз, 1919). "Ця праця, – писав 1923 року К. Воблий, – єдина у нашій кооперативній літературі; це настільна книжка для кожного кооператора, що цікавиться й теоретичними питаннями" [21, с. V]. У ґрунтовних коментарях до перевидання цієї книги, здійсненого в 30-х роках у Львові під назвою "Кооперація, її природа та мета" за редакцією і з доповненнями новими даними Карло Коберського, останній зазначав: "Від написання цієї книжки справа кооперативної теорії значно покращала. Вже самі праці автора, які він тут зі скромності обходить мовчки, визнані світовою кооп. літературою за фундаментальні, висунули справу сильно вперед; до них треба долучити ґрунтові праці Жіда, Веббів, Г. Мюллера, Тотоміанца, Ворбасса, Гринфельда і інших (пор. "Ідеологія кооперації", вибір з писань кооп. письменників, вид. РСУК, Львів, 1933)" [122, с. 5].

У цій фундаментальній праці вчений не тільки детально прослідив історичну еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних країн і народів, у тому числі Російської імперії, але й узагальнив кооперативний досвід людства, зробив ряд вагомих теоретичних висновків і передбачень, наукову обґрунтованість яких підтвердив наступний досвід розвитку світового кооперативного руху. Розглядаючи кооперацію як класовий, визвольний рух працюючих верств – пролетаріату, селянства, дрібної буржуазії, – вчений настійно привертав увагу і до наявності в її ідеології позакласових елементів, до її ідеалістичного духу, етичної основи. Оскільки *"Класова етика є така ж внутрішня неможливість, як суха вода, або холодний жар"*, – був переконаний М. Туган-Барановський, саме *"Кооперативний рух є єдиним*

у своєму роді суспільним рухом нашого часу, перейнятим в найбільшій мірі етичним ідеалізмом і чистим натхненням” [122, с. 121, 122].

Разом з тим М. Туган-Барановський переконливо доводить, що становлення кооперації як форми суспільно-економічної організації трудящих, націленої на захист їх економічних інтересів господарськими методами, пов’язане саме з розвитком капіталістичної стадії виробництва та економічних відносин капіталізму. Він виявляє закономірність еволюції теорії і практики кооперації від ідеї виробничого кооперування як найбільш складної і найменш життєздатної форми кооперування праці (з якої, однак, починався кооперативний рух у всіх країнах) до розробки основних засад і принципів функціонування власне кооперації – споживчої (робітничої), кредитної, сільськогосподарської – як господарської організації, що найбільш керується принципом господарського розрахунку і проводить боротьбу з капіталом його власною зброєю [117, с. 66-67; 112, с. 23].

Ця кооперація в галузі обміну і “є своєрідна господарська організація, яка стоїть на ґрунті приватної власності і переслідує приватногосподарські вигоди своїх членів”, тобто “є своєрідний орган організму капіталістичного господарства” [112, с. 21, 28]. Наявність пайового капіталу та капіталістичних доходів, що виплачуються пайовикам та акціонерам кооперативів (за винятком тієї “некапіталістичної” частини доходу, що розподіляється відповідно до їх участі у безпосередній діяльності кооперативу), застосування найманої праці тощо надають кооперації життєздатності, можливості у конкуренції з капіталістичними підприємствами здійснювати ті кооперативні принципи автономності, добровільності, взаємодопомоги тощо, які і відрізняють її від останніх.

Особливого значення в умовах Росії і України з їх переважно аграрним характером економіки набував виконаний М. Туганом-Барановським аналіз сутності й ролі сільськогосподарської кооперації. Аналіз цей базується на загальноновизнаних на той час економічною наукою висновках щодо характеру еволюції селянського господарства, яке в сфері землеробства виявляло більшу стійкість, ніж велике капіталістичне господарство, поступаючись, проте, останньому у сфері обігу. В таких умовах кооперація селянства – кредитна, збутова, переробна і ін., стверджував вчений, – “є необхідна річ у селянському трудовому господарстві ... дякуючи кооперації, селянин має змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мають великі господарства” [122, с. 114]. Особливої сили ці господарські організації набувають при об’єднанні їх у союзи. Добробут кожного члена цієї організації в значній мірі залежить від успішної роботи всієї кооперативної системи і завдяки цьому, вважає вчений, господарство селянина втрачає свій природний індивідуалістичний характер.

Але розвиваючи це положення, М. Туган-Барановський особливо наголошував, що хоч кооперація і знищує ту відокремленість, яка існує між дрібними господарями, проте, не перетворює селянського виробництва на якусь іншу форму: господарство селянина лишається дрібним, окремим селянським господарством на чолі з самостійним господарем, що веде його на свій ризик. Саме індивідуальне селянське господарство вчений вважав “основною клітиною” кооперативної тканини, яка, не загрожуючи його самостійності, “робить його ще міцнішим, бо збільшує його продукційність та підвищує технічний рівень цього господарства. Тимто треба рішучим способом відкинути цю думку, що ніби кооперація веде до концентрації селянського господарства і таким чином підготовляє ґрунт до соціалізму. Ні, – рішуче заявляв М. Туган-Барановський, – як би не була розвинена сітка кооперативних організацій, все таки в основі її застається індивідуальний продуцент – селянин” [Ibid., с. 115].

У передвоєнні роки та роки Першої Світової війни вчений продовжує і напружену науково-громадську діяльність. Він редагує і видає у 1912-1913 роках два томи праць економічного семінару, який вів у С.-Петербурзькому університеті, – “Труды экономического семинара под рук. М. Туган-Барановского при юридическом фак-те С.-Петербургского ун-та”. Вчений активно виступає на сторінках преси, передусім газети “Речь”, з аналізом господарського стану, а також економічної політики в галузі промисловості, сільського господарства, кооперації, фінансів, кредиту та її народногосподарських результатів тощо. Крім того, пише ряд рецензій, зокрема 1913 року у журналі “Русское богатство” публікує рецензію на фундаментальне дослідження П.Струве “Хозяйство и цена”, ч. 1 (СПб., 1913). Крім того, в інших періодичних виданнях низку статей з актуальних проблем історії та теорії політичної економії: “Современные школы политической экономии в критическом освещении. Социально-политическое направление в Германии” (“Вестник знания”, 1913, №№ 1, 2), “Теория народонаселения в свете новых фактов”, “Новые идеи в экономике” [1914], “Взгляды Каутского на вопросы народонаселения” [Ibid., сб. 2], “Подчиняется ли история общества законам развития” [Ibid., сб. 5] і ін. В них вчений аналізує важливі методологічні проблеми політичної економії, теорії народонаселення, суспільствознавства в цілому.

Всі ці роки М. Туган-Барановський підтримує тісний зв’язок з Україною. 1910 року він купує в с. Пізники Лохвицького повіту садибу Криниця і проводить тут багато часу з сім’єю. М. Туган-Барановський бере активну участь у редагуванні першої української енциклопедії “Украинский народ в прошлом и настоящем”. Цю роботу ділили з ним Ф. Корш, М. Грушевський, М. Ковалевський та ін. Перший том праці побачив світ у С.-Петербурзі у 1914 році, другий 1916 року. Цікаво відзначити, що саме в ці роки вчений серйозно звертається до

філософського обґрунтування свого розуміння національної проблеми. Таку спробу вчений вперше здійснив у виступі на зібранні С.-Петербурзького релігійно-філософського товариства 26 листопада 1914 року (праця побачила світ тільки в 1990 році [95, с. 73-76]). Послухаємо самого вченого, хоч і з певними купюрами.

Найвище розцінюючи ідеал християнства – звільнення кожної людської особистості, знищення всякого насильства – як ідеал не "сьогоднішнього", а "завтрашнього", майбутнього, вчений запитує: "як же з точки зору цього високого ідеалу відноситися до національності?" і відповідає: християнський ідеал передбачає безкінечну цінність конкретної людської особистості "у всьому своєму безкінечному розмаїтті, у всій своїй багатогранності ... Чим багатогранніша індивідуальність, тим яскравіша її творчість. Страшно згладжувати ці грані, страшно знеособлювати людину, тому що з цим знеособленням може бути втрачене найбільш цінне. Якщо запропонувати на вибір суспільство, засноване на насильстві, експлуатації, на соціальній нерівності, але яке здатне до культурної творчості, або суспільство, що не знає ні насильства, ні нерівності, але в якому згас дух, то немає сумніву, що краще страждаюче людство, ніж ситі свині. Є щось більш високе, ніж щастя і довольство. Це безкінечне стремління до розвитку особистості... Безперечно, що в людську багатогранність входить і національність. І французи, і німці, і англійці, і росіяни їдять ту ж пшеницю, але ж література французька не те, що література німецька, англійська або російська. Тобто, в галузі духовної творчості виявляється надзвичайна важливість збереження цієї багатогранності, а значить і збереження національності ... Якщо ви боїтесь перетворити людей на булижників, то потрібно боятися зітерти й грані національності" [95, с.74-75], – робить висновок вчений. Навряд чи ці слова потребують будь-яких коментарів.

Лютневу революцію 1917 року вчений зустрів з великою надією на ті можливості демократизації суспільства, які відкривалися після неї і які він вважав необхідною умовою руху по шляху економічного і соціального прогресу, поступового наближення до соціалізму. Цей рік для М. Тугана-Барановського був надзвичайно складним і дуже плідним. Він випускає ряд праць, серед яких *"Бумажные деньги и металл"* (Пг., 1917). Перевидана 1919 року, ця праця була видана також італійською мовою 1987 року. Це був новий "прорив" вченого в галузі економічної теорії. Вже в наш час професор Темальського університету І.-С. Коропецький звернув увагу світової наукової громадськості на внесок М. Тугана-Барановського у монетарну економіку, у прогнозування ним ідей сучасної монетарної економіки, вироблення моделі монетарної системи, що передбачала заміну грошей на золотій основі паперовими грошима й відкривала шлях проведення державою

антициклічної та антиінфляційної монетарної політики (Ця праця І.-С. Коропецького вміщена у "Додатках" до книги).

Того ж, 1917 року виходять праці *"Русская кооперация и заем свободы"* (Пг., 1917), *"Русская революция и социализм"* (Пг., 1917). У цій останній вчений намічає програму соціально-економічних реформ і тверезо оцінює можливості їх здійснення, вважає, що "до соціалізму сучасна Росія, безумовно, не дозріла", що "у найближчому майбутньому вона не стане соціалістичною країною" [112, с. 29]. Разом з тим, він передбачав, що в тих важких умовах, які склалися після лютневої революції, "вожді соціалістичних партій при бажанні могли б захопити владу в свої руки" [Ibid., с. 81].

Виходячи з такої можливості, у закінченій ним в листопаді 1917 року ґрунтовній праці *"Социализм как положительное учение"* (Пг., 1918), М. Туган-Барановський пропонує ще один варіант свого глибокого аналізу централістської системи державного соціалізму і попереджає про небезпечність безпосереднього її запровадження. Він звертає увагу на ті вади зайвої централізації, які можуть привести до обмеження особистої свободи та ініціативи, до панування примусовості, бюрократизації суспільного механізму і, в результаті, зниження продуктивності соціалістичної системи господарства порівняно з існуючою, господарського регресу замість очікуваного прогресу. "В невідготовленому соціальному середовищі, – робить висновок вчений, – соціалізм замість того, щоб стати царством свободи і загального багатства, повинен стати царством рабства і загальних злиднів" [114, с. 126].

Особливо занепокоєний М. Туган-Барановський долею селянства та його кооперації, тими негативними наслідками, до яких для селянства, як і для суспільства в цілому, може призвести реалізація програм соціалізації або націоналізації землі. Цим проблемам він присвячує ряд праць, що побачили світ на початку 1918 року. Передусім, це опубліковані в журналі "Вестник кооперативных союзов" праці *"Русская земельная реформа и кооперация"* 1918, № 1-2) та *"О кооперативном идеале"* (1918, № 4). Ці роботи, що вийшли також окремими відбитками, автор включив до третього видання книги "Социальные основы кооперации" (1919).

Свою наукову та громадську роботу М. Туган-Барановський в останні роки життя провадив вже в основному в Україні, куди від'їхав влітку 1917 року, захоплений ідеєю її національного й державного відродження та тією практичною роботою, що розпочалась у цьому напрямі в Україні. Саме в цей час, утворена навесні 1917 року, Центральна Рада перетворюється з представницького органу різних верств українців на всеукраїнський парламент, а його Генеральний Секретаріат стає першим виконавчим урядом України. В одному з 8-ми його міністерств, очолених в основному соціал-демократами, пост

генерального секретаря (міністра) фінансів обійняв М. Туган-Барановський і виконував ці обов'язки до початку 1918 року.

Від'їхавши у січні 1918 року ненадовго до Москви, М. Туган-Барановський через декілька місяців знову повертається в Україну, де в надзвичайно складних умовах німецької окупації, зміни урядів та їх політики, хаосу й розрухи страшних років громадянської війни бере найактивнішу участь у створенні Української Академії наук та її соціально-економічного відділу. Вчений об'єднує кращі наукові сили в галузі економіки навколо цього відділу. Він розробляє у повній відповідності до своїх теоретичних уявлень і переконань структуру відділу та напрями наукових досліджень, які являють собою по суті перспективну комплексну програму, що не втратила своєї актуальності до сьогодні. "Українська Академія наук, – писав Туган-Барановський у своїй програмній праці *"Записка про відділ соціальних наук"*, – це національна установа, що ставить собі метою всебічний розвій самостійної української культури. Через те вивчення самої України повинно притягати спеціальну увагу Академії" [38, с. XXXII].

Чільне місце в роботі відділу М. І. Туган-Барановський відводить теоретичній кафедрі соціології, без якої, переконаний вчений, "неможливо уявити собі сучасної науки про суспільність". Інші дві теоретичні кафедри – статистики та теоретичної економії і, крім того, шість прикладних – економії сільського господарства, торгівлі та промисловості, кредиту, банків та грошового обігу, науки про фінанси, соціальної політики і теорії кооперації. Вчений наголошував на практичній функції досліджень прикладних кафедр, передусім, в галузі сільського господарства, яке відіграє виключне значення в економіці краю, та кооперативного руху. Відзначив він і важливість розробки справедливої соціальної політики, а також – вивчення історії господарства та господарської географії України. Особливого значення надавав вчений всебічному вивченню економічної кон'юнктури в широкому масштабі.

З ініціативи М. Тугана-Барановського у грудні 1918 року створюється спеціальний Інститут економічної кон'юнктури, який він і очолив; у 1919 році – Демографічний інститут, який очолив М. В. Птуха, а також – Кооперативний інститут (останній вже після смерті Тугана-Барановського). Крім того, М. Туган-Барановський очолює Українське наукове товариство економістів, а також – Центральний Кооперативний Український комітет. Його обирають академіком за спеціальністю теоретична економія. В цей недовгий останній період свого життя М. Туган-Барановський – професор державного Українського університету, декан його юридичного факультету.

За своє недовге перебування в Україні М. Туган-Барановський встиг зробити надзвичайно багато як у теоретичному, так і практичному відношенні. Він зайняв активну громадянську позицію у цей переломний

для долі України період, відстоював позицію незалежного від політики, що запроваджувалася в радянській Росії, шляху соціально-економічних перетворень в Україні. У яскравій статті "Невідкладна справа" [Українська кооперація, 1919, № 1] вчений обгрунтував необхідність створення власної української валюти, розриву між карбованцем і російським рублем, щоб врятуватися від того "фінансового провалля", в яке летить радянська Росія тощо.

М. Туган-Барановський керує журналом "Українська кооперація", вміщує в ньому, а також в журналі "Кооперативні зорі" цілу низку статей: "Остання мета кооперації" (1918), "Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії" (1918), "Кооперація в сучасну світову епоху" (1919) та ін. В них він не тільки розвиває далі теоретичні засади кооперативної теорії, але й визначає невідкладні завдання української кооперації, розглядаючи її як одну з основних підвалин збереження "молодих паростків української волі", національного відродження української державності.

Виступаючи 1918 року з промовою на установчих зборах Центрального Кооперативного Українського Комітету, вчений конкретизує власне філософське обгрунтування національної проблеми, стосовно умов, що склалися в Україні. Ті національні чвари, що виникли на руїнах Російської імперії, говорив Туган-Барановський, зникнуть тільки тоді, коли запанують загальнолюдські ідеали. Поки ж кожен народ будує своє життя відповідно до власних потреб [Українська кооперація, 1918, кн. 3, с. 46].

Дослідники життя і творчої спадщини М. Тугана-Барановського, серед яких такі видатні його сучасники, як В. Тимошенко, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, О. Мицюк, С. Єфремов, К. Воблий та ін., свідчать, що, за висловом Л. Коваля (США) "в ході революції Туган-Барановський пішов потоком українського руху, еволюціонізуючи в політичних поглядах від автономії через федерацію до самостійності України" [51, с. 192]. Л. Коваль наводить численні факти про власні заяви вченого з цього приводу та його цілковитий перехід на українську платформу; про активну його участь у вересні 1917 року в переговорах з Тимчасовим урядом з приводу затвердження нового складу Генерального Секретаріату на чолі з В. Винниченком, а також – зустріч з французьким послом, який запросив Тугана-Барановського до себе, заявив, що у "Франції з великим співчуттям ставляться до українського руху" і пропонував вченому приватну позику для Центральної Ради; про ставлення М. Тугана-Барановського до своїх обов'язків в Українському уряді, його особистий внесок у становлення Української Академії наук, систему української кооперації тощо.

Останніми книгами, написаними М. Туганом-Барановським та виданими в Україні в перекладі на українську мову у 1919 році були "Кооперація, соціально-економічна природа її та мета" (перевидана

1936 року у Львові під ред. Карло Коберського); *"Політична економія. Курс популярний"*, яка того ж 1919 року побачила світ в Україні також російською мовою. Книга була перевидана українською мовою у Празі 1927 року з передмовою К. Коберського та 1994 року в Києві у видавництві "Наукова думка" (з передмовою автора цієї книги). Крім того – остання, надзвичайно цікава праця М. Тугана-Барановського *"Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію"*, що була опублікована 1923 року у "Записках соціально-економічного відділу" УАН (Праця вміщена на закінчення цієї книги).

Цих видань вчений вже не побачив. 8 (22) січня газета "Нова рада" сповістила про виїзд напередодні до Парижу другої черги української місії до Франції, до складу якої входив як радник в економічних справах М. Туган-Барановський разом з В. Тимошенком (радник у торговельних справах), Б. Марошенком та С. Шелухінім (радники у політичних справах) та секретарем місії М. Геранімусом. І в той же день 22 (8) січня 1919 року Михайло Іванович помер. Помер раптово на станції Відрадне (Отрадное) під Одесою. У некролозі, що з'явився 26 (13) січня в тій же "Новій Раді" С. Єфремов писав: "Як спеціаліста-економіста участь Тугана-Барановського була особливо бажана на мировому конгресі у економічних справах, але не пощастило доїхати до місця. Надзвичайно м'яка, симпатична вдача небіжчика прихилила до його всіх, кому випало щастя знати його особисто. Велика наукова сила, Туган-Барановський саме тепер дістав змогу широко розгорнути свої наукові здібності, як академік новозаснованої Української Академії Наук. І в його особі наука і громадське життя зазнали великої і болючої втрати".

Смерть вченого була зустрінута з великою скорботою всім мислячим в Україні. На його панахиді був присутній цвіт української науки – академіки Д. Багалій, В. Вернадський, С. Єфремов, Б. Кистяковський, А. Кримський, Є. Тимченко, П. Тутковський, проф. М. Грушевський, проф. А. Корчак-Чепурковський та ін. ("Нова Рада", 1919, № 21). На сторінках дітища вченого, журналу "Українська кооперація" в некролозі зазначалося: "Один з найвидатніших економістів в Європі, ім'я якого користувалось заслуженим визнанням в цілому науковому світі, М.І. Туган-Барановський під час теперішньої революції рішуче і впевнено вернувся до свого народу, приєднався до українського національного руху й йому отдав свої багаті здібності, свій великий науковий досвід, свою енергійну силу... Проф. державного Українського університету, Генеральний Секретар фінансів, член Української Академії наук, голова Ради Центрального Українського Кооперативного комітету, редактор журналу "Українська кооперація" М. І. Туган-Барановський у всіх галузях нашого життя лишив свій слід, незважаючи на той короткий час, який продовжувалась його робота" (Українська кооперація, 1919, кн.1, с.1).

Прагнучи увіковічити пам'ять про вченого, його друзі і однодумці влаштували при Українській Академії наук Кабінет М. І. Тугана-Барановського, безцінні матеріали якого загинули у роки братовбивчої громадянської війни. Після смерті вченого з'явилося лише кілька серйозних публікацій про його науковий доробок, зокрема, праця К. Воблого [21] та в Росії – учня М. Тугана-Барановського М. Кондратьєва [52]. З середини 20-х років ХХ століття почалося цькування покійного вченого та зневажання його наукової спадщини. Почесну місію збереження імені Тугана-Барановського для наступних поколінь, популяризації його праць і розвитку перспективних наукових ідей взяли на себе його співвітчизники на Заході, а також цілий ряд іноземних вчених. Тільки в останні роки робляться перші спроби в Україні і в Росії віддати належне пам'яті цього видатного вченого.

У світовій історико-економічній літературі є загально визнаним вагомий внесок М. Тугана-Барановського в історію економічних вчень та в економічну історію Росії й України, теорію цінності, теорію економічної кон'юнктури, монетарну теорію, теорію соціалізму та інші галузі економічної науки. Ці аспекти його наукового доробку і будуть розглянуті далі.

III ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

“Сучасна теорія настільки віддалилася від точки зору Адама Сміта і фізіократів, що не визнає продуктивною навіть працю, яка створює матеріальні об’єкти, якщо останні не мають цінності”

Лайонел Роббінс

1. Погляд на генезис і становлення політичної економії як науки

Спадщина М. Тугана-Барановського з історії економічних вчень, її характер і методологія. — Аналіз передумов виникнення політичної економії. — Погляд на вчення про "справедливу ціну" у давнину та середньовіччя. — Оцінка меркантилізму. — Відношення до вчення фізіократів. — Інтерпретація системи Адама Сміта.

У теоретичній та історико-економічній спадщині М. Тугана-Барановського чітко вирізняються два напрями його досліджень – проблеми політичної економії та проблеми соціалізму. Спочатку звернемося до досліджень вченого з історії політичної економії, його внеску у розвиток цієї галузі економічного знання. Пізніше розглянемо внесок вченого у дослідження історії соціалістичних вчень у контексті розробки ним власної теорії соціалізму.

М. Туган-Барановський залишив багатющу спадщину в галузі дослідження історії економічних ідей, яка є визнаною у світі. Це ґрунтовні праці з історії економічних вчень, такі як "Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма", "Теоретические основы марксизма" та ін., а також – численні глибокі екскурси у неї, на які так багаті його дослідження з тих чи інших теоретичних проблем. У межах цієї розвідки звернемося до спадщини видатного вченого, передусім, у тій частині, що охоплює генезис економічних ідей, становлення та розвиток політичної економії у її класичну добу. Два наступні розділи будуть присвячені аналізу вченим стану політичної економії в період "кризи" класичної школи та на початковому етапі нової класичної ситуації, відлік часу виникнення якої ведеться з 70-х років XIX століття.

Зауважимо, що у спеціальних працях і розвідках М. Тугана-Барановського з історії економічних вчень велика увага приділена традиційному на той час викладу матеріалу у контексті виявлення істо-

ричних коренів тих чи інших вчень – соціальних, економічних, політичних і ін., а також впливу на формування економічних ідей особистостей їх авторів, їх досвіду, філософських, політичних та ін. переконань, особливостей їх життєвого шляху і т.п. У науковій спадщині вченого це настільки багатий за змістом, великий за обсягом, надзвичайно цікавий і блискуче поданий матеріал, який міг би значно збагатити сучасні вітчизняні курси з історії народного господарства або ж історії економічної думки.

Разом з тим, у дослідженнях М. Тугана-Барановського виразно присутні елементи історії аналізу – розгляду ряду основних теоретичних понять, положень тощо у їх логічному розвитку та використанні. Саме до цих елементів ми спробуємо привернути увагу, звертаючись до історико-економічної спадщини М. Тугана-Барановського. Маються на увазі елементи підходу до дослідження економічних доктрин, який, як вважають сучасні історики-економісти, зайняв провідне місце у працях з історії економічних вчень після виходу 1954 року книги Й. Шумпетера "Історія економічного аналізу". Напротивагу історичному методу (М. Блауг, наприклад, називає його "релятивізмом"), що домінував на початку століття, цей новий метод – логічний (або, за М. Блаугом, "абсолютизм") зауважує зокрема В. Автономов, дозволяє простежити внутрішню логіку розвитку й удосконалення економічної теорії, еволюції теоретичних ідей в часі, встановити безпосередній їх зв'язок з сучасним станом економічної науки [1, с. XX-XXI].

"Релятивіст, – пояснює різницю в цих підходах М.Блауг, – розглядає кожен окрему теорію, висунуту в минулі епохи, як більш чи менш тотожне відображення тодішніх умов – кожна теорія в принципі однаково виправдана у своєму власному контексті; абсолютист же слідує тільки за суворо інтелектуальним розвитком предмету, яке він розглядає як невідпинний прогрес від помилок до істини. Релятивісти не можуть класифікувати теорії різних періодів у термінах "краще" або "гірше", абсолютисти не можуть втриматися, щоб не робити цього". Відзначивши, що на сьогодні мало хто з вчених тримається виключно однієї з цих позицій в такій крайній формі, він пояснює, що виникнення і наростаюче превалювання другого підходу обумовлене перетворенням економіки (тогочасної політичної економії – Л. Г.) на академічну науку в 1880-і роки у зв'язку з розвитком маржиналістської революції [10, с. 3].

Звичайно, у працях М. Тугана-Барановського превалює саме релятивізм (як частково вже було показано у попередніх розділах); ті ж елементи логічного методу у дослідженні питань історії економічної думки, які нас найбільше цікавлять, пов'язані саме з впливом на вченого маржиналістської революції. Ці елементи далекі від абсолютизму, про який пише М. Блауг, але вони є невід'ємною складовою історико-економічних досліджень М.Тугана-Барановського. Вони найбільш рельєфно відбивають не тільки закономірності процесу розвитку власне еконо-

мічної теорії, але й еволюцію теоретичних уявлень самого вченого, багато в чому типову для більшості вчених України та Росії на рубежі XIX і XX століть.

Зосередження відносно більшої уваги на логічних, порівняно з історичними, елементах у дослідженнях вченого дозволить краще розібратися у власній політико-економічній концепції М. Тугана-Барановського, особливостях її теоретико-методологічних засад. Допоможе, зокрема, зрозуміти його відношення до марксизму, від ненаукових політико-економічних концепцій якого він поволі відмовлявся, а також – до Австрійської школи та неокласизму в цілому. Останні за справедливим зауваженням М. Кондратьєва, наведеним раніше, все ж залишилися осторонь від творчості вченого. Проте, слід наголосити, що і класична школа, і марксизм, і Австрійська школа дали могутній імпульс для розвитку власних оригінальних ідей М. Тугана-Барановського, який, за його власним визнанням, не був вузьким послідовником ні однієї з цих шкіл. Та разом із тим, він умів у кожній з них виявити сильні й слабкі сторони, оцінити наукову спроможність методологічних засад, визначити історичне місце у розвитку економічної теорії та в цілому ряді випадків передбачити їх подальші перспективи.

Для розуміння позиції М. Тугана-Барановського в галузі вихідних методологічних проблем політичної економії надзвичайний інтерес становить його погляд на генезис цієї галузі людського знання. Простежуючи генезис політичної економії як науки, який вчений відносить до середини XVIII століття, він особливу увагу звертає на передумови її виникнення. Підкреслює, що основною з них був розвиток "предмету її вивчення" – "вільного мінового господарства", тобто народного господарства. Останнє вчений визначив як сукупність формально вільних, одиничних господарств, зв'язаних обміном.

Відмінною рисою народного господарства порівняно з одиничним господарством є те, що народне господарство – "стихийний та неусвідомлений продукт взаємодії" усієї безлічі одиничних, свідомо регульованих господарств. Проте, хоч народне господарство і не підпорядковується у своїй життєдіяльності будь-якому свідому плану, все ж воно функціонує так, ніби-то такий план був. "Дослідження саме цієї внутрішньої закономірності народного господарства, цього невидимого механізму, який підтримує зв'язок між одиничними господарствами, визначає їх взаємодію, і є найважливіше завдання політичної економії", – констатує вчений. Саме на підставі необхідності вивчення механізму обміну, що забезпечує життєдіяльність вільного мінового господарства, і виникла особлива галузь людського знання – політична економія, "наука про незалежні від людської волі причинні співвідношення економічних явищ" [102, с. 19-20].

Але у всякому народному господарстві, відзначає М. Туган-Барановський, діють також інші сили – свідоме, доцільне регулювання

господарських процесів суспільною владою, передусім – державою. Тобто основу державного регулювання визначають ті ж підстави, що і в одиничному господарстві, – свідомо воля та свідомий розрахунок. Цим держава уподібнюється до одиничного господаря. Саме тому, хоч держава з її втручанням в економічні відносини і існує вже декілька тисячоліть, проте її діяльність не могла породити політичної економії. На цій основі виникла інша наука – економічна політика, яка має, однак, "зовсім інший гносеологічний характер, ніж теоретична політична економія", що розвинулася значно пізніше. "... Наука політична економія виникла на основі вивчення не цих свідомих регулюючих сил народного господарства, а саме неусвідомленої закономірності вільного обміну" [Ibid., с. 20].

Доки вільний обмін був мало розвинений і доки він взагалі відігравав підпорядковану роль, розвиває свій погляд на генезис теоретичної економії М. Туган-Барановський, для останньої ґрунту не було. Це стосується і давніх часів, коли соціальний лад спирався на натуральне господарство, а господарською одиницею був ойкос (антична сім'я), в якому зосереджувалися і землеробство і оброблювальна промисловість. Стосується це і середньовіччя з характерним для нього підпорядкуванням одиничного господарства суспільному контролю. У Тугана-Барановського, до речі, є надзвичайно цікаво викладений матеріал про господарську організацію в середньовічній Англії в нарисі "Походження англійського капіталізму" [105, с. 1-4].

Як приклад, вчений порівнює таксацію продуктів при цеховій організації виробництва (суворе регламентування цеховою владою під діяльним контролем міського управління всього господарського процесу, пряме таксування всіх товарів, які поступали в оборот міської торгівлі, рівно як і регулювання заробітної плати) з встановленням ціни при вільному обміні, коли ціна "виникла так само природно й невідворотно, як природно й невідворотно випадає дощ при певному стані атмосфери". На ґрунті регламентації цін повинно було виробитися відповідне практичне мистецтво як галузь економічної політики і тільки у другому випадку, при вільному обміні, – наука про незалежні від волі людини причинні закони, які управляють утворенням цін [102, с. 21].

Слід особливо відзначити ту увагу, яку в теоретичному плані вчений виявив до стародавньої та середньовічної економічної думки, що, згідно Й. Шумпетеру, була однією з основ, на якій сформувалася економічна наука (другою Шумпетер вважав "популярні аргументи", які використовувалися при вирішенні поточних практичних проблем у XVI-XVIII століттях, тобто меркантилізм) [147, с. 9-10].

М. Туган-Барановський, шукаючи витоки сучасних йому теорій цінності, вдосконалення яких справедливо розглядав як одну з центральних проблем тогочасної політичної економії, звертається до ідей Аристотеля та Фоми Аквінського. Він вважав, що основу "однієї з

існуючих теорій трудової цінності" заклав вже Фома Аквінський своїм вченням про справедливу ціну. За цим вченням обмін є справедливим тільки при умові, коли продукти обмінюються відповідно до праці, витраченої на їх виробництво. Вчення Фоми Аквінського він розцінює як характерне для середніх віків, коли економічним ідеалом християнства, вірність якому зберігали отці церкви, було положення "коємуждо за працею його". "Але оскільки цей ідеал є в той же час вираженням загальнообов'язкової етичної норми, природно, що він зберіг все своє значення впритул до нашого часу. Сучасний соціалізм сприйняв цей ідеал і поставив своєю найвищою метою досягнення його" [118, с. 88-89].

Щодо "трудової" оцінки М. Туганом-Барановським вчення Фоми Аквінського та інших схоластів, слід відзначити, що вона була неадекватна дійсності. Подібна точка зору, поширена на початку ХХ століття, була породжена інтерпретацією, яку давали коментарю Фоми Аквінського до твердження Аристотеля відносно того, що обмінна, договірна справедливість вимагає еквівалентності обміну.

Нагадаємо, що вихідна ідея Аристотеля, дійсно, – зрівняння різних благ і різних видів праці в обміні, досягнення "еквівалентності", "пропорції", без якої немає ні обміну, ні суспільства. Пошуки ним основи для такого "зрівняння" якісно відмінних корисностей та різних видів праці дали життя двом протилежним напрямам політичної економії. Перший ґрунтувався на трудовій теорії цінності (класична школа та марксизм); другий (психологічна школа) – на теорії корисності. Перші уявлення про маржинальні, або граничні, величини пов'язані також з ім'ям Аристотеля, який увів поняття "рідкості" благ, "граничної потреби" тощо.

Різні дослідники знаходять у працях Аристотеля елементи певного підходу до розв'язання проблеми цінності або ж просто ринкової ціни (Й. Шумпетер), проте кінцевий висновок у Аристотеля: всі товари в принципі неспівмірні, прирівнюються в обміні за допомогою грошей, які й роблять їх співмірними: "Потрібно, щоб усе вимірювалося чимось одним... Цим одним є, в дійсності, потреба, яка для всього є поєднуючою основою... заміною ж потреби, за домовленістю, виникла монета..." [25, с. 52]. Щодо Фоми Аквінського, пише зокрема М. Блауг, він припустив, що "еквівалентність" у Аристотеля треба розуміти у термінах витрат, головним чином витрат праці. В наш час загальноприйнятим є розуміння того, що схоласти розвивали концепцію цінності, виражену формулою "корисність плюс рідкість", але, звичайно, без застосування поняття спадаючої корисності для пояснення насиченості попиту при даному рівні цін [10, с. 25-26].

Однак заслуговує на увагу наступний коментар Тугана-Барановського, який тонко підмічає: "Теорія ця (Фоми Аквінського – Л.Г.) не стверджує, що дійсна ціна товарів відповідає цій вимозі (відповідно

трудохим витратам – Л. Г.), але вона визнає несправедливими всі ціни, що відхиляються від трудової засади. Таким чином, трудова цінність, відповідно цій точці зору, не є закон реальних економічних відносин, але найвища норма господарського належного". Тому, писав вчений, цю теорію можна назвати "ідеалістичною трудовою теорію цінності" [118, с. 88].

Дійсно, сучасні дослідники акцентують увагу, передусім, на тому, що теорія справедливої ціни відноситься до випадку, коли або самих ринків не існує, або конкуренція на них недосконала. Тобто, коли не існує ціни конкурентного ринку. Так, ціни рівноваги неможливо встановити у випадку двосторонньої монополії або ізольованого обміну. "Справедлива теорія ціни, – пише Негіші Такоші, – це нормативна теорія по визначенню ціни у подібних неконкурентних ситуаціях, покликана забезпечити вигоди від торгівлі навіть тим її учасникам, позиції яких слабкіші". Якщо ж ціна конкурентного ринку існує, це і є справедлива ціна, якщо навіть вона вища за витрати виробництва [76, с. 19]. У цьому ж сучасні дослідники вбачають найбільшу відмінність між теорією справедливої ціни Фоми Аквінського та класичною й марксистською теоріями трудової цінності. Останні, на відміну від першої, застосовуються до конкурентних ринків, тобто при наявності досконалої конкуренції, що служить для класичної, марксистської, а також неокласичної теорій вихідною передумовою.

І, звичайно, велике значення має зауваження М. Тугана-Барановського про спорідненість вчень схоластів з ідеєю соціалізму. Воно давало ключ до розуміння витоків цілого ряду соціалістичних уявлень, а також, певною мірою, світоглядної та теоретичної концепції самого Тугана-Барановського. Так, наприклад, показавши, що у П. Ж. Прудона трудова цінність є "конституційована цінність" і що, за Прудонем, суспільний прогрес полягає у постійних спробах розв'язати проблему "конституційованої цінності" і тим самим забезпечити кожному робітнику володіння своїм трудовим продуктом, М. Туган-Барановський розцінював цю ідею як таку, що "не є реальний факт теперішнього, але ідеал майбутнього". При цьому Туган-Барановський вважав, що Прудон, який розглядав свою теорію трудової цінності як "революційну теорію майбутнього", був "абсолютно правий". [118, с. 89]. Як буде показано нижче, обґрунтуванню цієї ілюзорної для майбутнього соціалістичного суспільства ідеї і сам Туган-Барановський присвятив багато сил і творчої наснаги.

Навіть ці окремі екскурси М. Тугана-Барановського в історію давньої та середньовічної думки свідчать про широту наукового діапазону вченого та здатність звертати увагу на найбільш важливі для розуміння її еволюції елементи і в ряді випадків вірно оцінювати їх. Та основну увагу, виходячи з розуміння генезису політичної економії як науки "про закони, що управляють товарним господарством" на відповідному шаблі

його розвитку, вчений приділяє різним економічним вченням і школам новітнього часу, визначає їх місце й роль у процесі становлення цієї наукової галузі.

Одним з історичних коренів політичної економії, він, подібно до Й. Шумпетера, вважає меркантилізм – вчення, що виникло з практичних потреб державного господарства, панувало протягом кількох століть і найбільшого розвитку досягло на порозі нового часу, в XVI та XVII століттях. Виникнення меркантилізму вчений пов'язує з розвитком грошового господарства у зв'язку з розвитком держави та перетворенням піклування про притягнення в країну дзвінкої монети на першочергове завдання державної влади. Влучно назвавши це вчення "системою способів досягнення цієї мети", М. Туган-Барановський зробив висновок, що меркантилізм був не стільки теорією, скільки системою практичної політики свого часу [105, с. 22].

Цей висновок в цілому збігається з більш пізніми та сучасними оцінками меркантилізму, зокрема Й. Шумпетера, який писав: "Меркантилізм не був ні науковою школою, ні науковою теорією..." [147, с. 39]. Виняток становлять погляди Дж. М. Кейнса, який пов'язував ідеї меркантилістів з власним висновком щодо слабкості у всі часи стимулів до інвестування через хронічну тенденцію більш сильної схильності до нагромадження. Тому Кейнс вважав меркантилізм доктриною, яку класична школа заперечувала як дитячу, але яка заслуговує на реабілітацію та пошану [50, с. 351]. Більшість сучасних економістів вважають цю оцінку перебільшеною, проте відзначають, що дослідження меркантилізму не припиняються і до сьогодні. Проблема меркантилізму, пише, зокрема, Негіші Такоші, "відноситься не тільки до історії, але має значення й сьогодні" [76, с. 23].

Кореспондується з сучасною і оцінка М.Туганом-Барановським внеску у становлення політичної економії фізіократів, вчення яких він розглядав як одне з джерел створення класичної школи, передусім системи А. Сміта як найбільш повного й довершеного вираження ідей цієї школи. Класична школа, пояснював вчений, виникла в часи, коли капіталістична ера вже почалася, але повний розквіт капіталізму був ще попереду, коли середньовічні форми господарства та старого законодавства були перепоною на цьому шляху, коли розквітали ідеї природного права і для кращих людей XVIII століття "свобода стала священним гаслом, яке примушувало сильніше за все битися їхні серця й переповнювало ентузіазмом їхні душі. Вчення про природне право давало теоретичне обґрунтування цієї віри в свободу" [105, с. 20].

Ідеалом фізіократів стає вільне нерегульоване стихійне товарне господарство. Цей ідеал, наголошує М. Туган-Барановський, як пізніше і у А. Сміта, випливає з того світогляду, на ґрунті якого стояли "майже всі кращі уми Франції та Англії епохи революції. Центральним пунктом світогляду була віра у свободу та ворожість до духовної опіки. Людське

суспільство розглядалося не як організм, що історично розвинувся, а як договірний союз автономних особистостей, які володіють природними, такими, що не можуть бути відчужені, правами. Світогляд цей знаходився в найтіснішому зв'язку з соціальним ладом своєї епохи. Для соціальної творчості XVIII століття час висунув величезне завдання, – звільнення особистості від державної опіки... і ідеалізація господарського ладу, заснованого на свободі договору, була неминучою" [Ibid., с. 23].

Слід відзначити, що, обгрунтовуючи зв'язок доктрини природного права з теоретичною політичною економією, вчений звернув увагу на те, що вже в багатьох трактатах з природного права у XVIII столітті "були розділи, присвячені вивченню законівідповідностей вільного товарного обміну". Крім того, були виявлені деякі з найважливіших законів, що управляють стихійним товарним обігом, полишеним на самого себе, досить детально розроблено вчення про ціну, роль попиту й пропозиції як факторів ціни, а також працю як регулятор середніх цін тощо. Туган-Барановський посилався, зокрема, на праці Гуго Горація Пуффендорфа, Християна Вольфа, Гетчесона та ін. Він погоджувався з німецьким економістом Гасбахом в тому, що "зародки систематичної теоретичної політичної економії полягають в іншій науці, природному праві. Система теоретичної економічної науки поступово розвинулася із складової частини природного права" [Ibid., с. 21].

Щодо фізіократів, заслуги їх "у справі створення сучасної економічної науки величезні", – вважав М.Туган-Барановський. Найбільш високу оцінку він дав "геніальному французу Кене, голові школи фізіократів", вважаючи його тим економістом, "кого із значно більшим правом, ніж Адама Сміта, можна вважати батьком економічної науки". За оригінальністю думки й теоретичною завершеністю системи, писав вчений, Кене стоїть вище від великого шотланця [Ibid., с. 29]. Чим же пояснює М. Туган-Барановський таку високу оцінку наукового доробку Франсуа Кене?

Передусім тим, що саме у Кене вперше виникає уявлення про сучасне суспільство як таке, що розпадається на декілька певних класів, що відіграють різну роль у процесі створення суспільного багатства: клас продуктивний (землероби), клас власників (землевласники) та безплідний клас (промисловці, торгівці та інше населення). Разом з тим, відзначаючи неспроможність визнання Кене продуктивною тільки землеробської праці, М. Туган-Барановський визнавав критику А. Смітом цього положення однією з найбільших заслуг останнього. Він акцентує увагу на тому, що в межах визначеної Кене продуктивної сфери той розрізняв два класи, – власників і безпосередніх землеробів. Саме такий поділ Тюрго, якого вчений вважав найвидатнішим послідовником Кене, поширив і на "промислове населення", виділивши в ньому підприємців і промислових робітників. Після цього, наголошує вчений,

для Адама Сміта вже не склало ніяких труднощів дати свій знаменитий поділ капіталістичного суспільства на три класи – землевласників, капіталістів і робітників [102, с.504, 520].

Одночасно М. Туган-Барановський звертає особливу увагу на підхід Кене, Тюрго та Сміта до розуміння класового поділу з точки зору "відмінності їх (класів – *Л.Г.*) ролі у процесі створення суспільного багатства", "в процесі суспільного господарства" (тобто, сучасною мовою, їх функціональної ролі в процесі відтворення), а не з точки зору "відмінності інтересів різних класів". Ця різниця інтересів не здавалася непереборною, пише вчений, "оскільки надання всім класам повної свободи у їх господарській діяльності здавалося Кене (як і Тюрго, і Сміту – *Л.Г.*) вірним "засобом до примирення законних інтересів всіх" [Ibid., с.504-505]. Звичайно, ця умова була далека від життєвих реалій XVIII ст. та початку XIX ст., проте з точки зору економічної науки саме такий підхід відкривав дорогу до позитивного аналізу економіки в аспекті її ефективного функціонування.

Зауважимо, що сам М.Туган-Барановський відчутно віддавав перевагу ідеї, яка бере початок від Сен-Сімона й веде родовід до Карла Маркса, що відмінність економічного становища різних класів в процесі створення суспільного багатства неминуче призводить до їх неусувної протилежності, антагонізму їх економічних інтересів. Саме цей антагонізм, боротьба суспільних класів за свої протилежні інтереси розглядається як наукова основа розуміння всієї внутрішньої історії суспільства. І хоча у розумінні класів, закономірностей історичного процесу тощо погляди М.Тугана-Барановського значно відрізнялися від Марксових, такий підхід переносив акцент в його економічних дослідженнях на проблему розподілу в її переважно соціальному аспекті. Яскравим свідченням цього стала власна "соціальна теорія розподілу" М. Тугана-Барановського [115].

Плідність внесення соціального мотиву у політико-економічні дослідження підтверджується тим, що проблема розподілу в її соціальному аспекті в сучасній економічній науці сформувалася у проблему добробуту. Але при цьому потрібно мати на увазі, що теорії добробуту розвинулися саме на підставі позитивних економічних досліджень. Як пише І.-С. Коропецький, акцентуючи увагу на висновку, зробленому ще І. Вернадським, щодо браку нормативного елемента у вже цілком позитивній науці, якою вона постає завдяки фізіократам: "Виникнення на початку цього (XX – *Л.Г.*) століття економіки добробуту збагатило позитивний зміст економіки її нормативним додатком" [56, с. 110, 108].

Та головним теоретико-методологічним досягненням Франсуа Кене М. Туган-Барановський вважав його спробу "охопити в одній картині все суспільне господарство в сукупності", яку Кене вперше в історії економічної думки здійснив у своїй знаменитій "Економічній

таблиці". В ній, відзначає вчений, Кене подивився на суспільне господарство як на дещо ціле, в межах якого відбувається переміщення товарів й відновлюються частини суспільного продукту, знищені у процесі споживання та виробництва. Цю спробу повторив Маркс, а затим і сам Туган-Барановський при розробці проблеми економічних циклів. Саму "таблицю" вчений не аналізує. Наголошує на тому, що у фізіократів Сміт взяв вчення про капітал, але при цьому про різницю у їх підходах не говорить [102, с. 696].

Сучасні дослідники теж наголошують на цих моментах у науковому доробку Кене, підкреслюючи, що в економічній теорії фізіократів твердо обґрунтована концепція капіталів як авансів, які складаються з первинних авансів (основний капітал) й річних авансів (оборотний капітал). Негіші Такоші, зокрема, акцентує увагу на тому, що саме у Кене вперше з'являється поняття "чистий продукт" і що у його "таблиці" розглядається динамічний процес просування до оптимального стану, проте прибуток не трактується як постійне джерело доходу. Останнє зроблено було вже А. Смітом, який розглядав прибуток як постійне джерело доходу поряд з заробітною платою та рентою [76, с. 26-27].

Що ж "залишив" М. Туган-Барановський в історії економічної теорії на долю Адама Сміта, якого називає великим економістом, людиною з творчою мрією, одним з "істинних поетів в галузі думки", що за піднесеністю, ясністю та гармонічністю свого духу ... нагадує давніх мудреців Еллади". Заслугою Сміта вчений вважає критику меркантилізму, відхід від основної фізіократичної концепції про виключну продуктивність сільського господарства та проголошення ним крупного виробництва найважливішим засобом збільшення народного багатства. Хоч треба зауважити, що А. Сміт все ж визнавав більш продуктивним сільське господарство, мотивуючи це тим, що крім можливості сплатити заробітну плату та дати кошти на заміну зношених знарядь, які надає промислова діяльність, воно приносить також і ренту.

Головною заслугою Сміта М. Туган-Барановський вважав створення його знаменитої "системи". Система політичної економії Сміта, наголошував вчений, не тільки впорядкувала й узагальнила економічні знання, накопичені на той час, обґрунтувала й виділила особливий зміст, предмет, метод та межі нової науки, але й "стала концентрованим виразом соціальних особливостей та духу його часу, – і в цьому секрет її вражаючого успіху серед сучасників та могутнього впливу на уми" [105, с. 15, 17]. Положення про закономірність виникнення системи Адама Сміта на ґрунті потреб свого часу вчений розкриває на основі матеріалу з історії походження англійського капіталізму і присвячує їй спеціальний нарис. В "Очерках из новейшей истории политической экономии и социализма" цей нарис передує нарису про Адама Сміта [Ibid., с. 1-14]. В епоху Сміта, пояснює свою

думку М. Туган-Барановський, галузь свободи в економічному житті Англії (на відміну від Франції та інших країн – *Л.Г.*) була незрівнянно ширша від галузі державного примусу. Тому вивчення взаємних відносин приватних господарств при припущенні їх вільними та такими, що самовизначаються, одиницями, набувало цілком реального змісту і значення. З цього вивчення і виникла теорія політичної економії.

Економічна наука, писав М. Туган-Барановський, "повинна була вирішити чисто абстрактну проблему: в які форми складеться гра людських інтересів, якщо припустити свободу цієї гри? Окремі приватні господарства були ніби-то атомами товарно-господарського світу. Психічні сили, що управляли цими атомами, припускалися відомими. Найважливішою з цих сил можна було вважати особистий інтерес. Потрібно було встановити шляхом чистого умогляду, якими будуть закони взаємодії та рівноваги господарського цілого. Завдання це нагадувало завдання механіки, з тією різницею, що місце мертвих часток матерії та фізичних сил заступали мислячі та чутливі особистості й психологічні сили. Таке завдання було достатньо грандіозним, щоб захопити уяву філософа". Таким економістом з широкими філософськими інтересами та любов'ю до абстрактного мислення, який виконав це завдання, і став А. Сміт. [*Ibid.*, с. 22].

В такий спосіб М. Туган-Барановський узагальнив основні вихідні теоретико-методологічні засади системи політичної економії Адама Сміта: його абстрактний метод, висунення егоїстичного інтересу як основного мотиву господарської діяльності людини та головної рушійної сили економіки (філософсько-етичному обґрунтуванню А.Смітом цього мотиву М. Туган-Барановський приділяє особливу увагу). Крім того – вимога економічної свободи як необхідна умова найбільш повної реалізації мотиву діяльності кожного індивідууму та виявлення законів, що управляють ринковим механізмом незалежно від людської волі.

Зауважимо, що М. Туган-Барановський, присуті, формулює значення системи Сміта в аспекті подальшого використання його ідей для розвитку теорії рівноваги, яка передбачає умови довершеної конкуренції. Однак сам Сміт, як справедливо зауважують сучасні дослідники, зокрема, М. Блауг, своє "Багатство народів", засноване на принципі, *laissez faire*, передусім пов'язував з проблемами динаміки господарської системи капіталізму, – розширенням масштабів ринку, забезпеченням нагромадження капіталу та зростанням доходів [10, с.54]. Втім, і сам М. Туган-Барановський коментує вчення А.Сміта переважно з огляду саме на цю позицію.

Вчений справедливо вважав, що для Сміта питання виробництва стояли на першому плані і майже вся його увага була зосереджена на умовах найбільшого розвитку продуктивних сил країни і на причинах, що затримують цей розвиток. Та при цьому, М. Туган-Барановський особливо наголошував, що питання зростання виробництва Сміт нероз-

ривно пов'язував з проблемою обміну. У Сміта, підкреслював вчений, стихійний "розвиток обміну є найважливішою причиною зростаючого поділу праці та зростаючої її продуктивності, або, що те ж саме, збільшення народного багатства ... Обмін уявляється Сміту найважливішою силою, яка рухає вперед людське суспільство" [105, с. 18].

Тим самим М. Туган-Барановський акцентував увагу на центральній ідеї вчення Сміта, — про обмін як "невидиму руку", що керує всім господарським життям. При цьому головну увагу зосереджує на тих соціальних висновках, які робив з ідеї автоматизму ринку А. Сміт. Обмін, пише М. Туган-Барановський, передаючи ідею "невидимої руки" А. Сміта, "сама велика і прогресивна господарська сила; вільна гра господарських інтересів приводить до найбільшого добробуту всіх. Відсутність загального плану та єдиної думки в господарському ладі, що спирається на вільний обмін, породжує господарську гармонію, недосягну для усвідомленої волі та думки представника законодавства. Ідеалізація вільного товарогосподарського ладу та визнання його найбільш досконалим типом людського співжиття – ось у чому полягає, таким чином, основна ідея "Багатства народів" [Ibid., с. 19].

Тобто, напише М. Туган-Барановський у блискучому за формою і змістом нарисі про промислову революцію в Англії та її наслідки, яких Сміт ще не знав "для Сміта зростання народного багатства було синонімом соціального прогресу. Чим швидше зростає багатство країни, тим кращим повинно бути становище робітників – такою була основна теза Сміта" [105, с. 31-41].

З цією тезою був безпосередньо пов'язаний і нормативний аспект політико-економічної системи А. Сміта, – обґрунтування ним відповідної економічної політики. Головне, зняття опіки держави над господарським життям, запровадження "простої та нехитрої системи природної свободи" замість всіляких систем заохочень та обмежень, передусім, в галузі внутрішньої та зовнішньої торгівлі, у виборі занять і місця проживання, у застосуванні за власним розсудом кожного його праці та капіталу. За державою (монархом) А. Сміт передбачав збереження трьох важливих, ясних і доступних обов'язків: захисту країни, нагляду за додержанням справедливих юридичних норм у суспільстві та підтримки ряду громадських підприємств і установ.

На багатому фактичному матеріалі з історії Англії М. Туган-Барановський виразно засвідчує, що оптимістичні надії А. Сміта на економічну свободу виправдалися тільки наполовину: втілена з легкої руки Сміта в життя вона дійсно стала чудовим засобом розвитку продуктивних сил країни, але вигоди від цього дісталися невеличкій групі власників, вся ж остання маса населення все глибше занурювалася у злидні [Ibid., с. 33-34, 43].

Обґрунтовано критикуючи класичну парадигму у її соціальному аспекті, вчений одночасно значну увагу приділив теоретичному

обґрунтуванню Смітом його ідеї "невидимої руки", центральною ланкою якого було вчення про мінову цінність. На категорії мінової цінності у Сміта базувалися категорії поділу праці та обміну. М. Туган-Барановський вважав, що вчення Сміта про цінність "страждає заплутаністю та невизначеністю". Вчений зауважував, що задовго до Рікардо і до Сміта про зв'язок цінності з трудовими витратами говорило багато письменників, зокрема наприкінці XVII століття Вільям Петті, а на самому початку XVII століття – Бенджамін Франклін. У попередників Сміта Дж. Стюарта, Р. Кантильйона "ми зустрічаємо те саме пояснення цінності". Не зупиняючись на відмінностях у цих поясненнях, М. Туган-Барановський констатував: "Між тим, не підлягає сумніву, що такий трюїзм, як залежність середніх цін товарів від вартості виробництва, а значить і від праці, був добре знайомий Сміту, як, втім, і всякому економісту, який коли-небудь замислювався над питанням про фактори, що регулюють ціни" [Ibid., с. 57-58].

Справедливості ради, для порівняння наведемо оцінку сучасників М. Тугана-Барановського, відомих французьких економістів Ш. Жіда та Ш. Ріста, яку вони дали трактуванням цінності попередниками А. Сміта, згаданими і не згаданими українським вченим. Критикуючи фізіократів за неухвагу до проблеми цінності, Ш. Жід і Ш. Ріст писали: "Промак їх (фізіократів – Л. Г.) тим більше незрозумілий, що питання про цінність блискуче розібране багатьма їх сучасниками". Серед останніх вони назвали Р. Кантильйона, абата Галіані, абата Мореллі, особливо Кондильяка, а також самого Тюрго, який "був, правда, лише наполовину фізіократом". Оцінюючи їх внесок у теорію цінності, Ш. Жід і Ш. Ріст, на відміну від М. Тугана-Барановського, наголошували на тому, що згадані мислителі розвивали ідею психологічного аналізу цінності, в основу якого ставили корисність і рідкість [35, с. 48-49]. Щодо формулювання положень про вплив цих факторів на цінність у книзі абата Кондильяка "Торгівля і уряд" (1776), вчені зауважували: "Вся теорія цінності Джеванса і австрійців тут була в зародку, але розпустилася вона лише багато часу по тому" [Ibid., с. 50].

Щодо позиції А. Сміта, М. Туган-Барановський вважав, що саме А. Сміт найбільш виразно сформулював "трудова теорія багатства" – теорію, "зміст якої полягає у визнанні виключної продуктивності людської праці, віднесенні всього продукту виробництва на рахунок праці, витраченої на виробництво". Тільки пізніше це вчення, зауважує М. Туган-Барановський, було відсунуто на задній план теорією трьох факторів виробництва, вперше сформульованою Ж. Б. Сеем. Так, "Багатство народів" починається з твердження, що суспільний продукт створюється суспільною працею. Щоправда, в інших випадках Сміт говорить не тільки про працю, але й про працю та землю як основні джерела суспільного багатства [102, с. 82, 88].

Дійсно, у А. Сміта є кілька визначень мінової цінності: витраченою працею (трудова); кількістю праці, яку можна купити на певний товар (так звана мінова трудова теорія цінності, яка є, скоріше, теорія вимірювання цінності, а не її визначення); а також теорія, за якою ціна складається з трьох частин – заробітної плати, ренти та прибутку, тобто трьох первісних джерел доходів і, одночасно, мінової цінності. Ця теорія, виразно сформульована Ж. Б. Сеем, стала підґрунтям визначення ціни продукту витратами на його виробництво й надовго запанувала в економічній науці. Недостатність її була остаточно усвідомлена більшістю економістів тільки з розвитком маржиналістської революції. Це усвідомлення склало особливу сторінку в науковому доробку М. Тугана-Барановського, про що мова піде нижче.

Дійсно й те, що вчення А. Сміта про цінність, а разом із тим і про розподіл, несло в собі глибокі суперечності, які протягом наступних століть відзначали його дослідники по-різному, однак, формулюючи й ці недоліки і їх оцінки.

У прибічників трудової теорії цінності, в тому числі К. Маркса і в усій наступній марксистській літературі, наголос робиться на тому, що А. Сміт не зумів послідовно розвинути теорію трудових витрат, "затемнивши" її "буржуазною" теорією витрат виробництва, яка розглядала капітал і землю як рівноправні з працею фактори виробництва й творці цінності. "Цей висновок А. Сміта, – писав, наприклад, за радянських часів, у 1985 році, один з найкращих дослідників історії економічних вчень А. Анікін, – скоро і зробив Сей та інші економісти, які прагнули використати політичну економію для захисту інтересів капіталістів та землевласників" [2, с. 189, 188].

Немарксистська економічна думка, що з кінця XIX ст. все більше спиралася на здобутки неокласицизму, аналізувала теорію ціни А. Сміта з точки зору її відповідності розв'язанню основного завдання політичної економії як позитивної науки, – визначенню засобів раціонального розподілу та ефективного використання обмежених ресурсів, а також досягнення соціального консенсусу на базі зростання добробуту. Зауважимо, що у науковому пошуку М. Тугана-Барановського своєрідно поєднувалися ці два підходи, поперемінно беручи, однак, верх один над одним. Це стосується, по-перше, згаданого вище положення щодо найбільш виразного формулювання Смітом "трудої теорії багатства", "відсунутої" пізніше теорії трьох факторів виробництва. І, по-друге, оцінки М. Туганом-Барановським цієї останньої теорії та її ролі в економічній науці. Щоб краще розібратися в позиції вченого, будемо звертатися і до сучасної західної історико-економічної літератури.

По-перше, сучасні дослідники наголошують, що аргументація на користь переваги у системі Сміта трудової теорії цінності є некоректною. Так, М. Блауг пише, що, говорячи: "Річний продукт кожного народу являє собою первинний фонд, який доставляє йому всі ... продукти, Сміт

мав на увазі тільки те, що багатство складається з фізичних ресурсів, а не з грошей, як вважали меркантилісти [10, с. 47]. Крім того, теорію цінності як уречевленої праці А. Сміт визнавав тільки стосовно раннього примітивного суспільства, де відсутнє нагромадження капіталу та привласнення землі, тобто суспільства з однофакторним (праця) виробництвом.

Що ж стосується сучасного йому капіталістичного суспільства, А. Сміт вважав, що в ньому теорія цінності як уречевленої праці непридатна: в суспільстві, де всі землі знаходяться у приватній власності, а капітали використовуються у виробництві, потрібно брати до уваги також капітал та землю. Тобто, мінова цінність визначається вже не пропорційно праці, а пропорційно усьому витраченому капіталу, а в теорії розподілу Сміта прибуток виступає як постійне джерело доходу нарівні з заробітною платою та рентою. Саме ця ідея відіграла позитивну роль у становленні рівноважного статичного аналізу, який Й. Шумпетер просліджує від теорії Сміта до теорії трьох факторів виробництва та знаменитого "закону Сея" і до загальної теорії рівноваги Вальраса [147, с. 189].

Головним здобутком Смітової теорії ціни на сьогодні вважається те, що він розрізнявав ринкову ціну як грошове вираження цінності на кожний даний момент (або, в термінології А. Маршалла, ціну короткого періоду), яке визначається конкретним співвідношенням попиту та пропозиції, а також – "нормальну" або "природну" ціну товару, основу якої складає вартість виробництва, що визначається витратами факторів виробництва – праці, капіталу та землі (за Маршаллом, – ця середня ціна – ціна довгострокової рівноваги, взятої на даному відтинку часу, або цінність). Ця остання відповідає дійсному або ефективному попиту споживачів і складається з трьох компонентів – заробітної плати, ренти і прибутку, – кожного на його природному або середньому рівні, тобто рівні, що відповідає загальному стану даного суспільства. Саме до цього рівня руху попиту і пропозиції тяжіють ринкові ціни, втягуючи у виробництво або, навпроти, скорочуючи використання в ньому праці, землі та капіталу відповідно до рівня, необхідного для виробництва тієї кількості товару, що відповідає дійсному або ефективному попиту.

Подивимося, як розцінював цю теорію А. Сміта М. Туган-Барановський. Визнаючи її велике теоретичне значення, вчений, втім, називав її "капіталістичним способом визначати відносну вартість товару" або "продажну ціну товару", тобто ціну виробництва [102, с. 358-359]. Нижче ми докладніше зупинимося на розумінні вченим категорій "цінність" та "вартість", а тепер для ясності наведемо лише визначення ним "відносної вартості". Остання, за Туганом-Барановським, є "всяка цінність, що розглядається не як мета, а як засіб для здобування іншої цінності... Відносна вартість (тобто вартість, що виражається у продуктах, а не в людській робочій силі) є, таким чином, не що інше, як

та ж категорія цінності, яка розглядається не як мета, а як засіб" [Ibid., с. 75, 76].

Незважаючи на "капіталістичне" забарвлення, яке надає категорії витрат виробництва М. Туган-Барановський в силу свого соціалістичного світогляду, він переконливо доводить її значення як безпосереднього регулятора товарних цін. "Таким безпосереднім регулятором є в капіталістичному господарстві капіталістична вартість – затрата капіталу" [Ibid., с. 361].

На ряді виразних прикладів вчений розкрив у своєму підручнику з політичної економії значення ринкових коливань товарних цін навколо середніх. "Нерідко думають, – писав М. Туган-Барановський, – що для економіста важливі та цікаві тільки середні товарні ціни й що ринкові коливання товарних цін складають минуше й тому маловажливе явище в народному господарстві. Однак така думка заснована на найглибшому нерозумінні ролі ціни в товарному господарстві. Коливання ціни являють собою надзвичайно важливий механізм товарного господарства, безумовно необхідний для самого існування цієї господарської системи". Саме цей механізм забезпечує певну пропорційність всіх її частин, хоча б грубу пропорційність між суспільним попитом і пропозицією, встановлюючи пропорційність в розподілі суспільної праці. Товарна ціна є немов би барометром, писав вчений, який показує, мало чи багато товарів на ринку по відношенню до суспільного попиту: рівень товарної ціни, як висота стовпа ртуті в барометрі, показує, високий чи низький товарний тиск, дає керівництво до господарської діяльності будь-якого товаровиробника [Ibid., с. 347-348]. М. Туган-Барановський точно вловив суть ідеї А. Сміта, яка полягає в тому, що гра ринкових цін забезпечує встановлення рівноваги між попитом і пропозицією, визначення цінностей всіх товарів, послуг і факторів виробництва.

Разом з тим, ідея регулюючої ролі ринкового механізму вела і до розуміння його значення як знаряддя, що забезпечує, у певному розумінні, оптимальне функціонування економічної системи в цілому. Пізніше ідея "невидимої руки" була більш чітко сформульована Л. Вальрасом у вигляді системи рівнянь загальної рівноваги і з часом суворо доведена із застосуванням сучасних методів математичної економіки (теоретико-ігрові моделі). Цей підхід компенсував підхід А.Сміта. Останній, за влучним виразом М. Блауга, "надійно ухопив спосіб, яким ринковий механізм здатен координувати незалежні рішення продавців і покупців, однак від нього вислизнуло щось таке принципове, як функціональне відношення попиту й ціни. Йому ніколи не приходило в голову, що можна точно показати, в якому розумінні децентралізована економіка дає оптимальні результати, й знадобилася сотня років, поки Вальрас, Маршалл, Пігу та Парето виявили логіку міркувань Сміта про діяльність "невидимої руки" [10, с. 3].

Такого рівня висновків ми не знайдемо у М. Тугана-Барановського, творчість якого припала тільки на початковий етап маржиналістської революції в економічній науці Російської імперії. Він сприйняв лише ряд вихідних положень Австрійської школи, проте абстрактний рівноважний аналіз цією школою ринкових відносин його не захопив. Глибокому сприйняттю М. Туганом-Барановським нової класичної парадигми (одним із засновників якої він, як буде показано нижче, вважається поряд з А. Маршаллом), виявленню значення спадщини А. Сміта для розвитку наукових засад неокласичного аналізу тощо заважало, зокрема, переконання вченого про незалежність теорії розподілу від будь-якої теорії цін, в тому числі й від трьохфакторної моделі А. Сміта.

"Заробітна плата є, при такому розгляді, — писав М.Туган-Барановський, — одним з видів ціни — ціною товару робоча сила, прибуток — ціною, що сплачується за користування капіталом, земельна рента — ціною, що сплачується за користування землею. Так розглядаються явища розподілу більшістю економістів, завдяки чому відділ розподілу став простим підрозділом відділу обміну" [102, с. 347]. Констатуючи значення трьохфакторної цінової моделі Сміта для усього подальшого розвитку теоретичного аналізу явищ обміну і, тим самим, розподілу, сам вчений, однак, вважав методологічно неправильним і недопустимим такий спосіб розгляду явищ розподілу. Був переконаний, що останні "являють собою зовсім самостійну економічну категорію, яка не може бути зведена до явищ обміну" [Ibid., с. 369]. Зрозуміло, що для розвитку теорії цінності (ціна) це було непродуктивне твердження, але в ньому відбилосся прагнення М. Тугана-Барановського розглянути теорію розподілу як теорію добробуту, яке він і втілював з часом у власній "соціальной теорії розподілу" [115].

Крім того, поділ А.Смітом ціни кожного продукту на ренту, прибуток та заробітну плату вчений, слідом за Марксом, називав "образчиком наївного софізму" через те, що А.Сміт заперечує будь-яку необхідність додати до цих часток ще четверту, яка б відбивала цінність засобів виробництва як складову цінності продукту, на тій підставі, що ціна матеріальних факторів виробництва складається з тих же трьох частин. Маркс, писав М. Туган-Барановський, мав всі підстави назвати такий поділ "дивовижним". Найбільш дивним вчений вважав те, що "ця безглуздість міркувань Сміта до останнього часу зовсім не усвідомлена економістами, які, як і Сміт, продовжують твердити, що засоби виробництва не є складовою частиною суспільного продукту, який повністю розкладається на елементи народного доходу — ренту, прибуток та заробітну плату" [Ibid., с. 720]. Дійсно, вся немарксистська економічна теорія виходила з "догми Сміта", модифікуючи її відповідно до рівня розвитку наукового знання. Нагадаємо, що Маршалл теж вважав, що цінність постійного капіталу в кінцевому рахунку можна звести до доходів (заробітної плати та середнього прибутку,

абстрагуючись від ренти). Звичайно, це стосується мікрорівневого аналізу.

В той же час, розвиваючи ідеї Сміта, економісти звертали увагу на те, що, за висловом М. Блауга, у Сміта відсутнє пояснення того, як визначаються ціни виробничих послуг, відсутня суворі теорія заробітної плати та ренти й відсутня теорія прибутку і чистого проценту. "Сказати, що нормальна ціна речі — це ціна, яка тільки покриває грошові витрати на її виготовлення, — значить пояснити ціни цінами. У цьому розумінні у Адама Сміта взагалі не було теорії цінності" [10, с. 35]. Однак, наголошує вчений, ясно, що у нього не було і трудової теорії цінності, тобто розуміння обміну товарів у співвідношеннях, які відповідають кількості праці, витраченої на їх виробництво, включаючи працю, уречевлену в капітальних благах, якими користуються робітники. У "Багатстві народів", пише М. Блауг, "немає припущення про те, що цінність капітальних благ може бути зведена до минулих витрат праці на їх виготовлення", і далі відзначає, ще "саме ця редуція є каменем спотикання трудової теорії цінності" [Ibid., с. 35]. Не обминув певною мірою цього "камня спотикання" й М. Туган-Барановський (див. працю автора у "Додатках"). Та разом з тим, посилена увага до проблеми відтворення основного капіталу при дослідженні нерівноважних реальних процесів розвитку капіталістичної економіки принесла йому світову славу як одному з засновників макрорівневого аналізу, творців інвестиційної теорії економічних коливань.

Закони розподілу, вважав М. Туган-Барановський, "майже не були досліджені Смітом, і те незначне, що було сказане ним у цьому відношенні, належить до найбільш слабих місць його видатної праці." [105, с. 42-43]. Та при цьому, розглядаючи теорію розподілу А. Сміта, М. Туган-Барановський звернув увагу на такий важливий момент для вдосконалення теорії рівноваги, як залежність природних цін факторів виробництва від попиту. Він наголошує, зокрема, на висновках А. Сміта щодо високої заробітної плати в країнах із зростаючою економікою, а також на тому, що навіть у дуже багатих країнах при відсутності зростання їх економіки заробітна плата не може бути високою, оскільки збільшення населення при незмінному стані багатства швидко призводить до переповнення робочого ринку і, в результаті дії закону попиту й пропозиції, — до падіння заробітної плати. Прибуток же (під яким А. Сміт фактично розумів процент на капітал), найвищий в бідних країнах і найнижчий — в багатих, оскільки збільшення пропозиції капіталів, за законом попиту і пропозиції, знижує плату за користування капіталом-процент, рента зростає в міру нагромадження народного багатства в результаті зростання попиту і, відповідно, цін на продукти землеробства [Ibid., с. 26, 27].

Проте вчений не прокоментував теоретичне значення та науковий рівень цих висновків А. Сміта з їх плюсами та мінусами. Сучасні

дослідники, звертаючи увагу на згаданий момент у теорії розподілу А.Сміта, відзначають, що той, однак, "бачить тільки однобічний, причинно наступний зв'язок між рівнями заробітної плати, ренти та прибутку та природною ціною товару, їх взаємна залежність на базі загальної теорії рівноваги досліджена недостатньо" [76, с. 98]. Щодо М. Тугана-Барановського, він акцентує увагу на соціальному аспекті теорії розподілу Сміта, критикуючи його висновки щодо співпадіння інтересів робітників і землевласників із суспільними інтересами у розвитку продуктивних сил країни і протилежності інтересів класу капіталістів інтересам усього суспільства. "Ці міркування Сміта, — писав М. Туган-Барановський, — пояснюють, яким чином він міг бути палким прибічником нового промислового ладу, залишаючись другом робітників. Теоретичні переконання приводили його до висновку, що від успіхів промисловості виграє більш за все сам робітник" [105, с. 27]. Вчений обмежився емпіричними даними про промислову революцію в Англії, відзначивши, що вони "рішуче спростували вчення Сміта про заробітну плату. Зростання національного багатства виявилось рівнозначним зубожінню народної маси" [Ibid., с. 34].

У теоретичній частині "Багатства народів" видатну роль М. Туган-Барановський відводив вченню про капітал, під яким "Сміт розумів ту частку створених працею запасів, що призначається не для особистого споживання власника, а для дальшого виробництва". Вчений відзначав, що "розпадиння" (за Смітом — *Л.Г.*) суспільства на класи продуктивні (продуктивні робітники) та непродуктивні (власники землі та капіталу, а також непродуктивні робітники, праця яких не створює нових цінностей, — службовці, солдати, вчені, люди вільних професій і ін.) відповідає розпадинню суспільного продукту на капітал і чистий дохід (прибуток і рента). Балансу між цими частками суспільного продукту Сміт надає виключно великого значення: "Чим більша частка суспільного продукту перетворюється на капітал, капіталізується, інакше кажучи — поступає у розпорядження продуктивних робітників, тим швидше зростає народне багатство, - пояснює позицію А. Сміта вчений. — Доводячи несуттєвість торговельного балансу (тобто співвідношення ввозу та вивозу товарів), якому меркантилісти надавали такого значення, Сміт настоює на першочерговій важливості в суспільній економії балансу між непродуктивним споживанням і нагромадженням капіталу, оскільки саме цим балансом і визначається зростання суспільного багатства" [Ibid., с.28, 29]. Цього застарілого вже у другій половині XIX ст. постулату класичної школи вчений, однак, не коментує.

Разом з тим, М. Туган-Барановський справедливо зауважує, що ідею про "так звану продуктивну та непродуктивну працю" А. Сміт взяв від фізіократів, визнавши, на відміну від них, продуктивною будь-яку працю, що створює матеріальне багатство. З тих пір і до останнього часу, писав вчений, точилися суперечки про відмінні відзнаки цих видів праці,

причому французькі економісти схильні були розширити поняття продуктивної праці у розумінні всякої корисної праці, а англійські економісти (школа Рікардо) залишалися вірними розумінню Сміта. Ці суперечки вчений вважав взірцем "чисто схоластичних мовних дебатів", оскільки Сміт зовсім порвав із розумінням продуктивної праці у фізіократів, у вченні яких поділ праці на продуктивну й непродуктивну "мало цілком визначене і дуже важливе значення: з їх точки зору продуктивна праця була найбільш корисною для народного господарства". Сміт же посилено наполягав на тому, що такий поділ не має нічого спільного з визнанням більшої чи меншої корисності різних видів суспільної праці. "Але якщо це так, — писав М. Туган-Барановський, — то весь цей поділ втрачає будь-яке наукове значення. По суті, за ним схований дійсно дуже важливий для політичної економії поділ праці на господарську та негосподарську працю", необхідний для точного встановлення цією наукою галузі свого дослідження [102, с. 146]. На жаль, таке положення змінювало лише терміни, але проблеми не розв'язувало. Підхід М. Тугана-Барановського до цієї проблеми був характерним для свого часу і поділявся абсолютною більшістю українських і російських економістів.

Вважаємо доречним навести вислів з цього приводу М. Блауга. Розмежування продуктивної та непродуктивної праці, введене А. Смітом, "це, мабуть одна з найбільш згубних концепцій в історії економічної думки", — пише Блауг (відзначаючи, втім, що у Сміта вона ні в якому разі не двозначна й не безглузда, як це дійсно видно з вищесказаного). Проте сама ідея, зовсім полишена в наш час, сприйнята після А. Сміта більшістю економістів класичної школи, за окремими винятками (напр. Мак-Куллоха), "кінець-кінцем перейшла до Маркса, щоб в наші дні стати головним критерієм обчислення національного доходу в Радянському Союзі" [10, с. 48, 49].

Нагадаємо, що на початку 20-х років в СРСР застосовувалися два методи обчислення національного доходу, які в нашій економічній літературі фігурували як виробничий (реальний) та розподільчий (особистісний). У першому випадку національний дохід виводився як сума чистої продукції всіх галузей виробництва (галузей матеріального виробництва та діяльності по наданню послуг). У другому — національний дохід обчислювався як сума індивідуальних доходів всіх жителів країни, тобто як ціна доходів. При цьому лише останній метод мав економічний зміст, оскільки саме індивідуальні доходи населення були економічною реальністю. Що ж до обчислення величин чистої продукції галузей народного господарства (за виробничим методом)— вони розглядалися багатьма провідними економістами (Л. Літошенко, Я. Герчук та ін.) як "псевдогосподарські величини". Л. Літошенко національний дохід вважав простою статистичною сумою, певною розрахунковою абстракцією [64, с.7]. Я. Герчук відмовляв цьому

поняттю у статусі економічної категорії, оскільки воно не відбиває будь-якого реального суспільного відношення, а є "виключно речовою сукупністю, що не має суспільної субстанції" ["Вопросы конъюнктуры". Т. II, ч. I, с. 82].

Але вже з кінця 20-х років при обчисленні національного доходу в СРСР перейшли до застосування виробничого методу, при цьому зі сфери обчислення була виключена вся сфера послуг (державна служба, банківська справа, послуги осіб вільних професій та ін.); вводилася як нова форма доходу — "нагромадження соціалістичного сектору". Національний дохід став розглядатися як ціле, що поділяється на частини (заробітну плату та додатковий продукт), вводився "первинний" (між учасниками процесу виробництва) та "вторинний" (одержання доходів за послуги) розподіл національного доходу або його "перерозподіл" і т.д. Базувався цей метод на Марксових положеннях про те, що продуктивною є тільки праця, яка створює додаткову цінність, а остання створюється тільки в сфері матеріального виробництва; тобто розподіл національного доходу розглядався тільки як зворотній бік матеріального виробництва.

Так система Сміта дала життя різним теоріям цінності, — від трудової у Д. Рікардо та К. Маркса й до суб'єктивно-психологічної у маржиналістів. Про оцінку цих теорій М. Туганом-Барановським мова піде нижче. Тепер же, на закінчення цієї короткої розвідки щодо поглядів М. Тугана-Барановського на генезис і становлення політичної економії як науки, наведемо визначення ним місця й ролі вчення великого шотландця в історії науки. «Звинувачення творця "Багатства народів" у неоригінальності багатьох його окремих висновків і положень цілком справедливі, — пише М. Туган-Барановський на закінчення нарису про А. Сміта, — але це ніскільки не применшує значення його геніальної праці. Оригінальність великого економіста полягає не в окремоствах, а в цілому: його система є найбільш повним і досконалим вираженням ідеї і стремління його епохи — епохи падіння попереднього господарського ладу, заснованого на державній опіці й розвитку капіталістичного ладу, для якого свобода була природною стихією. Звідси й історичне значення й безприкладний в історії політичної економії вплив "Багатства народів"» [105, с. 29-30].

2. Концепція еволюції класичної школи

Промислова революція в Англії та зміни у класичній парадигмі. — Інтерпретація еволюції класичної школи. Песимісти та оптимісти. — Оцінка вчення Томаса Роберта Мальтуса. — Система аналізу Давіда Рікардо. — Наукова спадщина Дж. С. Мілля. — Ставлення до оптимістів. — Жан Батіст Сей та його послідовники.

Звертаючись до аналізу еволюції політичної економії у післясмітівську епоху, М. Туган-Барановський передусім визначає зміни в самій політекономічній парадигмі та умови, що призвели до цього. Якщо для Сміта питання найвищого розвитку продуктивних сил країни стояли на першому плані, наголошує вчений, "для післясмітівської політичної економії саме явища розподілу стають центральним предметом дослідження" [105, с. 43]. Причини такого зміщення акценту в політичній економії вчений пов'язував передусім, з наслідками промислової революції, початок якої відносив на кінець XVIII століття, а вихідним пунктом вважав зміни в умовах обміну, — розвиток в Англії поряд із зовнішньою також внутрішньої торгівлі в результаті створення сітки каналів, які відіграли у XVIII столітті таку ж роль, як залізниці в наступному столітті. "Вони відкрили для торгівлі внутрішній ринок, — і з цього часу занепад дрібного виробництва пішов швидше, тим більше, що в кінці XVIII століття капітал отримав, нарешті, ту зброю, яка забезпечила йому остаточну перемогу. Зброєю цією була машина". [Ibid., с. 31].

Палкий прибічник технічного прогресу — М. Туган-Барановський створив у своїх працях справжній гімн машинному виробництву та значенню машин в історії людства. Їх впровадження він називав одним з найвищих тріумфів людського розуму, початком нової ери — звільнення людей з-під влади природи, "найбільш плідною перемогою людського духу, тією прометеєвою іскрою, з якої розгорілося велике полум'я, що охопило з усіх боків старий світ людських відносин... людина як тварина, як носій механічної енергії втратила, завдяки машинам, своє попереднє господарське значення порівняно з людиною як істотою розумною, як джерелом психічної сили". [Ibid., с. 32].

Та головну увагу вчений звертав на ті нові соціально-економічні явища, які породила в суспільному житті Англії промислова революція і яких Сміт ще не знав: повне роз'єднання землеробної та обробної промисловості, витіснення фабрикою дрібного кустарного виробництва, а в сільському господарстві — зникнення дрібних земельних власників (йоменів) й перетворення Англії на класичну країну крупного землеволодіння з господарствами фермерів-орендаторів. Ці процеси супроводжувалися утворенням армії надлишкового населення, переповненням робітничого ринку, падінням заробітної плати до ледь

прожиткового мінімуму при різкому зростанні доходів підприємців, крупних торговців, землевласників і фермерів-орендаторів.

У результаті, писав вчений, класові суперечності, які існували й раніше, яскраво виступили на передній план історії. Англійське суспільство розкололося на дві ворогуючі групи: крупних власників і підприємців, з одного боку, та дрібних підприємців і робітників, з іншого [Ibid., с. 35, 36]. У своїй видатній праці “Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь” (1894), а пізніше в “Очерках из новейшей истории политической экономии и социализма” М. Туган-Барановський малює яскраві картини боротьби робітників за свої інтереси, що вилилися в руйнацію машин, масові виступи та страйки за відновлення старого робітничого законодавства часів Єлизавети (закон про учнівство, про державне нормування заробітної плати тощо). “Боротьба праці та капіталу, розпочавшись вже не припинялася”, — констатував вчений [105, с. 39].

М. Туган-Барановський дав об’єктивну оцінку ролі різних суспільних груп у промисловій революції, базуючи високий гуманізм своїх висновків на реальному ґрунті історичної дійсності. Він показав, як зубожіння робітничої маси, до якого призвели перші успіхи капіталістичної промисловості, перетворило робітників на ворогів промислової революції. “Не розуміючи всієї необхідності економічного процесу, який здійснився, вони намагалися зупинити колесо історії, хід якого завдавав їм стільки страждань, й повернутися до старого порядку речей, який вже давно віджив свій час і втратив реальну силу ... робітники виступили на захист старих ідеалів, засуджених історією. Натомість капіталісти виступили з найбільш новим передовим вченням про рятівність промислової свободи”. Та хоч робітники були розбиті, проте з цієї боротьби вони винесли “ясне усвідомлення своїх класових інтересів і професійну організацію”, — те, що на думку М. І. Тугана-Барановського, “врешті-решт повинно було дарувати їм перемогу” [Ibid., с. 39, 40].

Висновки вченого щодо вирішальних змін у суспільно-економічних умовах, що відбулися в результаті промислової революції, на зміни політико-економічній парадигмі у післясмітівську епоху мали глибокий науковий сенс. Саме у пошуку відповідей на гострі соціально-економічні запитання, поставлені промисловою революцією та її наслідками, політична економія і “розпалася” на три основні напрями, які, писав вчений, “зберігають свою відокремленість і тепер”, — класичний напрям, соціалізм та “проміжний” між ними, “еклектичний”, — соціально-політичний напрям [Ibid., с. 43].

Тільки один з цих напрямів — класична школа, писав М. Туган-Барановський, тісно примкнула до ідей Сміта. Проте, як свідчить проведений ним аналіз теоретичних здобутків представників всіх трьох напрямів, при всій відмінності їх концептуальних позицій щодо засобів

розв'язання соціально-економічних проблем всі вони так чи інакше черпали свої теоретичні ідеї у "системі Сміта" з повним переконанням у власній правоті щодо їх інтерпретації та розвитку, спорідненості з цим великим вченням.

У розвитку власне класичної школи вчений виділив, залежно від оцінки її провідниками перспектив розвитку капіталізму, два напрями, — "песимістичний" (Томас Мальтус і Давід Рікардо) та "оптимістичний" (Жан Батіст Сей і його учні й послідовники у Франції та інших країнах). Об'єднувало представників цих двох напрямів, на думку вченого, те, що вони, суттєво переробивши та вдосконаливши багато з важливих складових системи Сміта, в цілому залишилися вірними духу "Багатства народів": "Нерегульований товарогосподарський лад визнається цим напрямом найкращим або навіть єдино можливим господарським влаштуванням сучасного людства. Щоправда, — відзначав М. Туган-Барановський, — найбільш видатні учні Сміта — Мальтус і Рікардо — зовсім відмовилися від смітівського оптимізму, який так яскраво та своєрідно забарвлював світогляд їх вчителя. Але суть справи від цього ніскільки не змінилася, — господарський ідеал Мальтуса та Рікардо загалом той самий, що й у Сміта. Свобода конкуренції та приватна власність представляють у їх очах межу, її ж не преїдеши, соціального влаштування" [Ibid.].

Аналізу саме цього напрямку еволюції класичної школи, визначеного ним як "песимістичний", М. Туган-Барановський і приділяє основну увагу. Вчений особливо підкреслює вплив ідей Т. Мальтуса та Д. Рікардо на подальший розвиток політичної економії, вплив, який, додамо словами вченого, відчувається і дотепер. У той же час, у своїх "Очерках из новейшей истории политической экономии и социализма" М. Туган-Барановський практично проігнорував науковий доробок видатного французького економіста Жана Батіста Сея. Відзначимо, що в історії світової економічної думки Ж. Б. Сей розглядається не тільки як найкращий систематизатор та виразник ідей А. Сміта, але й як економіст, що зробив власний вагомий внесок в науку. Його науковій спадщині М. Туган-Барановський приділив досить значну увагу в інших своїх працях, особливо тих, де розглядається проблема криз; до них ми звернемося нижче.

Що ж, на думку вченого, відрізняло позиції представників цих двох напрямів, по суті, двох систем аналізу (про які йшлося вище у I розділі), у розвитку класичної школи, на які моменти у науковому їх доробку звертав увагу український вчений та які з теоретичних положень вважав найбільш науково перспективними? Шукаючи відповіді на ці запитання у працях М. Тугана-Барановського, матимемо на увазі, що Т. Мальтус, Д. Рікардо, Ж. Б. Сей, а також Дж. С. Мілль, який своєрідно завершив лінію "Мальтус-Рікардо" у розвитку класичної школи, не тільки працювали практично в один і той же час, добре знали праці один

одного, але й були зв'язані тісними дружніми стосунками, що не заважало кожному мати свій погляд на ті чи інші теоретичні проблеми. М. Туган-Барановський часто застосовує порівняльний аналіз позицій цих економістів з різних проблем, який яскраво засвідчує плідність наукової їх співдружності та взаємної критики.

Щодо Томаса Роберта Мальтуса — вихідця з заможної англійської поміщицької сім'ї, молодшого сина, який, не отримавши спадщини, прийняв духовний сан, — його ім'я, писав М. Туган-Барановський, нерозривно зв'язане з так званим "принципом" або "законом" народонаселення, сформульованим у книзі "Дослід про принципи народонаселення" (1798). Оцінки наукового доробку цього видатного мислителя далеко неоднозначні. Та при цьому М. Туган-Барановський справедливо наголошував, "якої б думки ми не були про позитивні якості та недоліки цього твору, він повинен бути визнаний однією з найбільш впливових книг, коли-небудь написаних" [Ibid., с. 44].

Дійсно, саме Мальтус вперше привернув увагу до проблеми співставлення обмежених ресурсів із зростанням населення та його потребами. Він спирався на статистичні дані Бенджаміна Франкліна — американського вченого та державного діяча — про зростання населення у багатих на ресурси американських колоніях Великобританії. За цими даними населення в колоніях зростало кожні 25 років приблизно вдвічі. Звідси Мальтус і вивів свою закономірність зростання населення за геометричною прогресією при необмежених ресурсах. Співставивши цю закономірність з обмеженістю ресурсів на Землі, передусім — земельних угідь, придатних для обробітку, та їх родючістю (Мальтус вважав, що вона може забезпечувати зростання продуктів харчування тільки в арифметичній прогресії), він прийшов до висновку про необхідність обмеження зростання чисельності населення для запобігання страшного голоду в майбутньому. Звідси ж його погляд на суспільну роль війн, голоду, хвороб тощо.

Як великий гуманіст з соціалістичним світоглядом, М. Туган-Барановський, передусім, зацікавив соціальним аспектом теорії Мальтуса. Український вчений небезпідставно вважав, що безпосереднім приводом для написання Мальтусом його книги було прагнення "хитрого пастора" протистояти радикальним реформаторським ідеям, які вирували в Англії кінця XVIII століття під впливом французької революції, а також бурхливої діяльності одного з найвпливовіших виразників цих ідей — Вільяма Годвіна. Щоб дати уявлення про його погляди, досить відзначити, що причину соціального зла він вбачав, передусім, у приватній власності і був прихильний до "мирного комунізму". Щодо М. Тугана-Барановського, висновок, який зробив із своєї теорії Мальтус, він розцінив як "висновок величезної, приголомшливої важливості, який кидає нове й несподіване світло на соціальну проблему". За Мальтусом, пояснює свою позицію вчений, причина бідності коріниться не в

соціальному устрої, а в самій природі речей. Оскільки населення при будь-якому соціальному устрої та стані народного господарства прагне розмножуватися швидше, ніж можуть зростати засоби до існування, якщо тільки це зростання населення не буде затримане особливими перешкодами, як, наприклад, пороки війни, хвороби, злидні, голод, — взагалі все те, що або робить неможливим дітородіння, або вбиває людину. Іншими словами, "доки люди не оволодіють своїм інстинктом розмноження, до тих пір бідність буде неминучою долею більшості населення" [Ibid., с. 45, 46].

Соціальний песимізм, писав М. Туган-Барановський, знайшов у цьому погляді своє найбільш яскраве вираження, хоч з часом Мальтус і визнав ефективність дії морального самообмеження людини. Та головне, зауважує вчений, що своїм вченням Мальтус "хотів розбити на голову не тільки Годвіна, але й усіх інших соціальних реформаторів теперішнього й майбутнього... і потрібно визнати, що міркування цього дотепного захисника історичних несправедливостей, які знімають всяку відповідальність з багатих та перекладають її цілком на самих бідняків, були такої якості, що не могли не справляти великого враження. У міркуваннях цих істина так майстерно переплетена з неправдою, що навіть сильний розум наражається на небезпеку погодитися з хитрим пастором" [Ibid., с. 48].

Вчений вважав, що "так зване мальтузіанство обіймає собою два зовсім незалежні кола ідей, два різних вчення, з яких одне може бути істинним, у той час як інше хибне, і об'єктивна наукова цінність яких, дійсно, вельми неоднакова" [Ibid., с. 44]. У своєму "Досліді", писав вчений, Мальтус досліджує два різних питання, доводить дві зовсім різні речі, не усвідомлюючи цього та постійно сплутуючи їх. Перше з них — дослідження моментів, які регулюють розмноження населення, друге — вчення про бідність. М. Туган-Барановський пропонує окремий розгляд цих вчень.

Оцінюючи перше, він в цілому погоджується з висновками Мальтуса відносно того, що народонаселення неминуче обмежується засобами існування і що воно неминуче зростає всюди, де зростають засоби існування, якщо тільки не буде зупинене якимись перешкодами, і, нарешті, що такими перешкодами є моральне обмеження, порок і нещастя. М. Туган-Барановський зауважує, що тези Мальтуса щодо стихійного прагнення людини до необмеженого розмноження, на перепоні якого стоять зовнішні фактори, з чого і випливає боротьба за існування між організамами, є змістовними, такими, що дали, зокрема, життя вченню Дарвіна, який поширив вчення Мальтуса на весь органічний світ [Ibid., с.48, 49]. Звичайно, це надзвичайно цікаві факти з історії науки, яка з того часу, значно розширила горизонт уявлень і про органічний світ в цілому, і про людське суспільство зокрема.

Та головне, що вже в цій праці Мальтуса М. Туган-Барановський виявив основний стрижень його теорії народонаселення — поставлену ним проблему обмежених ресурсів землі та сформульовану концепцію спадної родючості ґрунту. "Арифметична прогресія збільшення засобів існування, — писав М. Туган-Барановський, — є зовсім довільне припущення автора, яке має за себе не більше даних, ніж будь-який інший ряд чисел, що зростають не дуже швидко". Очевидно, роз'яснює він значення цього припущення для економічної теорії, "автор прагнув дати математичне вираження закону спадної продуктивності ґрунту" [Ibid., с. 50].

Тим самим вчений перекидав місток між "Досвідом про закон народонаселення" Мальтуса, його більш пізніми працями про хлібні закони і ренти, в яких він 1815 року сформулював теорію ренти, а також працями Д. Рікардо, який того ж року теж сформулював теорію ренти одночасно з ними це зробили також англійські економісти Уест та Торренс — див.: [10, с.71]. Закон спадної продуктивності ґрунту, підкреслював М. Туган-Барановський, є основою пануючої теорії земельної ренти й може вважатися цілком правильним. Проте його дію вчений пов'язував тільки з певним рівнем розвитку продуктивних сил, вважав, що йому протидіють всі фактори, які підвищують продуктивність праці. "Тому, — робив він висновок, — ні про яке абстрактно-математичне формулювання означеного закону не може бути й мови" [Ibid., с. 71].

Тобто, подібно до класиків, М. Туган-Барановський розглядав закон спадної віддачі як специфічний закон, що діє лише в сільському господарстві і якому протистоять поліпшення в технології землеробства. Останнє відрізняло позицію М. Тугана-Барановського від класичної, оскільки у класиків цей закон діяв незалежно від таких поліпшень. Проте таке розуміння закону спадної віддачі було ще далеким від запропонованого неокласиками. Нагадаємо, що маржиналісти поширили дію цього "закону" на всі фактори виробництва, сформулювавши теорію граничної продуктивності (Дж. Б. Кларк). Суть її в тому, що збільшення одного з факторів виробництва при незмінності всіх інших веде до зростання продукції, але в меншій мірі, ніж зростає цей один з факторів. З часом ця теорія знайшла своє математичне обґрунтування (праці Ф. Уікстіда, К. Вікселля та ін.).

Визнавши значення "закону народонаселення", М. Туган-Барановський різко негативно поставився до другого аспекту теорії Мальтуса, — його спроби пояснити бідність не умовами розподілу, а природними умовами, надмірним розмноженням населення. За Мальтусом, підвищення заробітної плати вище за її звичайний, дуже низький, рівень відразу ж викликає посилене розмноження населення, з часом — збільшення робочих рук і, відповідно, зниження заробітної плати до попереднього рівня. В результаті "бідність та низька заробітна плата

стають неминучою долею населення" [102, с. 568]. Це, по суті, вчення про тяжіння заробітної плати до мінімуму засобів існування. Вперше сформульоване ще А. Р. Тюрго, воно було знову розвинене й обгрунтоване Т. Мальтусом, пізніше, з суттєвими обмеженнями, Д. Рікардо, і врешті решт проголошене в Німеччині Ф. Лассалем "залізним законом заробітної плати". Цей "закон" користувався загальним визнанням економістів протягом першої половини ХІХ століття, а у деякого з них і значно пізніше.

Щодо М. Тугана-Барановського, він заперечує проти висновку Мальтуса, наводячи факти, які свідчать, що "в передових країнах сучасного світу засоби існування вже багато десятиліть зростають значно швидше від населення". Про це наочно свідчить значне зниження цін на хліб за останні десятиліття ХІХ століття, аграрна криза, що охопила Європейські країни через приплив у них дешевого хліба з країн екстенсивної землеробської культури. Природа сучасної проблеми бідності, наголошував вчений, не у недовиробництві засобів існування. Парадоксальність її в наш час у тому, що вона безпосередньо викликається надлишком багатства. Надлишкове розмноження є тільки одна з можливих причин бідності. Історична дійсність, писав вчений, свідчить, що впритул до новітнього часу людство розмножувалося взагалі дуже повільно. Тільки в ХІХ столітті населення Європи розмножувалося досить швидко, але це не призвело до недостатку засобів існування, а супроводжувалося зростанням народного багатства. В останні десятиліття ХІХ століття у всіх капіталістичних країнах спостерігалось зниження народжуваності. Виявилось, що зростання добробуту впливає на народну масу не як стимул до посиленого розмноження, а, навпроти, як стимул до його уповільнення [Ibid., с. 569].

Ці висновки вченого кореспондуються з сучасними оцінками теорії Мальтуса. На сьогодні значення його теорії народонаселення заперечується, оскільки у промислово розвинених країнах зростання населення не перешкодило ні економічному зростанню, ні зростанню темпів реальної заробітної плати. Проте, як відзначають сучасні вчені, для деяких слабо розвинутих країн "динамічний процес Мальтуса, що йде від класичної економічної школи, досі має значення теорії економічного розвитку" [76, с. 28-29].

Зупиняючись на нормативному аспекті вчення Т. Мальтуса, М. Туган-Барановський підкреслював думку, що пропозиції Мальтуса відносно економічної політики спрямовані на захист інтересів крупних землевласників, виразником інтересів яких він був, і органічно пов'язувалися з його теорією. Це, передусім, стосувалося заперечення Мальтусом корисності будь-яких радикальних заходів, спрямованих на поліпшення стану бідних і пропозиція відміни так званих "законів про бідних" (за ними церковні приходи повинні були за рахунок зборів із місцевої нерухомої власності утримувати всіх осіб, що не могли

прогодуватися власним коштом). Крім того, виступ за збереження протекціонізму у хлібній торгівлі Англії, де після війни з Францією було встановлено надзвичайно високе мито на ввіз іноземного хліба ("хлібні закони", прийняті торійським парламентом, які сприяли збереженню високих цін на хліб на користь землевласників та на шкоду фабрикантам і робітникам). А одночасно М. Туган-Барановський привертав увагу до виступу Мальтуса на захист фабричного законодавства на противагу всім іншим представникам "школи Сміта", які були, на відміну від Мальтуса, захисниками інтересів промислової буржуазії і робили "все можливе, щоб загальмувати видання фабричних законів, які б охороняли працю жінок та дітей", тощо [105, с. 53-55].

Як зауважують західні дослідники, зокрема М. Блауг, для сучасних економістів набагато важливішим, ніж заперечення Мальтусом можливості соціального законодавства, у вдосконаленні людського суспільства є "та обставина, що з теорії Мальтуса випливали цілком певні аналітичні висновки. Завдяки ним ця теорія збереглася як невід'ємна частина спадщини класичної економічної думки на довгий час по тому, як "передбачення", що спонукало Мальтуса до створення цієї теорії, стало здобутком минулого. Теорія Мальтуса, що встановила жорстку залежність зростання населення від продовольчих ресурсів суспільства, допомогла обґрунтувати теорію заробітної плати, яка визначається прожитковим мінімумом, й тим самим проклала шлях Рікардо, в очах якого економічний прогрес зводився майже виключно до успіхів у землеробстві. Зводячи причину бідності до простого співвідношення темпу приросту населення з темпом приросту життєвих благ, які визначають прожитковий мінімум, теорія Мальтуса встановила певний стандарт, на який спиралися всі уявлення класиків про економічну політику. Будь-якого з цих достоїнств теорії Мальтуса було б досить, щоб зробити її вельми впливовою. Взяті ж разом, вони уповні пояснюють, чому Мальтус мав зовсім неймовірний успіх, ні з чим не зрівняний в історії економічної думки" [10, с. 62].

Як було показано вище, саме на ці аналітичні моменти теорії Мальтуса у їх взаємообумовленості звернув увагу на початку ХХ століття М. Туган-Барановський. Не менш проникливим вченим виявив він себе і при аналізі теоретичної спадщини Д. Рікардо, який, на противагу Т. Мальтуса, у питаннях практичної політики нерідко виступав "противником аграрних інтересів", тобто інтересів землевласників, передусім, — у питанні про хлібні закони. "Відміна останніх, — пише вчений, — було бойовим закликком рікардіанців...". Розходячись з Мальтусом в цьому питанні, Рікардо, однак, солідаризувався з ним у питанні законів про бідних: так само категорично заперечував державну допомогу бідним. Розцінивши Д. Рікардо як "ідеолога капіталістичного класу", Туган-Барановський

водночас називає його "одним з найбільш неупереджених дослідників суспільних явищ, яких ми тільки знаємо" [105, с. 65].

Виявляючи особливості теоретичної системи Рікардо, М. Туган-Барановський, як і завжди, свій аналіз тонко вплітає у канву історичних подій, життєвих обставин та особистісних якостей видатного англійського економіста, кількома виразними штрихами малюючи його життєвий шлях. Оскільки у випадку Рікардо такий підхід має особливе значення, звернімося і до цього аспекту історико-економічного аналізу М. Тугана-Барановського, який кидає живе світло і на особистість Д. Рікардо, і на його науковий доробок.

Син єврея-банкiera, вихідця з Голландії, Давід Рікардо з 14-ти років без будь-якої систематичної освіти, починає займатись біржовими операціями, а кількома роками пізніше, приймає християнство, пориває з сім'єю і залишається практично без засобів до існування. Та вже у 25 років він — мільйонер і один з найвідоміших банкірів у Лондоні. З часом Д. Рікардо втрачає інтерес до наживи і, купивши маєток, починає займатись наукою. Спочатку математикою, згодом хімією та зоологією і, нарешті, після знайомства з "Багатством народів", — політичною економією. Захоплений цією книгою, Рікардо звертає увагу на логічні промахи А. Сміта, прагне виправити їх і створює власну теорію, відмінною рисою якої є надзвичайна чіткість, ясність і логічна витонченість вираження думки. "Як логічний розум, — пише М. Туган-Барановський, — Рікардо не знає собі суперника в економічній літературі" [Ibid., с.56]. Нагадаємо, що перше видання головної праці Д. Рікардо "Начала політичної економії та податкового обкладання" побачили світ 1817 року, великою мірою завдяки настійному піклуванню щодо її завершення та публікації з боку Джеймса Мілля — наставника і великого друга Д. Рікардо.

Перекоаний прихильник поєднання в економічних дослідженнях дедуктивного та індуктивного методів М. Туган-Барановський високо цінував Д. Рікардо як творця першого з них — абстрактного методу в економічній науці. Цей метод, спостережливо зауважує вчений, Рікардо засвоїв на біржі, гра на якій є найбільш абстрактною господарською діяльністю, яку тільки можна собі уявити: біржові папери є втіленням абстрактної цінності й нічого більше, сама ж біржа — "той ідеальний ринок, з припущення якого виходив великий теоретик політичної економії, — ринок, на якому панує повна свобода конкуренції, на якому капітал без будь-яких затримок переходить з однієї форми вміщення в іншу, завдяки чому стає можливим пропорційне розміщення капіталу між окремими родами підприємств відповідно до їх відносної вигоди. Сам біржовий діяч являє собою ту розумну егоїстичну істоту, що керується одним прагненням до придбання, яке лежить в основі всіх дедукцій Рікардо" [Ibid., с. 66].

Яскравий опис вченим ідеального ринку та можливостей, які така абстракція відкриває для економічної теорії, — блискуча характеристика методологічних підстав, на яких склалася не тільки теоретична система Д. Рікардо, але й пізніше розвинувся весь неокласичний аналіз, що склав наукові засади наступних економічних досліджень, став необхідним їх інструментарієм до наших днів.

Давід Рікардо, відзначав М. Туган-Барановський, справив такий вплив на розвиток політичної економії, як ні один письменник після Адама Сміта. Він створив на підставі спонуки чисто практичних міркувань "абстрактну теорію, яка на довгий час зовсім витіснила спостереження в галузі наукового вивчення господарських явищ" [Ibid., с.55]. Всі його міркування, писав вчений, "мають цілком абстрактний характер: він виходить завжди з загальних, точно встановлених посилянь, число яких до краю обмежене — подібно до аксіом геометрії — і крок за кроком, шляхом суворої дедукції, приходять до висновків, які в його власних очах мали точність та незаперечність висновків математики. Завдяки цьому методу, найважчі практичні питання вирішувалися Рікардо з такою легкістю, що його сучасники були просто засліплені цим вражаючим мистецтвом" [Ibid., с. 66].

Якщо економічна наука, — це, скоріше зняряддя аналізу, метод мислення, ніж набір суттєвих результатів, напише майже через століття М. Блауг, — "то Рікардо буквально винайшов техніку економічної науки... охоплюючи широке коло важливих економічних проблем за допомогою простої аналітичної моделі, що включає лише декілька стратегічних параметрів, він вивів вражаючі висновки, які могли послужити основою для економічної політики..." Блауг зауважує, що Рікардо "першим опанував мистецтво, яке вже в наші дні принесло успіх Кейнсу. Не кожен визнає це гідним похвали. Навіть Шумпетер називає звичку Рікардо використовувати сильно спрощені абстракції для розв'язання практичних проблем "рікардіанським гріхом"" [10, с. 124].

Та саме в результаті цього "рікардіанського гріха" і народилася модель соціально-економічної еволюції капіталістичного суспільства, сутність і зміст якої чітко сформулював М. Туган-Барановський. За Рікардо, відзначає вчений, з розвитком технічного прогресу та зростанням народного багатства, розподіл і рух різних форм народного доходу складаються виключно на користь землевласників. У міру збільшення населення зростають проблеми їжі, головне, хліба і труднощі по його здобуванню. Звідси — підвищення цін на хліб і відповідне підвищення ренти, зростання номінальної (тобто за своєю цінністю, але не за кількістю предметів споживання) заробітної плати і, відповідно, зниження прибутку (і Рікардо, і інші класики під прибутком розуміли скоріше процент на капітал, не розрізняючи цих понять, оскільки розглядали підприємця та капіталіста в одній особі).

"Чим швидше відбувається зростання народного багатства і відповідне йому зростання населення, — роз'яснював М. Туган-Барановський точку зору Рікардо, — тим нижче опускається процент прибутку і на певному щаблі цього зростання зниження проценту прибутку призводить і до абсолютного скорочення загальної суми доходів капіталістичного класу: з більшого капіталу капіталісти отримують менший абсолютний прибуток" [105, с. 64]. Зменшення джерел нагромадження капіталу і стимулів до капіталовкладень веде до скорочення попиту на працю і припинення зростання населення. Межею цього процесу є повна стагнація промисловості. Що ж до становища робітничого класу, яке було основним предметом піклування М. Тугана-Барановського, вчений наголошував, що Д. Рікардо, як і Мальтус, відкривали для нього "перспективу вічних злиднів, без виходу й просвітку" [Ibid., с. 67].

Як вже відзначалось і буде докладніше показано нижче, перспективи соціально-економічного розвитку капіталістичного суспільства М. Туган-Барановський бачив зовсім по-іншому. Він неодноразово підкреслював обумовленість рікардіанської парадигми суспільного розвитку як умовами тогочасної дійсності, так і недосконалістю прогнозування такого розвитку виключно на базі побудови абстрактних моделей. "У виключному користуванні цим методом полягає і сила і слабкість великого економіста, — наголошував М. Туган-Барановський і зауважував: "як соціолог він (Рікардо — Л. Г.) представляє собою зовсім нікчемну величину... Рікардо не міг розуміти складності суспільного життя. Нечисленні й скудні за своїм змістом абстракції заміняли йому живу людину. Він не міг собі уявити ніякого іншого суспільного або господарського влаштування, окрім того, з яким був знайомий за власним досвідом" [Ibid., с. 66-67].

І сьогодні приваблює аналіз М. Туганом-Барановським теоретичної структури абстрактної суспільно-економічної моделі Рікардо, виявлення вченим перспективних аналітичних її моментів, які мали безпосередній вплив і на формування його власних теоретичних уявлень. Передусім, у каркасі системи Д. Рікардо М. Туган-Барановський, подібно до сучасних дослідників, виділяє теорію цінності, теорію розподілу та теорію ренти, що, у свою чергу, спирається на закон народонаселення Мальтуса та закон спаданої віддачі. Саме на цих методологічних засадах і базувалися ті основні висновки, в тому числі практичні, до яких приходив Рікардо. Центальною проблемою, головним предметом дослідження у Рікардо вчений справедливо вважав його теорію розподілу, — виявлення законів, що регулюють розподіл, а "наріжним каменем" економічної системи Рікардо — його вчення про цінність. "Оригінальність Рікардо, — наголошує при цьому М. Туган-Барановський, — полягає не в тому, що він визнав зв'язок між трудовою теорією вартості (термін М. Тугана-Барановського — Л. Г., див. нашу статтю у "Додатку") та цінністю, а в

тому, що він поклав трудову теорію цінності в основу вчення про розподіл" [Ibid., с. 58].

Для того, щоб краще зрозуміти, що мав на увазі вчений, звернімося до трактування ним трудової теорії цінності Д. Рікардо, за якою "мінова цінність" (тобто середнє співвідношення, в якому обмінюються предмети) вільно відтворюваних товарів встановлюється витраченою на виробництво цих товарів працею [Ibid., с. 57]. Тобто, якщо А. Сміт, як відзначалося вище, трудову теорію цінності або трудову теорію відносних цін використовував до примітивного стану суспільства, Рікардо поширив її на сучасне йому капіталістичне суспільство, або ж, сучасною мовою, застосував однофакторну теорію цінності. "Рікардо стверджує, — уточнює його позицію в "Основах политической экономии" М. Туган-Барановський, -- що цінність продукту визначається загальною цінністю витрат виробництва, яка, у свою чергу, визначається працею, витраченою на виробництво ..." [102, с. 71].

Це була та сама теорія цінності, що, абсолютизована К. Марксом та беззастережно сприйнята марксистами, врешті-решт призвела до панування майже до останнього часу, в нашій економічній науці так званої витратної концепції, за якою цінність предмету створюється вже в процесі його виробництва, незалежно від попиту. Та чи настільки був "винний" у цьому Д. Рікардо, як, зокрема, вважали представники "Австрійської школи" Ф. фон Візер, Є. фон Бюм-Баверк та інші, які, за висловом М. Тугана-Барановського, визнали теорію цінності Рікардо "зібранням нісенітниць, в якому немає ні крихти істини" [Ibid., с. 65]. Ні, відповідає своїм дослідженням український вчений. Якщо для величезної більшості прихильників трудової теорії цінності, особливо серед російських читачів, вона служить науковим обґрунтуванням переважно правової вимоги — права робітника на весь продукт виробництва, то Рікардо, без сумніву був зовсім далекий від такого етичного розуміння цієї теорії [105, с. 58].

М. Туган-Барановський акцентує увагу на тих обмеженнях, які вводив до своєї теорії цінності Рікардо. Потрібно мати на увазі, підкреслював вчений, що, з точки зору Рікардо, праця регулює цінність тільки частини товарів — вільновідтворюваних. Для тих товарів, кількість яких не може бути збільшена до бажаних розмірів, цінність залежить виключно від їх відносної рідкості. По-друге, що праця є регулятором лише середніх, а ніяк не ринкових цін, і, по-третє, що навіть по відношенню до середніх цін вільновідтворюваних товарів праця є найважливіший, але ніяк не єдиний регулятор [Ibid., с. 57]. Тобто, свідчить М. Туган-Барановський, поряд з працею у визначенні цінності у Рікардо фігурує відносна рідкість, і, крім того, його трудова теорія цінності застосовується тільки для пояснення довгострокових пропорцій обміну.

До того ж, вчений розглядає ряд моментів, які обмежують "правило" про відповідність середніх цін з працею, які "точно зрозумів та встановив Рікардо" [102, с. 370]. По-перше, це — невідповідність витратам праці розміру заробітної плати, яка дуже відрізняється по різних галузях виробництва не відповідає її обтяжливості праці. По-друге, різна будова капіталу в різних галузях (те, що Маркс називає органічною будовою капіталу): "трудова вартість продукту, виробленого за допомогою того капіталу, до складу якого входила більша частка заробітної плати, повинна бути вищою, ніж продукту, виробленого за допомогою капіталу рівної величини, але з меншою часткою заробітної плати. При рівності в цьому випадку витрат виробництва трудові вартості виявляються відмінними". І, нарешті, швидкість обертання капіталу в різних галузях: відповідно закону рівності прибутків продукт з меншою швидкістю обертання капіталу повинен розцінюватися вище від продукту з більшою швидкістю обертання капіталу. "Все це призводить до того, що праця тільки віддалено й неповно регулює витрати виробництва, які, у свою чергу, лише до певної міри регулюють товарні ціни" [Ibid., с. 362-364, 370].

Подібно до сучасних дослідників, М. Туган-Барановський розкриває сутність теорії Рікардо як такої, що являла собою модифікацію теорії цінності як уречевленої праці з огляду на час, необхідний для перенесення праці, уречевленої в основному капіталі, на кінцевий продукт. Цей час і повинен був винагороджуватися нормою прибутку. У своїй знаменитій праці "Теоретические основы марксизма" вчений наводить уривок з листа Дж. Р. Рікардо до Д. Мак-Куллоха, в якому Рікардо визнавав, що якби йому випало знову написати у його праці розділ про цінність, він "визнав би, що відносна цінність продуктів регулюється не однією, а двома причинами: відносною кількістю праці, необхідної для виробництва продукту, та сумою прибутку, яка повинна утворитися з витраченого капіталу за цей час до продажу продукту" [118, с. 89]. Тобто, наголошує М. Туган-Барановський, другим фактором цінності товарів, що вільно відтворюються, "фактором, що не має нічого спільного з витратою праці", є, в очах Рікардо, момент часу [Ibid., с. 90].

Тим самим М. Туган-Барановський привертав увагу до надзвичайно важливого моменту в теорії цінності Рікардо, який, з одного боку, свідчив про неспроможність простої трудової теорії точно передбачити зміни відносних цін при наявності капіталу, "нехай тільки оборотного" (вислів М. Блауга), яким, як правило, обмежувалися класики, і, з другого, — прокладав шлях (через теорію "здержливості", Н. Сеніора) до теорії капіталу та проценту Австрійської школи, передусім, Є. фон Бьом-Баверка.

Саме при розгляді цієї теорії Бьом-Баверка (яку він, до речі, не приймав), М. Туган-Барановський і пояснив ефект часу: "між моментом капіталістичної витрати та полочки проходить певний час; звідси і

витікає неминучість проценту на капітал. Виплачуючи робітникам менше того, ніж він сам отримує згодом, капіталіст не експлуатує робітника, оскільки робітник отримує повністю створену ним цінність, — йому поступає плата негайно, а капіталіст реалізує на свою користь продукт робітника тільки по закінченні певного часу; майбутній же продукт, відповідно до сказаного, має меншу цінність, ніж той же продукт у теперішньому" [115, с. 60-61]. На мові теорії капіталу Австрійської школи, пише Блауг, це звучить так: робітників примушують платити дорожче за товари, що купляються сьогодні, оскільки вони не можуть чекати закінчення виробничого процесу; сьогоднішня цінність майбутньої продукції, дисконтована за поточною ставкою проценту, дорівнює сьогоднішній сумі заробітної плати, оскільки ставка проценту — величина позитивна [10, с. 87]. При цьому, як вже відзначалося, М.Туган-Барановський, подібно до сучасних дослідників, наголошував на тому, що Д. Рікардо, на відміну від Є.Бьом-Баверка, етичний бік проблеми, — відшкодування "очікування" — не хвилював. Для його моделі було достатньо, щоб норма прибутку була постійно позитивною величиною.

Таким чином, робить висновок М. Туган-Барановський, трудова теорія цінності є для Рікардо "не більш як методологічне припущення, умовне значення якого цілком усвідомлюється ним. Він аж ніяк не стверджує, ніби-то цінність створюється *тільки* працею; але, вивчаючи закони розподілу цінності, він вважає зручним звести цінність до якої-небудь простої засади і такою він визнає людську працю. У всякому випадку, Рікардо зовсім чужа думка, ніби-то цінність, *реально*, є не що інше, ніж праця, вкладена робітником у предмет праці"[105, с. 58-59]. Роз'яснюючи цей аналітичний аспект застосування Рікардо трудової теорії, вчений пояснює: розподіл суспільного продукту здійснюється через цінність: кожному класу дістається певна частка цінності продукту у вигляді заробітної плати, прибутку або ренти. Для простоти дослідження можна прийняти, абстрагуючись від другорядних факторів цінності, що цінність пропорційна праці, витраченій на виробництво продукту. До аналогічного методу, пише вчений, звертається механіка, вивчаючи рух тіла у безповітряному просторі, абстрагуючись від опору повітря у повітряному середовищі. Тоді вчення про розподіл зводиться до вивчення пропорцій, в яких розподіляється між класами, що беруть участь у виробництві, створена трудова цінність. Вивченням цих пропорцій і займається Рікардо.

Так, припустивши, що цінність продукту пропорційна витраченій на його виробництво праці, тобто, що "капіталісти нічого не можуть додати до цієї цінності ", Рікардо приходять до висновку про прибуток і заробітну плату як частки, на які розпадається цінність, створена робітником. Щодо пропорцій, в яких розподіляється суспільний продукт, частка прибутку в ньому повинна бути тим меншою, чим вища частка

робітників. Тобто між прибутком і заробітною платою існує зворотна пропорційність. Заробітна ж плата є не що інше, як ціна робочої сили, яка може підніматись й падати під впливом коливань попиту і пропозиції, але тяжіє до "природної ціни праці", близької до необхідного прожиткового рівня, різного, втім, для різних країн.

Фактором, що не дозволяє надовго відхилятися ринковій ціні праці від "природної" у моделі Д. Рікардо, виступає "закон народонаселення" Мальтуса. Природна ціна праці в грошовому вираженні залежить від ціни предметів споживання: чим остання вище, тим вищою повинна бути й грошова заробітна плата. Виражена ж у предметах споживання природна плата мало змінюється в часі для кожної країни. Рікардо, відзначає М. Туган-Барановський, не висловлювався цілком певно щодо можливості її змін в міру прогресу суспільства. "Але деякі окремі зауваження його звучать так, ніби-то він зовсім не вірив у можливість такого підвищення, інакше кажучи, покращанню економічного становища робітничого класу" [Ibid., с. 60].

Та у цій абстрактно-статичній конструкції Рікардо, що претендувала на модель прогнозу суспільно-економічного розвитку з відповідним нормативним аспектом, про який вже йшлося, М.Туган-Барановський звернув увагу на перспективний у науковому відношенні її момент — теорію ренти. Вчений відзначив, що Рікардо мав попередників у побудові теорії ренти, зокрема Мальтуса. Але тільки у Рікардо вона зв'язана в струнку систему, подібно до вчення про народонаселення у Мальтуса. Саме тому теорія ренти залишиться в історії науки зв'язаною з ім'ям Рікардо, а теорія народонаселення — з ім'ям Мальтуса.

Які ж елементи цього вчення виділяє М. Туган-Барановський? Передусім, визначення ренти як виду доходу. За Рікардо, пише він, рента — ще один вид доходу, "плата за користування землею", який, втім, має особливий характер. Рента подібна до прибутку як форма нетрудового доходу і в той же час відмінна від нього: рента не зв'язана з цінністю, створеною працею робітників, вона цілком незалежна як від прибутку, так і від заробітної плати, і підпорядковується своїм особливим законам. "Основою ренти, — підкреслює М. Туган-Барановський головну ідею Рікардо, — є природна й немінуча нерівність різних джерел продуктивної сили природи" [Ibid., с. 61]. Вона виникає, по-перше, через відмінність земельних ділянок за ступенем родючості і, по-друге, навіть якщо ділянки мають однакову родючість, — через зменшення продуктивності послідовних витрат землеробського капіталу в силу "закону" спадної родючості ґрунту.

Подібно до того, як неоднакова якість ділянок приводить, при рівних витратах праці, до виробництва неоднакової кількості хліба, так і послідовні витрати капіталу призведуть до аналогічного явища, відіграючи ту ж роль, що й ділянки різної якості. При збільшенні витрат капіталу (тобто переході до більш інтенсивного господарства через

зростання попиту на хліб та його ціни, що робить такі витрати вигідними) більш значні витрати починають давати надлишковий дохід, утворюючи ренту землевласника точно так само, як це має місце при переході (в силу тих же причин) до обробки ділянок гіршої якості. "Висока земельна рента є не причина, а наслідок високих хлібних цін", — підкреслює М. Туган-Барановський висновок Рікардо і наводить знамениту тезу: "хліб дорогий не тому, що сплачується рента, але рента сплачується через те, що хліб дорогий" [Ibid., с. 62].

Тобто М. Туган-Барановський акцентує увагу на висновку Рікардо про те, що ціна хліба буде регулюватися вартістю його виробництва на найгіршій (граничній) з оброблюваних ділянок. Збір з неї не може дати ніякої ренти, а тільки відтворює із звичайним прибутком витрачений капітал, так само як і у випадку, якщо на даній ділянці застосована гранична кількість праці і капіталу (Рікардо розглядав їх як один фактор). Пізніші дослідники наголошували, що саме введення Рікардо поняття граничного рівня інтенсивності стало початком усієї наступної маржиналістської думки. Втім, то це писали і сучасники М. Тугана-Барановського, зокрема Л. Юровський [132, с. 106-107] і ін.

Як вже відзначалося, теорія диференціальної ренти Рікардо, узагальнена пізніше неокласиками в теорії граничної продуктивності, була застосована для дослідження також заробітної плати і прибутку, що поклато початок теорії розподілу на основі граничної продуктивності. Проте М. Туган-Барановський проти такого підходу заперечував, відмовляючи "закону спадної прибутковості" в універсальному значенні: "все це прагнення шукати природні закони прибутку та заробітної плати за аналогією з природним законом земельної ренти, — писав він, — у вищій мірі ненаукове і вказує тільки на нерозуміння відмінностей земельної ренти від прибутку та заробітної плати" [102, с. 618]. Докладно свій погляд на ці категорії він виклав у власній соціальній теорії розподілу.

М. Туган-Барановський слушно привертав увагу до того факту, що з теорії ренти Рікардо випливало уявлення про ренту як нетрудовий дохід класу землевласників, які утримують його, не беручи ніякої участі ні у створенні "дарованої сили природи", ні у керівництві підприємством, що повністю лежить на орендарові. "Вони жнуть, де не сіяли, і їм дістаються наслідки зусиль всіх інших груп населення". Тобто формувалося уявлення, що "землевласник нікому не потрібен, і єдиною юридичною підставою його участі у поділі суспільного продукту є право сили" [105, с. 63, 64]. Щоправда, відзначав вчений, Рікардо не робив таких крайніх висновків із своєї теорії, не стверджував, що земельна власність є зло, а землевласники — справжні вороги суспільства. Ці висновки з його теорії були зроблені пізніше багатьма дослідниками, серед яких "досить згадати апостола націоналізації землі Генрі Джорджа" [Ibid., с. 64].

Вчений справедливо відзначає вплив Рікардо на всі сфери економічної думки, в тому числі й соціалістичної, на те, що всі школи політичної економії "запозичили суттєві елементи своїх вчень з поглядів цього чудового мислителя". Навіть його вороги — представники історичної школи — вимушені були проти їх волі триматися вказаного ним шляху. "Якщо видалити з ходячих підручників та курсів політичної економії історичної школи описовий та історичний матеріал, що захаращує їх, то все найбільш суттєве в галузі теорії виявиться запозиченим у Рікардо. Всі теоретичні нововведення зведуться до скромних розмірів обмежень основних положень Рікардо" [Ibid., с. 55].

В історії економічної думки своєрідним завершенням класичної школи по лінії школи "Мальтус-Рікардо" вважається науковий доробок Дж. С. Мілля, життю і творчості якого була присвячена одна з перших праць М. Тугана-Барановського [96]. Проте, як відзначалося, в цій праці він майже не торкався поглядів Мілля на суто теоретичні проблеми економіки. В інших працях українського вченого ми зустрічаємо лише фрагментарні посилання або критичні зауваження щодо економічних уявлень Мілля, які, однак, свідчать не тільки про глибоку обізнаність з ними, але й значний їх вплив на М. Тугана-Барановського. "Ні один економіст після Рікардо не користувався в Англії таким загальним визнанням та повагою, як Джон Стюарт Мілля, — писав вчений. — Його "Принципи політичної економії" залишаються і по теперішній час — через багато десятиліть після їх написання — класичним, і, можливо, таким, що найбільш читається, керівництвом економічної науки". Вчений називав Мілля впливовим та найавторитетнішим представником буржуазної політичної економії [Ibid., с. 176-177].

Нагадаємо, що "Принципи політичної економії" Мілля (1848 рік) містили у собі не тільки виклад догматів класиків, передусім Д. Рікардо, але й "підривні" для "школи Мальтуса-Рікардо" елементи та уявлення. Головне це стосується ідей мирного реформування капіталістичної системи господарства в напрямку досягнення у суспільстві соціального консенсусу, ролі в цьому процесі держави, профспілок, кооперації тощо. Ці ідеї, що відповідали тим етичним засадам, на яких будував свої економічні уявлення і М. Туган-Барановський, отримали всебічний розвиток у його працях. Крім цього відступу від принципу "laissez faire", при викладі теорії цінності Рікардо Мілля тримався її більш формально, ніж по суті. Він прагнув поєднати її з поглядами Т. Мальтуса, Ж. Б. Сея, Н. Сеніора на фактори виробництва, природу доходів, роль попиту у формуванні ціни товару тощо. Сучасні дослідники вважають, що саме Мілля поклав початок формального аналізу ціноутворення, розглядаючи цінність як явище виключно обміну. Тим самим він, по суті, знімав основну проблему класичної школи — пошуки субстанції або кінцевої основи цін.

Одним з головних заперечень теорії Рікардо, на яке звернув особливу увагу М. Туган-Барановський, вважається відмова Мілля від теорії робітничого фонду. На ґрунті цієї теорії, що висувала на передній план попит і пропозицію як фактори, що визначають ціну "своєрідного товару робочої сили", стояла вся школа Д. Рікардо, в тому числі і найвпливовіший її представник — Дж. С. Мілля. За цією теорією, пояснює вчений, пропозиція робочої сили визначається кількістю робочих рук на робочому ринку, а попит на неї, — капіталом, який витрачається на купівлю робочої сили. Звідси середня заробітна плата в країні дорівнює частці від ділення всього національного капіталу, що призначається на купівлю робочої сили, на кількість робітників у країні [102, с. 541]. Нагадаємо, що "робітничий фонд" країни, за моделлю класиків, був суворо фіксованою величиною (аналогією з фермою, де господар запасав хліб у кількості, необхідній для прогодування найманих робітників до наступного врожаю, тобто на один рік; основні фонди повністю зношуються, технологія залишається незмінною і т.д.). Саме через це, вважав вчений, ця теорія служила "духовною зброєю" англійської буржуазії у її боротьбі з робітничими союзами на підставі того, що робітничі союзи безсилі збільшити національний капітал або зменшити пропозицію робочих рук в країні.

Наводячи аргументи Дж. С. Мілля на користь його відмови від цієї теорії, — відсутність у реальному світі такого фонду, можливість змінювати фонд заробітної плати за рахунок коштів, призначених на утримання самого капіталіста, висновок, що "ціна праці, замість того, щоб визначатися розподілом доходу між підприємцем та робітником, визначає цей розподіл ..." а також обґрунтування здатності профспілок впливати на середній рівень заробітної плати, — М. Туган-Барановський відзначав їх недостатність. Ці аргументи вважав він, залишали проблему в межах рикардіанських уявлень про зворотну взаємозалежність заробітної плати та прибутку, ставили збільшення заробітної плати на рахунок прибутку, тобто у дуже вузькі межі. Сам вчений, як буде показано нижче, обґрунтовував тезу про можливість паралельного руху заробітної плати та прибутку в бік їх підвищення або зниження (в різних фазах капіталістичного циклу). Головну причину помилкових уявлень "школи Рікардо" та Мілля він вбачав у їх вченні про капітал, з якого випливало, що розмір національного виробництва визначається розміром капіталу у розпорядженні нації. "Насправді ж, — вважав вчений, — фази капіталістичного циклу цілком доводять, що національне виробництво може розширюватися й скорочуватися незалежно від зміни розмірів національного капіталу" [102, с. 542, 543].

Аргументація М. Тугана-Барановського та розвиток ним цієї ідеї буде докладніше розглянута при висвітленні його теорії економічних циклів. Зауважимо, однак, що, називаючи теорію робітничого фонду "беззмістовною", вчений відмітив її визначну роль в історії науки,

наголосив на дискредитації її у суспільній думці Англії і, особливо, в Німеччині саме у зв'язку з відмовою від неї 1869 року Мілля, а також той факт, що "вона знову воскресла, і саме в працях економістів з великим теоретичним інтересом та самостійністю думки Бьом-Баверка та Тауссіга" [Ibid., с.572]. Дійсно, відігравши велику роль у становленні абстрактно-статичного аналізу класичної школи, ідея робітничого фонду містила у собі зародок розуміння значення фактору часу у поясненні капіталу, розвинуте Є. Бьом-Баверком. Або, як пише М. Блауг: "Це була погана теорія заробітної плати, але вона містила всі елементи доброї теорії капіталу" [10, с. 172].

У доробку Дж. С. Мілля М. Туган-Барановський звернув увагу на недвозначним чином виявлене Міллем співчуття до ідеї радикальної реформи приватної власності на землю як не створену ніким з людей докорінну спадщину людського роду. Вчений підкреслює думку Мілля про те, що привласнення землі приватною особою є виключно питання загальної користі, і коли приватна власність не вигідна для суспільства — вона несправедлива. "На думку Мілля, — писав М. Туган-Барановський, — держава має право зовсім вільно розпоряджатися земельною власністю (за умови повної винагороди землевласників) відповідно до суспільних потреб". Вчений наголошує на тому, що Мілля вважав єдиним справедливим обґрунтуванням права власності трудовий принцип. З цього випливало, що у випадку земельної власності її етичне обґрунтування відпадає, залишаються тільки міркування доцільності. Остання досягається лише за умови безпосередньої участі землевласників тим чи іншим способом у створенні національного доходу. Оскільки ж великі землевласники займаються тільки вилученням орендної плати з орендарів їхніх маєтків, вони перетворюються на "найбільший тягар для землі", і це кладе край можливості захищати поземельну власність [105, с. 177].

Засноване Міллем 1870 року товариство, метою якого була земельна реформа, зауважує М. Туган-Барановський, визнало правомірність принципу відшкодування землевласникам за відчуження землі і необхідність збереження за всім населенням вигоди природного приросту земельної ренти, не пов'язаного з діяльністю самих землевласників. Для цього пропонувався державний податок на землю, який би зростав в міру природного приросту дохідності землі. Тобто, пропонувалося обкладати податком майбутній приріст не заробленої ренти — прирощення доходу від підвищення ціни землі, звільнивши від податку поточний рентний дохід. Ці погляди Мілля мали вплив не тільки на весь наступний рух за земельну реформу та його видатних представників, — Герберта Спенсера, Альфреда Уоллеса, Генрі Джорджа та інших, діяльність та програми яких докладно досліджені М. Туганом-Барановським, але й на нього самого.

Таким чином, М. Туган-Барановський цікавився саме тими аспектами в теоретичній спадщині Дж. С. Мілля, які знаменували вихід цього видатного вченого за межі рівноважної моделі класиків та умов, до яких вона була пристосована, хоч сам Мілля прагнув внести ці "поправки" в межах рівноваги попиту та пропозиції. Вплив ідей Мілля на М. Тугана-Барановського відчувається при постановці ним цілого ряду політико-економічних проблем — ціноутворення, розподілу, руху суспільного капіталу та економічних циклів, вивчення можливостей реформування економічної системи капіталізму тощо.

Так, виділивши дві лінії у розвитку класичної школи після А. Сміта, — "оптимістичний" та "песимістичний" її напрями, — М. Туган-Барановський незаперечно перевагу і всю свою симпатію віддав "песимістам" — Т. Мальтусу та Д. Рікардо. Ці вчені, писав він, в умовах жорстокої економічної та соціальної боротьби, що розгорнулася в суспільстві після промислової революції, зайняли найбільш природну позицію добросовісного представника науки, який не допускає можливості іншого ладу, крім нерегульованого товарного господарства, — позицію соціального песимізму. Класична політична економія, вважав вчений, швидко досягла свого завершення у працях Рікардо і за тим не зробила ні кроку вперед, не зважаючи на численних "економістів школи вільної торгівлі" [Ibid., с. 129].

До цих економістів М. Туган-Барановський відносив, передусім, "величезну більшість оптимістів школи Сміта" — Ж. Б. Сея та його послідовників. Більшість з них, вважав вчений, не здійснила зовсім нічого видатного в галузі економічної науки. Найтипівішим представником економічного лібералізму, що виродився, писав вчений, "є дотепний і навіть блискучий, але до краю поверховий і несерйозний французький письменник Бастіа, автор книги "Економічні гармонії" (1850)". Головне, на що звертав увагу М. Туган-Барановський, виносячи такий недвозначний присуд представникам "оптимістичного напрямку", — це соціальний аспект їх теорій. Ці теорії, на його думку, намагалися довести, що існуючий господарський лад — "стихійне, нерегульоване капіталістичне господарство — призводить не до класових суперечностей та соціальної боротьби, а до загальної економічної та соціальної гармонії" [Ibid., с. 129].

З цього боку, зважаючи на реалії суспільного життя середини ХІХ століття, критика українського вченого була цілком обґрунтована. Проте, справедливості ради, зауважимо, що коло інтересів більшості економістів, які продовжували лінію Сміт–Сей, було в галузі позитивної економічної науки, "чистої" теорії, в яку вони зробили вагомий внесок. Концептуальні положення Ж. Б. Сея та економістів його школи практично запанували не тільки в економічній науці у Франції, але й поширилися в Америці та Європі, і, зокрема, як відзначає А. Анікін, "визначали обличчя офіційної науки в Росії 30-50-х років" [2, с. 282].

"Офіційна економічна наука, що викладалася з висоти університетської кафедри, — писав з цього приводу М. Туган-Барановський, довгий час була в руках вчених цього напрямку, що перетворили науку в арсенал доказів і міркувань на користь пануючого економічного порядку і на захист інтересів пануючих економічних класів" [105, с. 130]. Проте гостре, болісне відчуття соціальної несправедливості, притаманне вченому, що виливалося в подібні узагальнюючі оцінки, не завадило йому в ряді випадків дати глибокі об'єктивні оцінки внеску цілого ряду економістів цього "оптимістичного" напрямку в економічну теорію.

Вище вже відзначався вплив ідей Ж. Б. Сея та його послідовників, зокрема Ф. Бастіа, Г. Ч. Кері, Н. Сеніора та інших на економічну думку в Україні. Праці цих вчених, доповнені вагомим внеском в економічну теорію перших провозвісників маржиналізму — А. Курно та І. Тюнена — прокладали нелегкий шлях до нової, неокласичної ситуації у політичній економії. Ця лінія розвитку економічної науки досліджена М. Туганом-Барановським вже в першій його праці, присвяченій Австрійській школі, і буде докладно розглянута далі.

IV ВНЕСОК ВЧЕНОГО У МІКРО-ТА МАКРОЕКОНОМІКУ

“... доки в суспільстві не придушується інакомислення, завжди знайдеться хто-небудь, хто усумниться в ідеях, що володіють умами його сучасників, і стане пропагувати нові ідеї, виносячи їх на суд інших”

Ф. А. фон Хайєк

1. Інтерпретація і розвиток ідей Австрійської школи

Австрійська школа. — Витрати чи корисність? “Парадокс Сміта”. — Поняття граничної корисності. — Оцінка витрат корисністю. — Монізм теорії граничної корисності. — Ідея першого неокласичного синтезу.

Ми вже звертали увагу на те, що творчість М. Тугана-Барановського значною мірою сприяла прискоренню процесу подолання "відриву" російської та української політекономічної думки від новітніх досягнень економічної теорії на Заході як в руслі маржинальної, так і соціальної шкіл. Доречно ще раз нагадати, що велику роль у цьому відіграв, передусім, той глибокий порівняльний аналіз різних політекономічних шкіл і соціалістичних вчень, який блискуче виконав М. Туган-Барановський.

Враховуючи характер і рівень розвитку в останній третині ХІХ століття економічної теорії в Україні і в Російській імперії в цілому, особливого значення набував запропонований М. Туганом-Барановським аналіз маржинального напрямку економіки, який завдяки Фрідріху фон Візеру та Євгену (Ойгену) фон Бьом-Баверку (учням Карла Менгера, засновника цього напрямку в Австрії), став відомим як Австрійська школа. Цю школу М. Туган-Барановський розглядав як наступницю класичної школи з точки зору захисту "нерегульованого товарно-господарського ладу та використання абстрактно-дедуктивного методу дослідження; і одночасно, як реакцію на "теоретичну безплідність" Німецької історичної школи, опозицію їй. Та при цьому, на відміну від багатьох критиків маржиналістів, особливо з табору інституціоналістів

та марксистів, які ганили Австрійську школу за "відірваність" від реалій господарського життя і, передусім, соціальних проблем, вчений відзначав, що її представники "теж приборники соціальних реформ", і підкреслював, що оригінальність цієї школи — "цілком у царині економічної теорії" [104, с. 170].

М. Туган-Барановський вже наприкінці ХІХ століття ясно зрозумів неперехідне значення Австрійської школи для подальшого розвитку економічної теорії. Нагадаємо, що ця школа дійсно відіграла революційну роль у зміні виробничо-розподільчої політекономічної парадигми, сформованої старою класичною школою, поставила в центр уваги економічної науки проблему ефективності, співставлення результатів і витрат. Тим самим започаткувала нову класичну (неокласичну) ситуацію у політичній економії і через розвиток наступним поколінням економістів неокласичного аналізу та синтезу відкрила шлях до здобутків сучасної економічної науки. Саме М. Туган-Барановський першим в Росії і Україні звернув серйозну увагу на цю школу і ввів її основні засади до наукового обігу.

Дослідженню вихідних засад та основних здобутків засновників маржинальної школи у політичній економії М.Туган-Барановський присвятив свою першу серйозну наукову працю "Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности", опубліковану 1890 року. Тобто тоді, коли маржинальна революція в економічній науці на Заході тільки починала розгортатися і нова школа крок за кроком завойовувала визнання. Пізніше вчений дав цій школі яскраву узагальнюючу характеристику у своїх "Очерках из новейшей истории политической экономии и социализма" та в "Основах политической экономии". На ці роботи ми й будемо посилалися.

Зауважимо, що, за свідченням самого М. Тугана-Барановського, розвиток теорії граничної корисності він проаналізував від її витоків у працях Г. Госсена "Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs" ("Розвиток законів людської взаємодії", 1854), У. С.Джевонса "Theory of Political Economy" ("Теорія політичної економії", 1871), К.Менгера "Grundsätze der Volkswirtschaftslehre" ("Принципи політичної економії", 1871) та Л.Вальраса "Elements deconomie politique pure" ("Елементи чистої політичної економії", 1874) і до більш пізніх праць учнів і послідовників К.Менгера — Ф. фон Візера, зокрема його найбільш відомої "Der natürliche Werth" ("Природна цінність", 1889) та Є. фон Бьом-Баверка. Щодо останнього, М.Туган-Барановський переважно посилається на статтю Бьом-Баверка "Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerths ..." ("Основи теорії цінності господарських благ", 1886). В ній вчений справедливо вбачав "найбільш послідовний та логічний розвиток теорії граничної корисності, доповнений встановленням Бьом-Баверком законів "об'єктивної цінності", тобто ринкової ціни товарів. Крім того, вчений посилається також на працю

Бьом-Баверка "Kapital und Kapitalzins". II Baud — "Positive Theorie des Kap tals" ("Капітал та процент". Частина II. Позитивна теорія капіталу", 1889). В ній, відзначає Туган-Барановський, Бьом-Баверк робить певні доповнення до теорії цінності відповідно до головного свого завдання, — пояснення явищ проценту та прибутку на капітал.

Як вже відзначалося, можливість досягнення Австрійською школою надзвичайно важливих теоретичних висновків М.Туган-Барановський пов'язував, передусім, із застосуванням її засновниками абстрактно-дедуктивного методу дослідження, абстрагуванням від ускладнюючих обставин, коли "економіст виходить з припущення, що людина керується одним мотивом егоїзму або, що те ж саме, господарським розрахунком. Всі інші мотиви ігноруються" [Ibid., с.171]. Вчений чітко вирізняв важливу особливість цієї школи як такої, що поставила своїм завданням "встановлення загальних типів господарських явищ та відкриття, шляхом абстракції, точних економічних законів, які характеризують господарський процес у його ідеальному вигляді...", тобто — розвиток теоретичної економії як абстрактної точної науки. "З індуктивного вивчення господарських явищ в їх конкретній складності, — робив обгрунтований висновок вчений, — економічну теорію створити неможливо" [Ibid., с. 170-171]. Дійсно, використання методу "робінзонад", дослідження поведінки ізольованого індивіду, введення цілого ряду припущень та обмежень, — завдана кількість благ та їх необмежена ділимість, повна обізнаність та раціональна поведінка споживача, поступовість всіх процесів тощо, — і визначило абстрактно-статичний характер аналізу маржиналістів. Це дозволило їм зосередити увагу на проблемі, визначеній ними центральною в науці, — раціональному споживанні індивідом обмеженої кількості ресурсів, а також вивести поняття граничної (маржинальної) корисності.

Застосування маржиналізму (від латинського *margo* (*marginis*), французького *marge* та англійського *margin* — "край", "межа", у математиці — "границя") як методу аналізу, заснованого на принципі максимізації (впорядкований перебір ряду допустимих станів, які виражаються відповідними значеннями принагідного показника, що максимізується, і де оптимальний стан — той, який присвоює цьому показнику максимального можливого значення), для визначення принципів оптимальної поведінки в економіці (наближення до оптимальних станів і рішень з точки зору максимального задоволення потреб) знаменувало собою те, що ми називаємо сьогодні маржиналістською революцією.

Революційне значення маржиналізму в економічній науці переконливо доводив і М. Туган-Барановський. У своєму порівняльному висвітленні концептуальних засад Австрійської школи він показав, що взявши від класичної школи принцип *laissez faire* (необмеженої конкуренції) та абстрактно дедуктивний-метод дослідження, маржиналісти прийшли до зовсім інших, ніж класики, висновків, дали нову, порівняно

з класичною, теорію цінності. З аналізом цієї нової теорії цінності пов'язаний і той значний внесок, який, як буде показано нижче, зробив сам М. Туган-Барановський у розвиток цієї проблеми.

Слід також відзначити, що М. Туган-Барановський вже 1890 році наголосив на відмінності статичного та динамічного рівнів економічного аналізу, на методологічних здобутках першого, започаткованого А. Смітом та його послідовниками. "Якщо економічна наука, — писав він, — має в теперішній час закони, то всі ці закони відносяться до області економічної статистики, а не динаміки явищ. Теорія економічної статистики була розроблена англійською економічною школою... Ця теоретична розробка за допомогою того ж абстрактного дедуктивного методу, який застосовувала англійська класична школа, продовжується і в теперішній час", тобто Австрійською школою [120, с. 192-193].

Зауваження М. Тугана-Барановського щодо статичного й динамічного рівнів економічного аналізу, зроблені ним 1890 року, мало піонерний і далекоглядний характер. Як відомо, засновники та послідовники класичної школи такого розрізнення ще не знали. Тільки у ХХ столітті (з 30-х років) статичний рівень аналізу (при якому вихідною моделлю є рівність попиту та пропозиції, ціни та цінності; всі зовнішні умови і параметри економіки – рівень техніки та технології, характер споживчого попиту, обмеження ресурсів, розподіл власності, інституціональна система тощо приймаються як задані), досить чітко розмежувався з динамічним, історико-еволюційним аналізом. Останній передбачає нерівновагу як необхідну властивість відтворювального процесу, викликану постійними змінами вищеназаних параметрів. І на сьогодні, якщо рівноважний аналіз, що складає суть "економікс", в частині мікроаналізу досяг високого ступеня досконалості, то динамічний аналіз, безпосередньо пов'язаний з розвитком макроекономічних досліджень, все ще знаходиться в процесі становлення та нових пошуків, що цілком закономірно.

Головна заслуга М. Тугана-Барановського полягала, по-перше, в тому, що він підтвердив висновок про доцільність використання в економічних дослідженнях теорії корисності, суть якої полягає у виведенні величини мінової цінності (ціни) з інтенсивності потреб, і, по-друге, — розкрив для російських та українських економістів ті перспективи, які відкривало введення в теорію корисності засад граничного (маржинального) аналізу. Внесення маржиналістами таких нових елементів аналізу, як величина граничної корисності та фактор рідкості, дозволили, на думку вченого, подолати ряд суперечностей старої психологічної школи, передусім, у царині невдалих спроб встановити залежність цінності від корисності.

Як вже відзначалося, такі спроби мали давню історію, беручи початок від Аристотеля з його вихідною ідеєю зрівняння різних благ і різних видів праці в обміні та пошуків ним основи для зрівняння якісно

відмінних корисностей та різних видів праці. Ці пошуки великого мислителя, якого вважають батьком політичної економії, проблеми не розв'язали, але через два тисячоліття, в період формування політичної економії як науки, дали життя двом протилежним її напрямам — класичному з трудовою теорією цінності та психологічному з поясненням цінності корисністю, яка розглядалася як основний фактор господарської діяльності.

Ще 1776 року французький філософ Етьєн Бонно Кондильяк писав: "Цінність не є чимось притаманним певній речі. Вона відбиває наше уявлення про її корисність і про те, наскільки вона відповідає нашим потребам. Цінність зростає або зменшується відповідно до того, як розширюються або знижуються наші потреби" [146, с. 57]. І, як відомо, того ж 1776 року побачила світ і полонила економістів книга "Дослідження про природу і причини багатства народів" великого шотландця Адама Сміта — творця системи класичної політичної економії, яка разом з гострими соціальними та політичними проблемами надовго поставила в центр уваги економічної науки проблеми виробництва і розподілу.

Чому ж майже століття в економіці панувала класична трудова теорія цінності (а в марксистському її варіанті зберігається у нас і досі), яка замість проблеми ефективності фокусувала увагу економістів на проблемі витрат, зводячи цінність до витрат чи то праці, чи "трьох факторів виробництва" (праці, землі та капіталу)? Щоправда, засновники і представники психологічного напрямку (серед них М. Туган-Барановський називає Ж. Б. Сея, Г. фон Шторха, певною мірою Б. Гільдебранда та К. Кніса, але не згадує вчених Київської реально-психологічної школи) намагалися вивести цінність економічних благ з їх корисності, пропонуючи різні варіанти теорії корисності або, що те ж саме, теорії попиту та пропозиції, не отримав розвитку практично до останньої третини ХІХ століття, незважаючи на очевидну економічну доцільність такого підходу з точки зору співставлення витрат з їх корисним ефектом.

Тільки "після двох століть піклування про збільшення ресурсів та зростання потреб", за влучним висловом М. Блауга, у 1870 році (з початком утвердження маржинальної школи в економіці) економічна наука почала в основному досліджувати принципи, які управляють ефективним розподілом ресурсів за умови, що і ресурси і потреби задані наперед, тобто в межах статичного аналізу [10, с. 4].

Як було показано вище, вже А. Сміт з його геніальною визначальною ідеєю "невидимої руки" обміну, автоматизму ринку, що керує усім господарським життям і в умовах вільної конкуренції (тобто при свободі пересування товарів і грошей, капіталу та праці) забезпечує раціональне використання ресурсів суспільства, тим самим, в певному розумінні, і максимальне задоволення потреб, — близько підійшов до теорії

оптимального розподілу наявних ресурсів в умовах довершеної конкуренції. Проте до її розробки залишався ще довгий історичний шлях, що проліг через маржиналістську революцію в економічній науці.

Щодо А. Сміта, як і ряду економістів до нього і після нього, у своїх спробах пояснити цінність корисністю, тобто встановити її залежність від корисного ефекту, вони наштотувалися на явище, відоме в науці як "парадокс Сміта". Економісти не могли пояснити, чому блага, які мають найвищий корисний ефект — вода, повітря, хліб тощо, ціняться, як правило, досить низько або й зовсім не мають цінності, у той час як блага, які з точки зору природних потреб людини мають корисність не зовсім очевидну — діаманти і т. п., — оцінюються дуже високо. Роз'яснюючи ситуацію на прикладі ряду спроб пояснити цей парадокс, М.Туган-Барановський підкреслив ті моменти, які заважали такому поясненню з боку теоретиків корисності і які були подолані пізніше Австрійською школою.

Здається, пояснював Туган-Барановський, що оскільки хліб і залізо корисніші від золота та діамантів, але ціняться незрівнянно нижче від них, цінність не тільки не пропорційна корисності господарських предметів, а, скоріше, змінюється у зворотному відношенні до останньої. До такого висновку, зокрема, прийшов П. Ж. Прудон, якого вчений називає "чудовим економістом". Проте Прудон помилявся. Стверджуючи, що збільшення пропозиції продукту (наприклад, добрий врожай хліба), а значить, і збільшення корисності його призводить не до підвищення, а до зниження цінності продукту, Прудон змішував два зовсім різні поняття. Посилаючись на збільшення корисності хліба при врожаї, він мав на увазі корисність усього запасу хліба, а говорячи про зниження цінності хліба — мав на увазі вже не весь його запас, а цінність одиниці продукту [120, с. 210-211; 102, с. 58].

На цю ваду у міркуваннях Прудона правильно вказав Гільдебранд, проте, і його власна спроба визначити цінність одиниці кожного продукту як частку від ділення загальної корисності усього запасу предметів цього роду на кількість одиниць у запасі і вивести звідси пряму пропорційну залежність цінності від корисності була теж невірною. Туган-Барановський наочно довів на прикладі коливань пропозиції хліба та цін на нього, що навіть емпіричні дані спростовують теорію Б. Гільдебранда. Ціни на хліб коливаються значно більше, ніж його пропозиція. Що ж до предметів розкоші ціна на них коливається значно менше. Це доводить, що суворої пропорційності між збільшенням пропозиції та зменшенням цінності одиниці продукту не існує.

Саме через ці труднощі у поясненні цінності з точки зору корисності, зробив висновок М.Туган-Барановський, "в науці утвердилася на довгий час так звана трудова теорія цінності у тому вигляді, як вона була розвинена Рікардо" [102, с. 58-59]. Дійсно, поставивши проблему залежності цінності від корисності, А. Сміт не зміг пояснити "парадоксу

Сміта" і дав декілька варіантів теорії цінності, апелюючи переважно до витрат. Цим же шляхом пішли Д. Рікардо, К. Маркс, Дж.С. Мілль та інші.

Однак наголошував М. Туган-Барановський пояснення цінності з точки зору трудових витрат відзначається подвійністю, воно неможливе без застосованого Д. Рікардо поділу господарських предметів на такі, що вільно відтворюються (у цьому випадку їх цінність визначається головним чином середньою працею, витраченою на їх виробництво), та на предмети, які вільно не відтворюються, наприклад, рідкісні статуї, картини тощо (їх цінність залежить від їх відносної рідкості, тобто визначається зовсім іншою, ніж трудова, засадою, а саме — відношенням між попитом на них та пропозицією).

Такою ж подвійністю, вказує М. Туган-Барановський, відзначається і пояснення трудовою теорією товарних цін: середні ціни товарів регулюються працею, а ринкові ціни коливаються під впливом попиту і пропозиції. "Між тим, — констатує неправомірність такого вирішення питання вчений, щоправда за допомогою все того ж інструментарію середніх величин класичної школи, — процес оцінки відтворюваних й невідтворюваних предметів по суті один і той же; точно так само середні товарні ціни складаються з ринкових цін, чому й не можна виходити при поясненні цін того й іншого роду з різних принципів" [Ibid., с. 59].

Звертаючись у своїх, названих вище, працях до питання гострої взаємної критики прибічників теорії корисності та трудової теорії цінності, ускладненої "соціальними симпатіями та політичними пристрастями", вчений писав, що і ті, й другі були праві у своїй критиці і неправі у своїй виключності. Якщо праця, дійсно, не може пояснити ринкових коливань товарних цін, а також середніх цін багатьох товарів економічного обороту, наприклад, землі, то з іншого боку, з точки зору теорії корисності, неможливо зрозуміти, чому середні ціни товарів настільки відмінні, а багато корисних предметів зовсім не мають ціни. Тобто, одна й друга теорії, робить висновок вчений, були недостатніми для повного пояснення основного економічного явища — цінності. Тільки школа Карла Менгера, на думку М. Тугана-Барановського, запропонувала підхід, який обіцяв назавжди покінчити з суперечками про цінність.

Ця школа запропонувала повне й вичерпне пояснення всіх явищ процесу оцінки, виходячи з одного принципу — корисності. Вихідним концептуальним її положенням став висновок про те, що в теорії цінності мова повинна йти не про всю сукупність потенційної корисності будь-якого блага в цілому, а тільки про конкретну корисність, яку приносить визначена кількість даного блага. Виникнення суб'єктивної цінності пов'язане з обмеженістю благ. "Якщо ж запас благ значно перевищує наші потреби в них, то ми їх не цінімо. Кількісне відношення, — підкреслює Туган-Барановський, — є вирішальним

моментом у питанні про те, цінимо ми блага, чи ні" [120, с. 195]. У цьому і є розгадка знаменитого "парадокса Сміта", який ґрунтувався на неточному використанні понять цінності та корисності.

Суворе розрізнення понять цінності та корисності на основі точного визначення поняття корисності господарського предмету Туган-Барановський вважав основним здобутком маржиналістів. Він глибоко розкрив методологічне значення розрізнення понять абстрактної та корисності. Абстрактна корисність, пояснює вчений, це можлива загальна корисність товарів даного роду, що задовольняє, за термінологією Бьом-Баверка, "родові потреби" і не залежить від величини їх запасу, тобто є рівною для речей цього роду. Конкретна корисність — це дійсна корисність даного конкретного предмету, яка для кожної одиниці даного предмету зменшується в міру збільшення предметів цього виду, а при даному запасі таких предметів для кожної наступної одиниці запасу буде нижчою від попередньої в міру насичення потреби (перший закон Госсена).

Вчений підкреслив ту вирішальну роль у розв'язанні проблеми цінності, яку відіграло введення в економіку поняття "гранична корисність" Ф. фон Візером та У. С. Джевонсом (у останнього — "кінцева ступінь корисності" — *Л. Г.*). Це поняття означає найменшу корисність одиниці даного запасу господарських предметів або дійсну користь останнього члена ряду, що знижується і повинна бути тим меншою, чим більший запас. Визначення цінності блага величиною його граничної корисності, тобто найменш важливою потребою з числа всіх, що задовольняються за допомогою запасу предметів цього роду в нашому розпорядженні, розв'язувало, на думку вченого, "питання про причини відмінностей у цінності благ: вони лежать у відмінності граничної корисності останніх" [*Idid.*, с.199]. Сама ж гранична корисність залежить від відношення між потребою та кількістю необхідних для її задоволення благ, звідси: "ступінь корисності та рідкість благ, ось що обумовлює їх цінності". Слідом за К. Менгером та Є. фон Бьом-Баверком вчений зупиняється на характеристиці тих ускладнень, які вносять у визначення суб'єктивної цінності мінові відносини, а саме — вплив ринкових цін і цінності грошей для того чи іншого індивіда тощо.

При виясненні сутності категорії граничної корисності, М.Туган-Барановський звернув увагу на важливість аналізу Австрійською школою можливості заміни одного блага, наприклад, у випадку втрати його, іншим для задоволення певної потреби. Такий аналіз свідчить, що "цінність втраченої нами речі буде дорівнювати граничній корисності речі зовсім іншого роду, яку ми продали, щоб відшкодувати свою втрату", тобто: "предмети оцінюються за граничною корисністю, якщо не за своєю власною, то за граничною корисністю благ, що їх замінюють" [*Ibid.*, с.200]. Саме такий підхід Ш. Жід та Ш. Ріст називають

"найкращим засобом скласти собі ясне уявлення про граничну корисність", яку Є. Бьом-Баверк визначає як "користування найменш значною з одиниць, якою можна замінити те, що ми втратили" [35, с. 529]. Врешті-решт, писали французькі вчені, ми приходимо до формулювання такого ж загального закону, як і будь-який закон фізичного порядку, а саме: "цінність всякого багатства визначається ступенем найменшої корисності, яку можна мати з його застосування, ступенем найменшого задоволення, яке можна з нього здобути" [Ibid., с. 404].

Закону заміни (благ одне на одне, або ж потреб), за яким замінюване (при реальній або потенційній можливості заміни) не може коштувати більше за те, на що воно замінюється, — психологічна школа, пишуть ті ж дослідники, "обгрунтовано приписує вельми велике значення". З цього закону випливає і інший — закон єдності ціни для однорідних предметів (У. С. Джевонс називає його законом байдужості). За цим законом два блага, що відповідають бажанням зовсім не однакової інтенсивності, не можуть проте мати різних цінностей, якщо можливий вибір без різниці для індивіда того або іншого з цих благ.

Зауважимо, що обмін, за Джевонсом, можливий тільки за умови рівності граничних корисностей товарів, що обмінюються. Виходячи з цього, він сформулював закон спадної граничної корисності та "рівня обміну" (в сучасній економіці — умова споживчої рівноваги: пропорційність граничних корисностей відносно до цін). Проте спроба Джевонса поширити визначення цін, виведене ним для умов ізольованого двостороннього бартерного обміну ("двосторонньої монополії", за визначенням К. Вікселля), на умови конкурентного обміну не могла бути плідною, оскільки конкурентний обмін був представлений ним як проста функція від розмірів первісної продукції. На цю ваду вже 1881 році вказав у своїй "Математичній психології" ірландський економіст-математик Френсіс Еджуорт (докладніше див.: [10, с. 288-291; 25, с. 372-373].

Що ж до М. Тугана-Барановського, процес ринкового погодження індивідуальних оцінок при наявному фіксованому запасі певних благ у учасників обміну він розкриває на прикладі знаменитої моделі кінського ринку Є. фон Бьом-Баверка [8, с. 137]. Вчений показує, що умовою об'єктивізації суб'єктивних оцінок, перетворення чисто індивідуальної категорії граничної корисності на суспільну категорію є дія ринкового механізму. Останній "виводить" суспільну граничну корисність блага за принципом рівнодіючої оцінок різних індивідів, яка складається стихійно під впливом прагнення кожного учасника обміну до максимального задоволення своїх потреб з найбільшою для себе вигодою; при чому для продавця діє ще правило: краще здійснити угоду з меншою вигодою, ніж взагалі відмовитися від обміну.

На прикладі, наведеному Бьом-Баверком, М. Туган-Барановський показує, що тільки деякі контрагенти обміну (граничні пари) безпосередньо впливають на ринкову ціну. Це пояснюється тим, "що ринкова ціна повинна дати можливість отримати вигоду від обміну всім, хто його здійснили. А оскільки граничні пари покупців та продавців отримують від обміну найменшу вигоду, то вони й встановлюють ціну" [120, с. 206-207]. Раз встановившись, ця ціна починає в свою чергу впливати на нашу суб'єктивну оцінку благ. Та чи немає магічного кола у визнанні того, що ринкова ціна залежить від суб'єктивної оцінки товару покупцями й продавцями і, в той же час, сама суб'єктивна цінність складається під впливом ринкової ціни, — запитує вчений. І відповідає: ні, ця суперечність є тільки уявною. "Ми бачимо тут взаємодію суб'єктивного та об'єктивного факторів, з яких кожен впливає у свій час, при чому основний і первинний характер має фактор суб'єктивний" [Ibid., с. 207].

Важливо відзначити, що М.Туган-Барановський звернув увагу, зокрема, на той факт, що у Бьом-Баверка "число... учасників обміну впливає на ціни, бо від нього залежить, які покупці і продавці складуть граничні пари" [Ibid., с. 207], тобто ті пари, які й встановлюють, за Бьом-Баверком, ринкову ціну (інші економісти, наприклад, Л. Вальрас, при поясненні обміну такої гіпотетичної пари не використовували). Аналіз моделі "кінського ринку", вважав Туган-Барановський, свідчить, що чим більше учасників обміну, які приносять на ринок власні суб'єктивні оцінки, тим, на відміну від ізольованого двостороннього обміну, вужчі межі, в яких встановлюється єдина суспільна ринкова ціна блага. Тим самим, як зауважує С. Брагинський, цей приклад допомагає зрозуміти, чому більша кількість учасників обміну стихійно веде до більшої впевненості і соціальної справедливості у відношенні його умов" [11, с. 63].

Гіпотезу про те, що чим більше учасників обміну, тим вужчі межі, в яких знаходиться ціна (товарів x_1 та x_2), за якою може відбутися обмін, — всі продавці і покупці знайдуть один одного і суб'єктивні цінності зійдуться до єдиної суспільної, ринкової ціни блага, — сформулював згаданий вище Ф.І. Еджуорд у своїй "Mathematikal psychics: an essay on the application of mathematicsto the moral sciences" (L, 1881). Доведена ця гіпотеза була вже в 70-80-і роки ХХ століття із застосуванням апарату математичної теорії ігор.

Показавши вплив на формування ринкових цін різних факторів у їх взаємообумовленості, як на боці попиту, так і на боці пропозиції, вчений наводить висновок Є. фон Бьом-Баверка: "Мінова цінність точно так само, як і суб'єктивна, залежить від відношення між потребою і кількістю запропонованих для її задоволення благ, з тією різницею, що в першому випадку таке відношення впливає в окремому індивідуальному господарстві, а в іншому випадку у господарстві всього суспільства" [120, с. 208]. Але ж як погодити з цим положенням той факт, що ціна

благ, кількість яких може бути збільшена довільно, відповідає витратам виробництва, запитує вчений. Це утруднення розв'язується Австрійською школою так само, як і у випадку дослідження суб'єктивної цінності: коли цінність продуктивних благ (те, що відоме як витрати виробництва) визначається цінністю кінцевого продукту.

Саме такий підхід до оцінки виробничих ресурсів, що докорінно відрізняється від підходу економістів старої класичної школи та їх наступників, закладав основи наукового розв'язання проблеми ефективності. "Не витрати виробництва встановлюють ціну продукту, а цінність продукту надає цінності витратам виробництва", — констатує позицію "австрійців" Туган-Барановський і уточнює: при цьому цінність продуктивних благ встановлюється за цінністю благ, що мають найменшу граничну корисність з усіх виробничих благ. "Витрати виробництва не кінцева, а проміжна, вторинна причина цінності". Аналогічно відповідність ціни благ витратам виробництва "встановлюється в цілому таким чином, що цінність продуктивних благ визначається цінністю найбільш дешевого, що продукується ними, продукту". Всі ж ті виробники, продукти яких ціняться вище (останнє М. Туган-Барановський пов'язує тільки з тим, що кількість виробленого продукту не задовольняє попит), "отримують премію порівняно із своїми менш щасливими товаришами". Така премія викличе приплив капіталів до більш вигідних галузей виробництва, викличе збільшення пропозиції і, відповідно, зниження ціни на цю продукцію до рівня витрат виробництва. (Доцільно нагадати про Маршаллову категорію "нормальної ціни" та "квазіренти").

Таким чином, аналізуюючи суб'єктивно-психологічну школу, М.Туган-Барановський звернув увагу саме на ті її аспекти, які визначили її наукове значення та місце в історії науки. Визнання граничної корисності головним фактором, що визначає цінність, дало на думку М.Тугана-Барановського, "аріаднину нитку" для виходу з лабіринту суперечностей при поясненні цінності корисністю, дозволило школі Менгера дати "нову теорію цінності, яка має всі шанси стати загальноприйнятною в науці" [104, с. 176].

Звичайно, в межах сучасної функціональної економічної теорії поняття та категорії початкового етапу розвитку неокласичного аналізу, — гранична корисність, абстракція "робінзонад" тощо, — вже не використовуються. Але вони, дійсно, відіграли видатну роль у становленні неокласичного аналізу, який почався саме від концепції граничної корисності, що заклала підвалини наукового підходу до проблеми ефективності. З часом цей підхід через синтез з деякими модернізованими елементами класичної політичної економії (теорія граничної продуктивності) еволюціонував до рівня сучасного аналізу рівноважних цін та оптимального розподілу ресурсів. Крім того,

концепція граничної корисності відіграла вирішальну роль і у подоланні витратно-розподільчої концепції класичної школи та марксизму.

Австрійська школа торувала шлях до вивчення і прогнозування таких важливих економічних проблем, як формування споживчого попиту, встановлення взаємозв'язку у ціноутворенні попиту і пропозиції, ціноутворення факторів виробництва та виявлення участі кожного з них у прирості продукції тощо. Проте її представники не змогли подолати суперечливості їх теорій у поясненні цінності та цін з позицій виключно суб'єктивних оцінок. Вони доводили цілком вірну думку, що в оцінці продукту не можна виходити з величини витрат суспільної праці, а потрібно виходити з суспільної корисності виробленого продукту. Однак їх теорія не відповідала на запитання, на яких принципах відбувається "вмінення" цінності створеного продукту окремим факторам виробництва, не надавала можливості для співставлення корисності й витрат суспільно необхідної праці, тобто результатів і витрат. Без останнього ж, без врахування корисного ефекту неможливо виявити, які саме витрати праці та інших факторів виробництва дійсно є суспільно необхідними. Цю ваду Австрійської школи відзначали на той час не тільки її противники, але й прихильники, зокрема А. Маршалл.

Недостатність моністичного пояснення цінності й ціни відзначав і М. Туган-Барановський. Він наголошував, що школа К. Менгера "вперше дала вичерпне пояснення механізму оцінки, вияснила психічні процеси, результатом яких є ціна, тобто суб'єктивному моменту, що лежить в основі ціни, яким попередні теорії майже не займалися", і робив висновок, що ця школа одночасно "показала передаточні ремені, які зв'язують у суб'єкті об'єктивні фактори ціни з цінами [Ibid., с. 178]. Проте Менгер, писав він у своїй першій науковій праці 1890 року, зовсім ігнорував питання про об'єктивні причини цінності, він приймав за дане, що кожен товар виробляється у певних кількостях. Від чого ця кількість залежить, над цим він не зупинявся. "Але теорія цінності, наголошував М. Туган-Барановський, — яка обмежується дослідженням одних суб'єктивних причин цінності, не може вважатися повною і закінченою теорією. Необхідно піти далі й дослідити об'єктивні причини цінності у всьому їх обсягу" [120, с. 218].

М. Туган-Барановський висуває положення, що теорія граничної корисності, якщо її правильно зрозуміти, складає несподіване підтвердження теорії трудової цінності, і протистояння цих теорій ґрунтується на нерозумінні того, що вони підходять до вивчення проблеми цінності з різних сторін: об'єктивних у Рікардо й К. Маркса та суб'єктивних у Менгера. Одна й друга теорії, розвиває свою думку М. Туган-Барановський, виходить з принципу господарського розрахунку як визначального у всякій господарській діяльності. Досягнення ж максимальної користі при мінімумі витрат, у чому цей принцип і полягає, можливе тільки при відповідному розподілі суспільством своїх

витрат між різними сферами праці. Оскільки найважливішим елементом витрат вчений слідом за Рікардо вважає витрати праці, він робить висновок, що у випадку досягнення максимального ефекту оцінка блага за його господарською корисністю повинна відповідати оцінці того ж блага за його трудовою вартістю: "Теорія граничної корисності доводить, що обидва принципи оцінки знаходяться між собою в узгодженні, яка тим більша, чим у більшій мірі розподіл народної праці підпорядковується господарському принципу" [Ibid., с. 228].

Як бачимо, пропонуючи власну теорію цінності, М. Туган-Барановський вводить у науковий обіг нові поняття — "вартість" та "трудова вартість". Перша, на відміну від поняття "цінність" ("суб'єктивна" — з точки зору окремої особи та "об'єктивна" — з точки зору суспільства або ціна), є господарська витрата, що здійснюється для здобування предмету і включає витрату засобів виробництва та праці, друга — частина цієї витрати, а саме — витрати праці.

М. Туган-Барановський формулює закон ("теорему цінності") згідно з яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорціональні їх трудовим вартостям. При всій умовності цього закону, яку, до речі, визнавав і сам вчений (розглядаючи його як певний ідеал, тяжіння до якого є необхідною умовою реалізації принципу господарського розрахунку), сама ідея про необхідність дослідження категорії цінності з точки зору як "об'єктивних", так і "суб'єктивних" факторів, була надзвичайно плідною, підносила його праці в цій галузі на рівень найновіших на той час здобутків світової економічної думки. Це розрізнення "суб'єктивних" та "об'єктивних" факторів (точніше було б говорити про оцінку корисності та оцінку витрат як рівноправних, незалежних сил, які об'єктивуються за допомогою ринку, перетворюючись у суспільні категорії), було даниною вченого уявленням класичної школи та марксизму з їх пошуками субстанції цінності.

Та саме з ідеєю синтезу досягнень маржиналізму з певними засадами класичної школи, вперше висунутою на Заході А. Маршаллом (його "Принципи економіки", 1890) була пов'язана так звана маршаллівська революція і утвердження неокласичного напрямку в економічній теорії. Проте підходи до такого синтезу у А. Маршалла та М. Тугана-Барановського відрізнялися.

Маршалл долає, з одного боку, обмеженість теорії цінності Рікардо, обумовлену жорстким превалюванням у ній трудової засади (витрат живої чи уречевленої праці) при визначенні мінової цінності і, з другого, — догму Австрійської школи про повну залежність цінності від суб'єктивної корисності, тобто про останню як єдину основу ціни. Приділяючи основну увагу при встановленні ціни пропозиції (з боку продавців) виробничому фактору (витратам виробництва) та використовуючи граничну корисність лише при встановленні ціни

попиту (з боку споживачів), він розглядає ринкову ціну як результат їх зіткнення, рівнодіючу функціональної взаємозалежності попиту і пропозиції. Тобто, по суті, знімає проблему цінності як єдиної субстанції ціни і переносить в центр уваги можливості комбінування, заміщення факторів виробництва, їх ефективної організації в умовах технічного прогресу на базі ринкового механізму. Цей підхід плідно використовувався пізніше у працях Дж. Неймана, П. Самуельсона, Дж. Хікса і ін.

Що ж до М. Тугана-Барановського, він, як і А. Маршалл, звертає увагу на ті моменти в теорії Рікардо, які свідчать, що у того трудові витрати найважливіший, але не єдиний об'єктивний фактор ціни (другий — корисність), а також на ті опосередковуючі умови, які вводив Рікардо (рівність оплати праці однакової кваліфікації, обсягів капіталу та врахування часу їх інвестування, середня норма прибутку) тощо. Та на відміну від Маршалла, вчений абстрагується від цих моментів. Розглядаючи величину трудової вартості як первинну, об'єктивно дану, незалежну "від нашої волі", він у своїй формулі ("теорії цінності") залишає співвідношення: "гранична корисність — витрати праці" і замість аналізу функціональних залежностей намагається безпосередньо співвіднести ці невимірні й несумісні категорії.

В результаті теорія граничної корисності служить у М. Тугана-Барановського скоріше своєрідним розвитком і завершенням теорії трудової цінності Рікардо, а та, у свою чергу — певним доповненням моністичного пояснення цінності і ціни на базі суб'єктивних оцінок представниками Австрійської школи. Вчений не зміг піднести свій аналіз до рівня функціональної теорії, в якій повинні фігурувати не "абсолютні" категорії, а відносні, які дозволяють аналізувати економічні явища за принципом вияву взаємозалежності і взаємовизначення.

Недоліки спроби формального вираження М. Туганом-Барановським його надзвичайно плідної і перспективної ідеї взаємозалежності корисності й витрат у вирішенні проблеми цінності й ціни долалися російськими і українськими економістами в руслі розвитку засад математичної школи. Так, наприклад, вже 1902 року відомий математик М.Столяров привів на засіданні Київського фізико-математичного товариства аналітичний доказ теореми М. Тугана-Барановського і опублікував спеціальну працю, що вийшла 1902 року у Києві [90]. Завдяки застосуванню диференційного обчислення Столяров зумів певною мірою подолати обмеженість запропонованого у теоремі чисто суб'єктивного розуміння корисності: у Столярова граничні корисності господарських благ виступають як частинні похідні функції суспільної корисності. Вважається, що саме він вперше у світовій літературі виразно сформулював цю функцію [23, с. 191].

Щодо самого М. Тугана-Барановського, він залишився при думці, що сформульоване ним відношення "може бути доведене цілком точно і у загальній формі без усякої математики, одними логічними міркування-

ми" [102, с. 86], що й було ним зроблено. Це зауваження щодо праці Столярова вчений зробив у своєму курсі "Основы политической экономии" (1909) у примітках до розділу III – "Логические категории. Ценность и стоимость". Проте саме застосування методологічних підходів математичної школи та математичного апарату значною мірою сприяло виявленню і подоланню обмеженості теоретичних підходів в руслі моністичного пояснення ряду важливих економічних проблем як з позиції класичної теорії трудової вартості, так і не менш популярної тоді теорії граничної корисності. Переконливим свідченням тому є творчість А. Маршалла, який прагнув перетворити економічну теорію на математичну науку, будував свій аналітичний метод (метод "часткової рівноваги") на широкому використанні та розвитку здобутків математичної школи.

Застосування функціонального аналізу дозволило А. Маршаллу обґрунтувати ідею про вплив фактору часу на зміну взаємозалежності між витратами виробництва та ціною і необхідність його врахування в аналізі цін, а також ідею еластичного попиту і ряд інших, які широко використовуються і в сучасній економічній науці; підійти до розуміння заробітної плати і прибутку як до взаємодоповнюючих, а не антагоністичних категорій, можливості їх одночасного зростання тощо. Ці та інші висновки дозволили Маршаллу не тільки створити розгорнуту теорію цін, попиту і пропозиції, але й змінити саме бачення економічної ситуації (порівняно з класичною школою), щодо можливостей подальшого економічного зростання капіталізму.

Читачів, які глибше зацікавляться цією проблемою, відсилаємо до роботи автора "Теорія цінності М. І. Тугана-Барановського в історії економічної думки", вміщеної у розділі VI цієї книги. В ній зберігається і роз'яснюється докладніше ряд важливих, на нашу думку, з наведених положень. І на закінчення зауважимо, що хоч М. Туган-Барановський і не сприймав цілого ряду положень Австрійської школи та неокласицизму, аналогічних до згаданих вище висновків він доходив власним шляхом. Синтезуючи на свій розсуд засади класичної та суб'єктивно-психологічної шкіл, а також марксизму вчений привертав увагу до найбільш гострих проблем у подальшому розвитку політекономічних знань. Однією з таких проблем наприкінці XIX – початку XX століть виступає проблема закономірностей еволюції капіталізму і серцевина цієї проблеми — питання криз у капіталістичній економіці.

2. Теорія економічних циклів та її місце в історії науки.

Нове слово в економічній науці. — На шляху до макроекономіки. — Проблема статичної і динамічної. Власний метод. — Висновки з дослідження історії криз в Англії. — Проблема ринків і криз у теоріях класиків, їх критиків та К. Маркса. — Власні схеми відтворення суспільного капіталу. — Оцінка теорії криз К. Жюгляра. — Роль основного капіталу у відтворенні сукупного суспільного продукту. — Рух заощаджень та інвестицій. — Теорія ділових циклів М. Тугана-Барановського у світовому науковому просторі.

Проблеми ринків і криз були тими загальнотеоретичними проблемами, які вже у другій половині XIX століття почали гостро хвилювати вчених у всьому світі. Виникла настійна потреба з'ясувати напрям подальшої еволюції капіталістичної системи господарства, яка поряд зі здатністю до надзвичайно швидкого розвитку виявила і свої негативні сторони, — перевиробництво, кризові явища, соціальні антагонізми тощо. Особливого значення ці проблеми набували для Російської імперії, яка тільки вступала на шлях капіталістичного розвитку. Вони знайшли досить глибоку розробку у працях українських та російських економістів — В. Косинського, В. Левитського, С. Булгакова, П. Струве, П. Ляценка та інших. Посилення наприкінці XIX – початку XX століття уваги до цих проблем свідчило про початок формування у політичній економії поряд з розробкою теорій мікрорівневого аналізу елементів нового рівня аналізу — макроекономічного.

Найбільш вагомими теоретичними здобутками на цьому шляху пов'язані з ім'ям М. Тугана-Барановського та його всесвітньо відомою працею "Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь" (далі "Промышленные кризисы ..."). Нагадаємо, що ця праця М. Тугана-Барановського, присвячена проблемі промислових криз, вперше побачила світ 1894 року у Санкт-Петербурзі. Того ж року вона була представлена автором для захисту до Московського університету як магістерська дисертація і, як зазначено вище, принесла йому ступінь магістра, а з часом і світову славу. Ця праця відкрила цілу епоху в історії теорій економічних коливань. Ідеї молодого талановитого дослідника, який тоді не досяг ще тридцятилітнього віку, визначили собою принципово новий характер і спрямування розробки цієї проблеми у світовій економічній науці на багато десятиліть, не втративши свого значення і на сьогодні.

Праця видатного українського вченого-економіста, присвячена одній з центральних проблем капіталістичної еволюції, стала не лише новаторською інтерпретацією цілого ряду ідей марксизму, але й розвитком досягнень світової економічної думки того часу. Вона

виводила розробку проблеми криз за межі неокласичного аналізу (де ця проблема носила зовнішній по відношенню до моделі статичної ринкової рівноваги характер і пояснювалась випадковими причинами) на рівень нерівноважного макроекономічного аналізу.

На початку книги, у розділі про життєвий шлях М. Тугана-Барановського, ми вже знайомили читача з історією видання та перевидань російською і іноземними мовами його "Промышленных кризисов..." Для більш детального висвітлення змісту цієї праці нами використане переважно перше видання книги, яке на сьогодні є бібліографічною рідкістю. Тим більше, що третє прижиттєве видання (1914 року) книги М. Тугана-Барановського структурно побудовано аналогічно першому (з певними доповненнями). З другим же виданням (1900 року), що структурно відрізняється від першого, є можливість познайомитися самостійно, оскільки воно перевидане в Росії та підготовлене до перевидання в Інституті економіки НАН України (здане до друку у видавництво "Наукова думка" ще 1995 року). Знайомство з цим другим прижиттєвим виданням "Промышленных кризисов..." дозволить порівняти підхід вченого до викладення проблеми з першим виданням. Хоч, як зауважив сам Туган-Барановський у вступі до другого видання, "ця робота за своїми основними поглядами повністю повторює попередню" [110, с. II].

Обгрунтовуючи у передмові до першого видання "Промышленных кризисов..." причини, що спонукали його дослідити історію та теорію промислових криз на прикладі Англії, вчений пояснював, що досвід цієї передової капіталістичної країни є найбільш повчальним. "Еволюція англійського народного господарства, — писав він, — є найбільш типовим вираженням багатьох господарських процесів, які відбуваються у більш або менш вираженій формі у всіх культурних державах нашого часу, серед яких Росія не є виключенням" [109, с. 1].

Основну (першу) частину "Промышленных кризисов...", М. Туган-Барановський присвятив історії промислових криз в Англії, поданий ним у контексті історичної еволюції англійської економіки від початку ХІХ століття і до 90-х його років. Вчений малює широку панораму еволюції економічного і соціально-політичного життя Англії у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності із станом економіки та політики в інших країнах світу. Він детально просліджує причини й особливості виникнення, характер протікання, наслідки, особливо соціальні, кожної промислової кризи в Англії, починаючи від криз 20-40-х років ХІХ століття. Це кризи 1825, 1836, 1839 та 1847 років, далі коливання англійської промисловості й торгівлі у 50-70-і роки, — кризи 1857 та 1866 років, а також — коливання промисловості в наступний період включно до початку 90-х років ХІХ століття.

У другій частині книги М. Туган-Барановський розвиває власну теорію ринків і теорію криз. Остання приносить вченому світове

визнання. Щоправда, як відзначав сам М.Туган-Барановський у передмові до другого видання цієї книги (1900 року), висунута ним 1894 року теорія криз "спочатку не привернула до себе нічиєї уваги, але за останні роки викликала надзвичайно поштовхнену полеміку... при чому деякі з новітніх авторів прийняли, з більшими чи меншими обмеженнями, викладену мною теорію" [110, с. III-IV]. Взагалі, — писав М. Туган-Барановський у передмові до третього видання своєї праці (1914 року), — багато з того, що я з такими труднощами встановлював у першому виданні цієї книги, стало тепер загальним надбанням економічної думки" [107, с. XII].

Що ж було встановлено вченим у його теорії, чому вона, на думку відомого американського економіста Елвіна Хансена, висловлену ним вже всередині ХХ століття у праці "Business Cycles and National Economy" (1951), знаменувала собою різкий розрив з минулим, відкривши новий етап у розробці проблеми промислових циклів? [125, с. 301].

Для того, щоб краще уявити собі, в чому полягала суть того революційного перевороту, який започаткував своєю працею 1894 року М. Туган-Барановський в економічній теорії, потрібно згадати, що на Заході в ній на той час все більшої популярності та розвитку набував рівноважний аналіз Австрійської та Англо-американської шкіл. Предметом такого аналізу була "чиста економіка", — економіка за умов повністю вільної конкуренції, що автоматично врівноважує попит і пропозицію, виробництво і споживання, — тобто умовний, абстрактно-статичний аналіз ринкової економіки, нейтральний, зокрема, до факторів, що порушують економічну рівновагу, та до соціальних проблем. У той же час в Російській імперії був все ще надзвичайно популярний емпіризм інституціональної Німецької історичної школи, представники якої у розв'язанні соціально-економічних проблем більше поклалися на державу та інші суспільні інститути, ніж на власне економічну теорію. В аналітичній її частині превалювали теоретичні уявлення старої класичної школи А. Сміта й Д. Рікардо з її трудовою субстанцією ціни та виробничо-розподільчою концепцією, а також марксизм, який виріс на цій теоретичній базі і пророкував загибель капіталізму "на власній основі" (докладніше про це: [56, с. 16-73; 27, с. 10-17]).

Вихований саме на такій теоретичній базі, М. Туган-Барановський, який на той час вважався переконаним марксистом, вже на час написання своєї праці про промислові кризи пройшов у своїх теоретичних уявленнях досить складну й стрімку еволюцію. Початок його наукової діяльності відзначений розвідками з історії соціалістичних вчень, а також розвитку старої класичної школи у різних її відгалуженнях. Нагадаємо, що першими працями М. Тугана-Барановського були біографічний нарис "П. Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность" (1891) та "Дж.С. Милль. Его жизнь и учено-

литературная деятельность. Биографический очерк" (1892). У той же час вже одній з його перших праць, — "Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности" (1890), — ніби перекидала для українських і російських економістів сходні для переходу від теоретичних уявлень старої класичної школи та марксизму з їх песимістичними або ж нігілістично-революційними висновками відносно перспектив капіталістичної економіки до принципово нових теоретичних засад Австрійської школи.

Однак система неокласичного аналізу, його індивідуалістичний, мікроекономічний метод пояснення економічних явищ, побудований на вивченні окремих господарюючих одиниць, вченого не захопили. М. Тугана-Барановського не задовольняли абстрактно-статичні теорії економічної рівноваги неокласиків, їх теорії формування цін в умовах довшеної конкуренції, далекі від реальних умов та проявів ринку, від реалій поступу капіталістичної економіки, яку струшували періодичні кризи та роз'їдали соціальні конфлікти. Його більше хвилюють проблеми еволюції капіталістичного господарства в цілому, виявлення внутрішніх рушійних сил цієї еволюції, її соціальний аспект і перспективи, тобто проблеми, що не вкладалися в межі запропонованого неокласиками аналізу, вимагали інших підходів і методології дослідження, які пізніше сформувалися у поняття макроекономічного аналізу.

Цим значною мірою пояснюється та відданість, яку вчений, незважаючи на розпочатий ним під впливом неокласиків перегляд теоретичної бази марксизму, зберігав до цього вчення. Бо саме К. Маркс вперше здійснив спробу соціально-економічного аналізу цілого капіталістичного суспільства в його динаміці, тобто на макроекономічному рівні. Щоправда, спроба ця виявилася невдалою через те, що Маркс намагався вивести пояснення реальних явищ суспільно-економічної еволюції капіталізму, базуючись на старокласичній абстрактно-статистичній рівноважній його моделі та без врахування фактору попиту. Тобто Маркс виводив явища динаміки з умов рівноваги попиту й пропозиції та довшеної конкуренції, які по суті виключали існування вихідної Марксової категорії додаткової цінності (як і прибутку взагалі). А саме на ній Маркс побудував свою теорію експлуатації, вивів "загальний закон капіталістичного нагромадження" і, відповідно, прогноз щодо краху капіталістичної системи, тобто "всю надуману ним конструкцію абстрактної теорії капіталізму". Так напише через п'ять років після виходу "Промышленных кризисов..." М. Туган-Барановський, піддавши цю "конструкцію" детальному теоретичному аналізу [101, с. 984].

Пояснюючи дещо пізніше, 1909 року, в "Основах политической экономии" власний підхід до розв'язання політекономічних проблем, застосований ним вперше при аналізі проблеми кризисів, М. Туган-Барановський писав, що, "не будучи правовірним учнем ні Госсена (один з ранніх засновників суб'єктивно-психологічної школи, який ще 1854

року обґрунтував принцип граничної корисності у вирішенні питання про цінність — *Л.Г.*), ні Маркса", сам він шукав "можливість третього напрямку в економічній теорії, який не співпадає ні з марксизмом, ні з теорією граничної корисності, але є, певною мірою синтезом їх обох" [102, с.VI]. Особливість своєї методології М. Туган-Барановський зводить до прагнення "при аналізі умов суспільного господарства, завжди розглядати ціле цього господарства й ніколи не робити висновків відносно цілого на підставі аналізу частини" [Ibid.].

Витоки цього методу він бачить у знаменитій "Економічній таблиці" Ф. Кене, яка "була не чим іншим, ніж першою геніальною спробою зрозуміти закони капіталістичного виробництва шляхом схематичного аналізу цілого суспільного господарства". Друга така спроба, більш ніж через сто років, належала К. Марксу. (Сучасні дослідники вважають, що цей підхід, поряд з мікрорівневим аналізом, просліджується і у А. Сміта). Однак, зазначив Туган-Барановський, схеми відтворення Маркса стоять окремо від усього марксизму. Ні сам Маркс не використав їх продуктивно для аналізу цілого капіталістичного господарства (через що висновки, зроблені ним у I та III томах "Капіталу", знаходяться у різкому протиріччі зі схемами II тому), ні вся школа Маркса [102, с.VII].

Тільки особливість власних методологічних прийомів, підкреслював М. Туган-Барановський, дозволила зробити йому ряд висновків відносно умов капіталістичного господарства, "від яких марксиста такі ж далекі, як і прибічники теорії граничної корисності" [Ibid., с.VI]. Наприклад, що ринок для капіталістичного господарства може розширюватися одночасно зі скороченням суспільного споживання, а суспільне споживання може зростати одночасно зі скороченням суспільного доходу. Тобто висновки, до яких він прийшов вже 1894 року при першому дослідженні проблеми промислових криз.

Це була друга в історії світової економічної думки спроба вивести політекономічні дослідження капіталістичної системи господарства на макроекономічний рівень, успішно здійснена мало кому відомим тоді українським вченим. Сприймавши Марксову ідею щодо виведення динаміки капіталістичної економіки з постійних її потрясінь, викликаних недосконалістю ринкового механізму та всієї суспільної організації, вчений вже тоді добре розумів недоліки Марксового аналізу. Проте, у своєму тогочасному захопленні марксизмом, обмежується лише кількома зауваженнями з цього приводу, зокрема таким: "Карл Маркс не дав будь-якої особливої теорії криз" [109, с. 455]. Лише в ході аналізу теорії старої класичної школи, на якій сформувався марксизм, вчений роз'яснював, що вона, в силу своєї абстрактності, не тільки не дає пояснення таким явищам, як кризи (що намагалися здійснити засновники марксизму — *Л.Г.*), "але вона навіть прямо заперечує їх можливість" [Ibid., с. 433].

У цьому ж зв'язку М. Туган-Барановський висловлював ще одну конструктивну думку: "Абстрактна теорія, — пише він, — вирогідно, суперечить дійсності, і вона була проголошена неспроможною (економістами-емпіриками — Л.Г.). Між тим, теорія була зовсім справедлива, але використання її для пояснення конкретних фактів було неправильне" [Ibid]. Це зауваження вченого не тільки підводило ризику під спробами безпосереднього застосування абстрактно-статичних моделей капіталістичної економіки для аналізу її динаміки, але й наголошувало на їх важливості як наукової підстави для будь-якого рівня економічного аналізу.

До розуміння цього економічна наука йшла всю першу половину ХХ століття шляхом створення засад неокласичного синтезу у більш широкому, за Полом Самдельсоном, розумінні цього поняття (макроекономіки), на базі досягнень неокласичного аналізу (передусім, теорії ринку та оптимального розподілу ресурсів), завдяки чому макроекономіка почала набувати дійсно наукового характеру. Найбільш яскраво ця еволюція економічної науки представлена працями неокласиків нової хвилі — А. Маршалла, Дж. Б. Кларка, В. Парето, К. Вікселля, Ф. Еджуорта, А. Пігу і ін., а також дослідженнями Й. Шумпетера та Дж. М. Кейнса. Щодо Й. Шумпетера, він першим серед західних економістів здійснив спробу поєднати рівноважно-статичний та динамічний рівні аналізу у створеній ним універсальній економічній системі, в якій головну рушійну силу відіграє підприємницька діяльність, спрямована на інновації [130, с. 157, 278 і ін.]. Теорія ж фінансового й кредитно-грошового регулювання Дж. М. Кейнса стала, за виразом Е. Жамса, "відправним пунктом майже всіх економічних доктрин, що виникали в наступний період" [34, с. 238].

Таким чином, як парадоксально це не виглядає, саме М. Туган-Барановський, який по суті, за виразом його учня, видатного російського вченого М. Кондратьєва, обминув неокласичну школу, вже на початку 90-х років ХІХ століття зумів передбачити не тільки загальний характер руху економічної теорії до макрорівневого аналізу, але й окреслити його наукові підстави та цілий ряд конструктивних елементів, розвинених пізнішими економістами.

У вступі до першого видання "Промышленных кризисов...", М. Туган-Барановський характеризує промислову історію Англії та інших капіталістичних країн як чергування періодів розквіту й занепаду. Певною мірою він випереджає Й. Шумпетера, у якого економічний розвиток представлений як зміна траєкторії, за якою здійснюється господарський кругообіг, "зміщення стану рівноваги на відмінну від процесу руху в напрямку стану рівноваги" [130, с. 278]. Майже за 20 років до появи знаменитої праці Й. Шумпетера "Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung" (1922) М. Туган-Барановський писав: "Але при кожному повороті гвинтоподібної лінії, що нею можна графічно

зобразити рух капіталістичного прогресу, промисловість країни не повертається до вихідного пункту, але піднімається все вище й вище" [109, с. 2].

Відповідно до свого розуміння характеру еволюції капіталістичної системи господарства та сутності запропонованого ним підходу до її аналізу, М.Туган-Барановський формулює і мету свого дослідження: "... швидкий промисловий прогрес, швидке нагромадження багатства, — пише він, — складають характерну рису сучасного господарства. Яким саме чином відбувається цей прогрес? У чому полягають специфічні закони розвитку капіталістичного господарства, притаманні саме цій соціальній формі, на відміну від усякої іншої? Сприяття розв'язанню цього питання і повинна ця праця" [Ibid].

Що стосується методу дослідження, у М.Тугана-Барановського вдало поєднуються емпіричні спостереження за загальними соціально-економічними явищами та метод абстракції. Так, перша частина "Промышленных кризисов...", — надзвичайно вдале, переважно емпіричне дослідження еволюції капіталізму в Англії у ХІХ столітті. Ця майстерно і цікаво написана частина праці, ілюстрована великою кількістю діаграм, містить багатий історичний матеріал про особливості зовнішньої і внутрішньої політики Англії та інших країн, наслідки війн, політики протекціонізму, банківської політики, технологічного прогресу, робітничого руху та ін.

Та головну увагу М. Туган-Барановський звертає на параметри, що характеризують, у сучасній термінології, ступінь ділової активності в різних фазах промислового циклу, — на зміни загального рівня цін і рух цін на засоби виробництва та предмети споживання, зміни купівельної сили грошей, запасів банківських ресурсів, рух ставки проценту, коливання кредиту, заробітної плати та ін.; намагається встановити їх взаємозв'язок та взаємовплив, співвіднести з коливаннями промислового виробництва й нагромадження. Так, досліджуючи коливання англійської промисловості у другій половині 70-х – 80-і роки, вчений аналізує рух експорту Британії, розміри внутрішньої торгівлі (за рухом суми оборотів Лондонської Розрахункової палати), кількість нових акціонерних компаній, що є "ілюстрація швидкого посилення кооперативної засади в сучасному промисловому житті Англії", ціни на залізо, рух металеві наявності Англійського банку [Ibid, с. 339-341].

Вже у процесі цього емпіричного дослідження вчений доходить висновку про тенденцію до зміни характеру промислових криз. Відзначаючи пом'якшення з 70-х років коливань англійської промисловості і торгівлі, М. Туган-Барановський констатував: тепер "коливання промисловості перестали викликати такі потрясіння кредиту і англійська промисловість поступово і без різких переходів стала переходити з процвітаючого стану у стан крайнього упадку" [Ibid, с. 342]. Він зробив висновок про те, що кризи "стали менш

тривалими"; що циклічні коливання змінюються у бік збільшення періоду депресії, і криза може перестати бути обов'язковою фазою циклу, а важкі соціальні наслідки цих коливань поступово пом'якшуються в результаті змін в умовах міжнародної торгівлі, перемоги великого виробництва, розвитку фабричного законодавства та успішної діяльності робітничих спілок. "Тому, — писав вчений, — промислові кризи перестали бути в Англії тим, чим їх називав Енгельс — «могутнім знаряддям піднесення робітничого класу, і втратили те політичне значення, яке вони мали у 30-і та 40-і роки" [Ibid., с. 275].

На кінець 80-х років ХІХ століття, підводив своєрідний підсумок своїх спостережень М. Туган-Барановський "Принцип необмеженої конкуренції був вперше випробуваний у всьому його обсязі, не тільки в межах однієї країни, але й у міжнародній торгівлі, і завдяки цьому, внутрішнє протиріччя, що лежить в основі цього принципу, виявилось. Анархія виробництва призвела до загального розладнання торгівлі й промисловості і, як до свого природного корективу, до монополії... Сучасний стан світової промисловості є банкрутством індивідуалістичного, неорганізованого господарства" [Ibid., с. 317]. Особливу увагу він приділив новим формам організації промисловості у вигляді підприємницьких спілок. Незважаючи на те, що картелі, синдикати й трести "у теперішній час більшою частиною мають антисоціальний характер", позитивна їх, прогресивна засада, вважав вчений, "полягає не в чому іншому, як у принципі організації національного виробництва", в тому, що вони можуть послужити перехідною формою "до найвищої форми народного господарства, яка народжується..." [Ibid., с. 370-371].

Природно, що подібні висновки заперечували висновки марксизму і викликали шквал обурення з боку ортодоксальних марксистів, про який вже згадувалось при оповіді про життєвий та науковий шлях вченого. М. Туган-Барановський на основі емпіричних даних та теоретичних узагальнень переконливо доводив, що не Марксів "загальний закон капіталістичного нагромадження" рухає капіталістичним світом, розколюючи його на два непримиренні полюси — зростаючого багатства та зростаючого пауперизму і деградації, прірва між якими нібито може бути ліквідована лише революційним зламом існуючої суспільної організації. Навпаки, закономірності еволюції капіталізму зовсім інші: він несе у собі не зародки власної загибелі, а виявляє тенденції до трансформації та прогресу.

Детальний аналіз англійських промислових криз дозволив вченому зробити висновок і про те, що при всій відмінності історичних умов, в яких ці кризи протікали, та їх індивідуальних рис "впадає в око незвичайна подібність всіх їх між собою у всіх суттєвих рисах" [Ibid., с. 375], а саме — у стані товарного ринку, що безпосередньо передуює кризі, змінах у галузі грошового обігу, які супроводжують розвиток кризи, наступних коливаннях кредиту. Така монотонність в

історії криз, писав вчений, слугує кращим доказом закономірності цього явища, його залежності не тільки від випадкових причин, притаманних певному історичному моменту, “але й від постійно діючих, загальних причин, притаманних сучасному культурно-економічному ладу” [Ibid., с. 375-376].

Разом з тим, характеризуючи ступінь вивченості на той час проблеми криз як найхарактернішої риси еволюції капіталістичного господарства, Туган-Барановський далекоглядно зауважував: “Сучасна політична економія є взагалі скоріше наукою майбутнього, ніж сучасного, і це особливо пристосовне до того розділу її, який трактує про кризи. Не тільки різними вченими були запропоновані різні пояснення промислових криз, причому не можна вказати, щоб будь-яке з цих пояснень користувалося загальним визнанням в науці, але навіть відносно самих перших, елементарних питань згода далеко не досягнута” [Ibid., с. 377]. Не можна сказати, що така згода повністю досягнута й на сьогодні, незважаючи на значний прогрес в галузі теорії економічної динаміки, витоки якої ми знаходимо у знаменитій праці М. Тугана-Барановського.

Краще зрозуміти внесок, зроблений М. Туганом-Барановським у формування її підвалин, дозволяє запропонований вченим у частині другій його книги критичний аналіз теорій ринків і криз, які існували на той час. Це, зокрема, перегляд ним теорії ринків старої класичної школи, названої вченим “школою Сея-Рікардо”, яка у принципі заперечувала можливість загального товарного перевиробництва, а також теорій критиків цієї школи, найбільш яскравим з яких був С. де Сісмонді.

Нагадаємо, що уявлення класичної школи про відтворення суспільного капіталу покоїлося, за висловом А. Анкіна, на принципі природної рівноваги в економічній системі [2, с. 232], на концепції саморегульованості капіталістичної економіки. “Продукти завжди купляються за продукти або послуги, — писав Д. Рікардо, — гроші слугують тільки мірилом, за допомогою якого здійснюється цей обмін. Який-небудь окремий товар може бути вироблений у надлишковій кількості, і ринок буде до такого ступеня переповнений, що не буде навіть відшкодований капітал, витрачений на цей товар. Але цього не може статися одночасно з усіма товарами” [84, ч. 1, с. 240].

Першими звернули увагу на роль попиту і проблему реалізації Т. Мальтус (його знаменита концепція “третьох осіб” як реальних учасників створення і розподілу сукупного суспільного продукту), а також С. де Сісмонді, який по суті зробив центральною ланкою своєї теорії проблему ринків, реалізації та криз і різко заперечував теорію ринків Ж. Б. Сея. Їх ідеї про забезпечення процесу реалізації та фактори ефективного попиту були відроджені і розвинені у кейнсіанстві. Зупиняючись на історії полеміки з приводу можливості загального перевиробництва між Ж. Б. Сеєм та Д. Рікардо, з одного боку, та

Т. Р. Мальтусом і С. де Сімонді, з іншого, яка була докладно розібрана Дж. С. Міллем у його відомому “Курсі політичної економії”, М. Туган-Барановський констатував, що це питання і “в теперешній час залишається таким же спірним, яким було 90 років тому” [109, с. 378].

Головною перепорою у розв’язанні проблеми криз було перенесення мікрорівневої витратної концепції утворення цінності на макрорівень, що виключало з поля зору класиків, як, втім, і їх перших критиків, не тільки роль грошей у відтворювальному процесі, але й роль основного капіталу та особливості його відтворення в масштабах народного господарства. Заслуга постановки цих проблем, без сумніву, належить К. Марксу. Але тільки постановки, яка, втім, дала могутній імпульс до подальшого наукового їх розв’язання, піонерну роль в якому і відіграла праця М. Тугана-Барановського про промислові кризи.

Аналізуючи теорії ринків і криз класичної школи та перших її критиків, М. Туган-Барановський особливу увагу приділяв позиції С. де Сімонді, зважаючи, зокрема, на її величезний вплив і на марксизм, і на російську народницьку школу. Відомо, що Сімонді пояснював можливість загального перевиробництва товарів невідповідністю між їх виробництвом та споживанням, яка виникає через недоспоживання народних мас, що, на його думку, і стоїть на заваді можливостям розширеного відтворення. Туган-Барановський показав, що ця теорія суперечить історії криз, ніяк не пояснює капіталістичного циклу тощо, оскільки, як і теорія класиків, не враховує продуктивне споживання. Близькою до цієї теорії він вважав і теорію криз К. Маркса, яку розцінював лише як теорію ринку [Ibid., с. 455].

Натомість вчений високо оцінював раціональні засади теорії реалізації Ж. Б. Сея, за якою продукти завжди обмінюються на продукти, пропозиція породжує власний попит і єдина причина захащування ринку товарами полягає в неправильному розподілі національної праці [Ibid., с. 383]. Крім того, — висновки щодо можливості зростання капіталістичного виробництва, які впливали з вчення Д. Рікардо. Неодноразово підкреслюючи суто абстрактний характер цього вчення, “яке надзвичайно легко може бути неправильно витлумачене у застосуванні до складних явищ дійсності життя”, вчений приходив до висновку, що в основі “теорії Сея-Рікардо” лежить цілком правильна думка про те, що “межа виробництва полягає у продуктивних силах суспільства, а ніяк не у розмірах його споживання” [Ibid., с. 407-427].

Суворо додержуючись цієї точки зору, вважав він, причини промислових криз слід пояснювати неправильністю розподілу національного виробництва, а не тільки порушеннями в галузі виробництва, або тільки в галузі обміну, або ж — в галузі розподілу національного доходу та споживання, як це робили представники різних політекономічних шкіл і течій. “Отже, — робить висновок Туган-

Барановський, — наше завдання полягає у дослідженні процесу обігу капіталу в капіталістичному господарстві" [Ibid., с. 408].

Правильність цього висновку М. Туган-Барановський підтверджував, запропонувавши власні схеми руху національного продукту, побудовані аналогічно до Марксових схем відтворення в другому томі "Капіталу". Та при цьому вчений вніс у ці схеми принципові зміни, уточнивши поділ усього суспільного виробництва на виробництво засобів виробництва та виробництво предметів споживання, відмовившись від виведеної Марксом органічної будови капіталу, як такої, що ні в якій мірі не впливає на прибуток, оскільки, вважав вчений, додаткова цінність приноситься всім капіталом; а також — від встановленого Марксом поділу суспільного продукту за цінністю ($c+v+m$). Вчений виходив із загальноновизнаної на той час у теоретичній економії точки зору, що в реальній економіці додаткова цінність не існує окремо від цінності товарів та послуг і практично прибуток виступає як надлишок над витратами.

М. Туган-Барановський ділить все суспільне виробництво на три підрозділи: перший — виробництво засобів виробництва, другий — виробництво предметів споживання робітників (предмети необхідності) і третій — предметів споживання капіталістів (предмети розкоші), а під Марксовим поділом капіталу за цінністю ($c+v+m$) розуміє цінність постійного капіталу, заробітну плату та прибуток.

Тобто, по суті, М.Туган-Барановський пропонує власні схеми відповідно до поставленого завдання: "з'ясувати, яким чином прибуток капіталістів розміщується на ринку, визначити, чи можуть капіталісти знайти ринок для зноввиробленого продукту, якщо вони забажають скоротити своє споживання і розширити виробництво, чи ні" [Ibid., с. 408]. Незважаючи на недосконалість цих схем через використання Марксових понять постійного та змінного капіталу, в яких губилося поняття оборотного капіталу, довільне трактування прибутку тощо, — в цілому поставлене завдання вчений виконав. Це завдання зумовлювалося його головною метою: довести представникам народницької школи, передусім В. Воронцову, С. Южакову і ін., які взяли на озброєння теорію С. де Сімонді, що їх головна теза — про неможливість розвитку капіталізму в Російській імперії через відсутність зовнішнього ринку для виробів російської фабричної промисловості, — неспроможна [Ibid., с. 403-407].

При дослідженні проблеми вчений наголошує на тому, що його схеми мають суто абстрактний характер: "не слід забувати, що схеми ці зображують собою кінцевий результат того чи іншого розподілу виробництва, але ніяким чином не самий процес цього розподілу" [Ibid., с. 416]. Крім того, вони передбачають чітку відповідність виробництва вимогам ринку (по суті це умови довершеної конкуренції: повна інформованість підприємця про попит і пропозицію по кожній

галузі виробництва, вільний міжгалузевий перелив капіталів і ін.) і абстрагуються від впливу зовнішньої торгівлі [Ibid., с. 428-429]. Саме цього абстрактного характеру схеми і не захотіли взяти до уваги критики вченого з табору марксистів, звинувачуючи його у таких "смертельних гріхах", як апологетика капіталізму та нелюдність. Саме так розцінювались ними і довільна зміна окремих умов виробництва, наприклад, наявність достатньої кількості робочих рук або їх обмеженість (схеми "2" і "3"), випереджаючі порівняно з темпами нагромадження капіталу темпи прогресу техніки (схема "4") та впливаюча звідси гіпотетична можливість заміни ручної праці машинами. Останнє і дало привід для звинувачення вченого у нелюдській жорстокості до робітників, яких замінять машини. Однак саме цей прийом та абстрагування від цілого ряду реальних умов виробництва допомагали вченому наочно проілюструвати ті неординарні висновки, до яких він приходив.

За допомогою своїх схем М. Туган-Барановський намагався довести "ту істину, що попит на предмети споживання ще не є увесь національний попит" [Ibid., с. 417]. Він акцентував увагу на характері зростання продуктивного споживання (демонструючи теоретичну можливість поглинення зростаючим постійним капіталом усіх інших частин суспільного капіталу), прагнув довести відсутність прямої залежності зростання виробництва від розмірів особистого споживання, "можливість абсолютного зменшення національного доходу водночас із зростанням національного виробництва і притому без будь-якого порушення рівноваги між попитом і пропозицією товарів" [Ibid., с. 424-425]. Вчений дійшов висновку, що "попит на товари створюється самим виробництвом, і ніяких зовнішніх меж розширенню виробництва, крім браку продуктивних сил, не існує. Якщо тільки запас продуктивних сил достатньо великий, то завжди можливо розширити виробництво і знайти вміщення для нового капіталу. Розмір прибутку не знаходиться у необхідному зв'язку із швидкістю нагромадження капіталу" [Ibid., с. 427].

Основну умову для можливо більшого розширення виробництва М. Туган-Барановський бачив у суворо пропорціональному розподілі капіталу між різними галузями виробництва. В цьому випадку "завжди можна досягти повної відповідності між попитом на товари та пропозицією їх Між тим, — робить висновок із своєї теорії ринків М.Туган-Барановський, — існуюча організація народного господарства і, передусім, панування вільної конкуренції, надзвичайно утруднює процес розширення виробництва і нагромадження національного багатства і капіталу" [Ibid., с. 438]. В реальній дійсності попит на товари ніколи не може дорівнювати їх пропозиції, виробник ніколи не може знати розмірів майбутнього виробництва. Невідома також частка заощаджень як виробників, так і споживачів, оскільки "це залежить від тисячі

різноманітних обставин" тощо. Причина всіх промислових коливань в Англії, пише вчений, "полягає не в коливаннях національного капіталу Англії, а в коливаннях попиту" [Ibid., с. 432]. Становище погіршується через наявність вільних капіталів, що утворюються із заощаджень населення. Не зв'язані з виробництвом, вони жадібно шукають застосування в ньому. "Розподіл цих капіталів являє собою складний і важкий процес, який звичайно і призводить країну до надвиробництва товарів та промислової кризи" [Ibid., с. 436].

У повній відповідності до висновків власної теорії ринків, М. Туган-Барановський оцінює різні пояснення причин виникнення криз, що існували на той час, в економічній літературі. Їх автори, писав вчений, шукали ці причини чи то в порушенні виробництва (Сей, Рікардо, Вільсон, Баджгот, Джевонс, Енгельс, Маркс, Каутський), чи то обміну (Жюгляр, Лавеле та Мілльс), чи то в галузі споживання і розподілу (Сісмонді, Дюринг, Герквер, Родбертус, Мілль, Генрі Джордж). Зазначимо одразу, що останню школу "Сісмонді — Родбертуса" він визначав як таку, що "виходить, на нашу думку, з хибних засад і суперечить дійсним історичним фактам" [Ibid., с. 495]. Теорії ж представників двох інших вважав недостатніми для пояснення причин криз і в той же час звертав увагу на раціональні їх моменти.

Зокрема, розглядаючи позицію основоположників марксизму, Туган-Барановський високо оцінив висновок Ф. Енгельса про дві докорінні причини промислових криз, що полягають "у двох головних суперечностях капіталістичного ладу: по-перше, у протилежності колективного виробництва та індивідуального привласнення робітничого продукту; по-друге, у протилежності організованого виробництва в окремих фабриках і анархії всього національного виробництва" [Ibid., с. 455]. До цих положень "примкнув і К. Маркс", який не дав, однак, на думку вченого, будь-якої особливої теорії криз. У підході "школи Маркса-Енгельса" М. Тугана-Барановського приваблювала, передусім, їх думка, що промислові кризи є природний та неминучий наслідок сучасної організації народного господарства.

Та взявши на озброєння це положення марксизму, — виведення "школою Маркса-Енгельса" причини криз "з самої сутності сучасної організації господарства" як таке, що виходить з цілком правильної точки зору, вчений разом із тим вважав, що ця точка зору недостатньо розвинута і, по суті, причини економічних коливань та їх періодичності у достатній мірі не пояснює. Солідарний з основоположниками марксизму, вчений писав: "Неорганізованість товарного виробництва і вільна конкуренція складають, на нашу думку, докорінну причину промислових криз". Проте, підкреслював він, це лише умови, які можуть викликати кризи "у будь-який даний момент". На практиці таке не спостерігається: кризи трапляються через певні відтинки часу, періодично, тобто "повинна існувати якась, не вказана школою Маркса, основна причина,

що викликає правильні розширення і стискання усього народного господарства" [Ibid., с. 458].

Розглядаючи теорії, які пояснювали кризи порушеннями в галузі обміну (як правило, через посилення спекуляції на товарному та грошовому ринках), М. Туган-Барановський особливу увагу приділив позиції Клементя Жюгляра, дослідження якого вважається класичною теорією криз. К. Жюгляр першим серед економістів того часу підійшов до розуміння капіталістичного циклу, розглядаючи рух кредитної системи у вигляді хвиль, що підвищуються та знижуються. Е. Жамс у своїй "Історії економічної думки ХХ століття" (1955) писав, що книга К. Жюгляра "мала те значення, що завдяки їй економісти дійшли висновку, що кризи треба розглядати не як перманентне явище і не як аномальний випадок, а як закономірне явище у тому загальному процесі підвищення і зниження, який складає економічний цикл" [34, с. 166].

Цікаво відзначити, що працю К. Жюгляра "Des Crises commerciales et de leur retour periodique" (1860, друге видання 1889) М. Туган-Барановський розцінив як прекрасну, особливо визначну, оскільки в ній вперше була доведена періодичність промислових коливань в Англії, Франції та Сполучених Штатах [109, с. 466]. Така точка зору утвердилась і в сучасній економічній літературі. Достоїнство цієї роботи М. Туган-Барановський вбачав у тому, що К. Жюгляр виводив основну причину криз з коливань цін, а утруднення з грошима, — обмеження банками кредитів, підвищення процентної ставки та ін., — вважав похідними від коливання цін. Проте, підкреслював вчений, у Жюгляра немає головного — пояснення коливань цін. Його теорія, як і інші, подібні до неї "являє собою скоріше опис фазисів промислового розвитку в капіталістичному господарстві, ніж пояснення їх" [Ibid., с. 472]. М. Туган-Барановський вважав, що кредит, в якому він бачив характерну ознаку розвинутого ринкового господарства, лише помітно посилює кризові коливання.

Зауважимо, що кредитно-грошова теорія криз, яка зводить кризи до монетарного феномену, була досить популярною і на початку ХХ століття. Її прихильником був, зокрема Р. Г. Хоутрі, який визнав її недостатність тільки після великої депресії 1929-1933 років, коли надзвичайно низька норма проценту не справила стимулюючого впливу на виробництво [137, р. 56]. У більш пізніх теоріях криз Е. Хансена, Дж. Р. Хікса, Р. Херрода та ін. кредитно-грошовому фактору відводиться вже підпорядковане значення. Щодо Дж. М. Кейнса, він використовував і теорію недоспоживання, і теорію мультиплікатора, і психологічну теорію (виведення криз зі зміни оптимістичних настроїв підприємців на песимістичні).

На середину ХХ століття на передній план висувається бюджетна політика як важіль перерозподілу коштів, що вилучаються за допомогою податків. Ця політика повинна була сприяти піднесенню настрою, зламу песимістичних настроїв підприємців, так званого "ведмежого настрою", в

результаті бюджетних субсидій. З цим узгоджувалася і психологічна теорія криз. Дж. М. Кейнс, наприклад, вважав, що навіть полишаючи осторонь нестійкість, яка виникає в результаті спекуляції, доводиться рахуватися ще й з нестійкістю, що витікає з певної риси людської природи: більшої залежності нашої позитивної діяльності від довільного оптимізму, ніж від математичного розрахунку, на чому б він не був заснований, — чи то на моральних, чи на гедоністичних або економічних принципах [50, с. 158]. Проте психологічний фактор, як відзначав ще у свій час М.Туган-Барановський, є все ж похідним, хоч він дійсно впливає на протікання кризи, загострюючи її.

Вихідною у поясненні циклічних коливань у М. Тугана-Барановського стала ідея про зв'язок промислових коливань з періодичним оновленням основного капіталу. Він звертає увагу на диспропорційність виробництва у різних сферах економіки, а саме — більш високі темпи розвитку в періоди піднесення в галузях, де виробляються засоби виробництва, порівняно з галузями, в яких виробляються предмети споживання, і, відповідно, найбільш швидке зниження темпів виробництва в перших порівняно з другими в періоди депресії. Крім того, — на характер нагромадження в галузях, що виробляють засоби виробництва і обумовлюють послідовне ("епідемічне", за виразом вченого) розширення всіх інших ринкових сфер. Вчений дійшов висновку, що двигуном еволюції капіталістичної системи господарства є інновації, у першу чергу в галузях, які виробляють засоби виробництва. У пояснення циклічного розвитку промисловості М. Туган-Барановський вводить функцію інвестування.

Підхід вченого принципово відрізняється від відомого закону Ж. Б. Сея, за яким попит і пропозиція балансуються автоматично по всіх реальних товарах і послугах, а пропозиція викликає негайне використання одержаних коштів, а також — від моделей неокласиків, у яких ціновий механізм практично невідкладно врівноважує попит і пропозицію на всіх ринках. М. Туган-Барановський доходить висновку про вторинність у практичному житті процесу коригування цін по відношенню до так званого кількісного реагування. Він враховує можливість не лише використання грошових коштів на купівлю товарів або інвестування у виробничий процес, але й їх заощадження.

Формально можливість такого врахування була закладена вже у моделі загальної рівноваги Л. Вальраса, але, з огляду на статично-абстрактний характер цієї моделі не була реалізована (заощадження враховувались у величині витрат, той чи інший рівень заощаджень відображався у попиті та пропозиції грошей). Що ж стосується М. Тугана-Барановського, саме у диспропорційності між рухом заощаджень та інвестицій, передусім, у галузях, що виробляють засоби виробництва, вчений побачив основну причину циклічних коливань. Ця ідея була високо оцінена та широко використана вже на початку ХХ

століття на Заході А. Шпітгоффом, Л. Пооле, Е. Ейленбургом, В. Зомбартом, Ж. Лескюром, А. Афталіоном, У. Мітчеллом, Г. Касселем та ін.

У зарубіжній, а також російській і українській економічній літературі того часу особливий наголос було зроблено на тому, що Туган-Барановський теорію криз перетворив на теорію кон'юнктури. Такі думки розвивали, зокрема, українські економісти В. Косинський, М. Бернацький та ін. Саме в цьому руслі розвинув теорію кон'юнктури учень М. Тугана-Барановського, видатний російський вчений М. Кондратьєв.

Теорія економічних циклів М. Тугана-Барановського розглядається у світовій економічній літературі як така, що знаменувала собою розрив з минулим, визначила якісно новий етап у розвитку цієї теорії. Вона здобула високу оцінку в історико-економічних дослідженнях Е. Хансена, працях Дж. М. Кейнса та Й. Шумпетера, Е. Уїттакера, сучасних дослідників творчості українського вченого на Заході, зокрема, Л. Ковалю, А. Ноува, С. Амато та ін. Ці дослідники відзначають вплив теорії М. Тугана-Барановського на пізніші розробки А. Пігу та Р. Хоутрі, Дж. М. Кейнса, Дж. Р. Хікса, Р. Херрода та багатьох інших.

Дійсно, М.Туган-Барановський вже наприкінці ХІХ століття по суті заклав підвалини сучасної інвестиційної теорії циклів, випередивши основну ідею кейнсіанської теорії циклів ("заощадження — інвестиції" як вихідний внутрішній імпульс усього механізму циклічних коливань), зробив висновок про функціональний взаємозв'язок основних факторів економічної активності, втілений Дж. М. Кейнсом у його "мультиплікаторі", виявив принцип акселерації та багато іншого.

Нагадаємо, що принцип мультиплікатора, як і принцип акселератора виражають утворення похідного попиту й додаткового розширення виробництва, викликаних первинними автономними інвестиціями. Мультиплікатор показує відношення між зростанням обсягу капіталовкладень й зростанням доходів, споживання й зайнятості, тобто кількісну залежність споживання від змін обсягу виробництва. Використавши принцип мультиплікатора, Дж. М. Кейнс, наприклад, застосував формулу суми членів спадної прогресії і підрахував коефіцієнт зростання похідного попиту, зв'язаного з залученням додаткових робітників. Теорія мультиплікатора доповнюється теорією акселератора, який виражає відношення між змінами виробництва предметів споживання та засобів виробництва, необхідних для виробництва цих предметів споживання. Розширення виробництва предметів споживання збільшує попит на устаткування, сировину та допоміжні матеріали для їх виробництва і дає поштовх до ще більшого розширення виробництва засобів виробництва.

Так, наприкінці ХІХ століття, в період чи не найбільшого поширення марксизму в Російській імперії, М.Туган-Барановський, що вважався переконаним марксистом, своєю працею про кризи заперечив Марксову теорію відтворення і криз і, тим самим, висновки марксизму

щодо характеру еволюції капіталістичної системи господарства. Та одночасно молодий вчений творчо сприйняв і дав якісно новий розвиток Марксовим ідеям про нерівномірність нагромадження та розвитку галузей і окремих підприємств в умовах капіталістичного господарювання, про важливість грошей як вихідної форми капіталу, необхідної для початку нового його обороту з метою одержання прибутку (за Марксом, додаткової цінності), тобто про особливу роль грошей у забезпеченні економічного розвитку та ін. Розвиток Туганом-Барановським цих ідей у контексті власної теорії криз став блискучим свідченням можливостей новаторської інтерпретації цілого ряду положень марксизму на базі новітніх теоретико-методологічних досягнень світової економічної науки та відповідно до зміни її орієнтирів і завдань у нових історичних умовах.

Саме такий конструктивний підхід до перспективних ідей марксизму продемонстрували західні вчені, передусім Й. Шумпетер та Дж. М. Кейнс. "Майже через п'ятдесят років після публікації "Загальної теорії зайнятості, проценту і грошей" Дж. М. Кейнса, — пише сучасний вчений-економіст Н. Балабкінс (США), — його новий макроекономічний підхід заклав підвалини для політики повної зайнятості в усіх передових країнах світу та знищив той тип економічних криз, який Туган-Барановський пов'язував із системою вільної конкуренції"[6, с. 64]. Відзначаючи, що навіть визнаний "батько макроекономічного аналізу" не уникнув впливу М. Тугана-Барановського, Н. Балабкінс наводить з цього приводу вислів Дж.М. Кейнса. Останній у своєму знаменитому "Трактаті про гроші" (1931) писав: "Я відчув глибоку симпатію до школи вчених, серед яких Туган-Барановський був першим і найбільш оригінальним, особливо завдяки формі, яку він сам надав своїй теорії (цитуються за В. Тимошенко: [150, с. 822]).

На жаль, ті нечисленні поки що економісти в Україні та Росії, які розпочали серйозний перегляд уявлень, що склалися тут у радянські часи щодо характеру еволюції світової економічної науки, зокрема у галузі макроаналізу, простежуючи основні етапи його формування за схемою К. Маркс – Й. Шумпетер – Дж. М. Кейнс, забувають згадати у цьому зв'язку ім'я М. Тугана-Барановського [11, с. 224]. Відбувається це через незнання того неоціненного вкладу, який вніс вчений у розвиток цієї галузі економічної науки, ступеня його впливу на неї, значення наукового передбачення ним перспектив соціально-економічного розвитку, що так високо цінується зарубіжними спеціалістами.

Як засвідчує один із небагатьох на сьогодні в Україні серйозних дослідників спадщини М. Тугана-Барановського в галузі його теорії промислових криз Ю. Бажал, сучасні західні вчені — В. Ростю, І. Ріма, К. Кім та інші — простежують розвиток теорій економічних циклів, які відносяться ними до теорій вертикальної невідрегульованості (за Хаберлером) або немонетарних теорій бізнесового циклу (за

К. Кімом) від М. Тугана-Барановського, через А. Шпітгоффа та Г. Касселя до інноваційної теорії Й. Шумпетера [5, с. 60].

І, на закінчення, ще декілька зауважень про долю праці М. Тугана-Барановського з теорії економічних коливань на його батьківщині. Вже у 20-і роки ХХ століття в Україні та в Росії, де розгорталася наукова діяльність вченого, сягнувши ще за його життя вершин світової слави, ця праця була практично вилучена з культурної економічної спадщини українського та російського народів. Віднесена радянським режимом разом з іншими працями вченого до розряду так званої буржуазної апологетики, вона і на сьогодні широкій науковій громадськості практично невідома. Зате добре були відомі ярлики з серії "ревізіонізм", "буржуазна апологетика капіталізму" тощо, які навішувалися з початку ХХ століття на ідеї вченого і на нього самого ортодоксальними марксистами. Останні не зуміли ні зрозуміти істинного значення теорії марксизму, ні розвинути її наукові елементи на основі новітніх досягнень економічної науки та з урахуванням нових історичних обставин і фактів.

Щоправда, на початку ХХ століття багато ортодоксів марксизму і на Заході, і в Росії та Україні, під впливом праці М. Тугана-Барановського про кризи мимоволі почали перегляд ряду догм марксизму. Так трапилось, зокрема, з Розою Люксембург, яка, атакуючи "туган-барановщину" у своїй книзі "Die Arrumufation des Kapitals", сама мимоволі ревізувала марксизм. Однак "розгромна" критика знаменитої теорії М. Тугана-Барановського з позицій ортодоксального марксизму в Україні та Росії не припинялася, різко посилюючись наприкінці 20-х років, і протрималась у нашій історико-економічній літературі до останнього часу. Так, у книзі Г. Мрачківської присвяченій історії ленінського етапу у політичній економії, можна прочитати: "Ленін нещадно викривав хибні абстракції, вигадунані такими фальсифікаторами, як Туган-Барановський..." [74, с. 110] і цілий розділ: "Відтворення суспільного капіталу", присвячений в основному критиці Туганової теорії ринків.

Рівень подібної "марксистської" критики, яка мало змінилася у часі, виразно відбив ще 1930 року І. Софроневич, — один з багатьох "гонителів" теорії криз М.Тугана-Барановського. Детально розібравши аргументацію різних авторів від Р. Люксембург та К. Каутського до М. Бухаріна та В. Мотильова, він визначив цю критику як "непереконливу", таку, що часто "б'є не по Тугану, а по Марксу", і ніяк не може спростувати теорію Тугана-Барановського [87, с. 26]. Не зумів зробити цього і сам Софроневич, зате чітко "розвів" теорії відтворення Маркса і Тугана-Барановського на різні методологічні полюси, чим і сам "нашкодив" Марксу, оскільки, захищаючи Маркса від Тугана-Барановського, по суті, виявив саме ненаукові елементи марксизму. Всі наступні критики Тугана-Барановського у радянській історико-економічній літературі йшли тим самим, проторованим наприкінці 20-х —

початку 30-х років носіями офіційної ідеології, шляхом, і повторювали давно застарілі аргументи.

У той самий час за межами колишнього СРСР теорія криз М. Тугана-Барановського, як і теорія довгих хвиль його видатного учня й наступника М. Кондратьєва, знищеного сталінським режимом, продовжувала жити і працювати на розвиток світової економічної науки. Її активна роль в науці продовжується вже друге століття, але тільки тепер ця видатна праця повертається на батьківщину свого творця.

V М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК І ТЕОРЕТИК КООПЕРАЦІЇ ТА СОЦІАЛІЗМУ

“Розвиток економічної думки не відбувався у вигляді однозначно лінійного руху до теперішніх істин. В процесі цього розвитку було багато обхідних шляхів і відхилень, нав'язаних запитами часу й місця”

Марк Блауг

Місце соціалістичної тематики у науковому доробку М. Тугана-Барановського. — Порівняльний аналіз утопічного та критичного соціалізму. — Внесок в економіку Р. Оуена, Г. К. де Сен-Сімона та Ш. Фур'є. — Оцінка соціалістичної доктрини марксизму. — Власна концепція соціалізму. — Класифікація соціалістичних систем. — Аналіз та реконструкція Марксової моделі централістського державного соціалізму. — Соціалізм і кооперація. Концепція сільськогосподарської кооперації при соціалізмі.

Визначаючи місце соціалізму у розвитку суспільної думки, М. Туган-Барановський наприкінці 1917 року писав: "Історія суспільної думки починається з соціалізму і, наскільки ми можемо судити про найближче майбутнє, закінчується соціалізмом" [114, с. 5]. В принципі вчений не помилився: хоч історія суспільної думки в країнах, що від того часу розпочали безпосереднє будівництво соціалізму, та в країнах, які продовжили розвиток в межах природно-історичної суспільної еволюції, пішла різними шляхами, і ці шляхи в останній час обіцяють зблизитися.

У країнах, що вступили на шлях революційної перебудови існуючої суспільної системи, історія суспільної думки вже з 20-х років ХХ століття і майже до його завершення дійсно "закінчилася соціалізмом". Хоч, звичайно, вчений не міг уявити, до якої руйнації призведе суспільну і, передусім, економічну думку в цих країнах багаторічна апологетика здогматизованої, перетвореної на своєрідний ідеологічний культ соціалістичної доктрини марксизму і способів її здійснення.

У той же час загальною тенденцією еволюції світової суспільної думки стала все більша інтеграція в ній соціалістичних ідей з науковими та практичними досягненнями в галузі економіки, соціології і т. ін.,

з реформаторськими заходами держав, спрямованими на поступову реалізацію цих ідей тощо. Тільки у так званих соціалістичних країнах, на довгі десятиліття відірваних від реалій світового суспільного прогресу, теорія і практика соціалізму переживають глибоку кризу. Краще зрозуміти її причини та "побачити світло в кінці тунелю", в який ми потрапили, значною мірою допоможуть ті висновки щодо суспільної еволюції та соціальних перетворень, до яких ще на початку ХХ століття прийшов наш видатний співвітчизник — М. Туган-Барановський.

Теоретичні розробки М. Тугана-Барановського, передусім, — його теорія економічних циклів та криз, наукове обґрунтування ним висновків про величезні можливості до саморозвитку й самокорегування, закладені в капіталістичній господарській системі, про роль в цих процесах нових економічних форм і суспільно-економічних організацій, регулюючої ролі держави тощо, — відкривали на початку ХХ століття надзвичайно широкий простір для дослідження проблем капіталізму і соціалізму, розуміння перспектив еволюції капіталістичної господарської системи, можливостей та шляхів переходу до якісно нового суспільно-економічного ладу та ін.

Нагадаємо, що вже на час розробки М. Туганом-Барановським проблематики соціалізму, вчений піддав ґрунтовній критиці ті засади, на яких базувався марксизм у своїх соціально-економічних прогнозах, передусім, передбачення щодо неминучого краху капіталізму. Це стосується марксистської теорії реалізації (теорії ринків), за якою капіталізм повинен впасти через нібито зростаючу обмеженість капіталістичного ринку та наростаюче хронічне перевиробництво товарів. І, звичайно, виведеного Марксом "загального закону капіталістичного нагромадження" та положення про загальне зубожіння зростаючої армії пролетаріату, що ніби-то впливає з цього закону. Вчений переконливо довів не тільки теоретичну неспроможність цих висновків марксизму, але й наголошував на емпіричному підтвердженні їх "фантастичного" характеру наступними фактами історичної дійсності, які позбавили ці висновки всякого значення [105, с. 249, 250].

Навіть відстоюючи у полеміці з народниками Марксове вчення про концентрацію та централізацію суспільного виробництва, яке М. Туган-Барановський вважав центральним і найсильнішим у марксизмі і на яке спирався в обґрунтуванні неминучості розвитку капіталізму в Російській імперії, вчений звертав увагу на ті явища, які не вкладалися у Марксові висновки. Зокрема, на успішне співіснування частини дрібної промисловості з крупним виробництвом, яке іноді навіть сприяло її розвитку; на непристосовність схеми Маркса до сільського господарства. "Селянське господарство, наголошував М. Туган-Барановський, — не тільки не знищується крупним капіталістичним землеробством, але навіть зростає, у більшості випадків на рахунок цього останнього" [Ibid., с. 252]. Звичайно, ці та інші факти хоч і послаблюють, проте не

знищують значення цієї схеми по відношенню до всього суспільного господарства у сукупності: все суспільне виробництво в цілому концентрується, “капіталістичний спосіб виробництва дедалі більше підпорядковує собі суспільне господарство” [Ibid., с. 253]. Та до яких саме наслідків приведе цей процес? Що чекає людство в майбутньому? Який суспільний лад прийде на зміну сучасному капіталізму? На ці пекучі питання і прагнув відповісти вчений.

Можна з упевненістю припустити, що саме Марксова теорія, з якою Михайло Іванович познайомився вже на студентській лаві, так само як і сповнені високого гуманізму філософські ідеї І. Канта, до яких він звернувся ще в гімназичні роки, дали могутній поштовх не тільки до вивчення різних соціалістичних вчень, визначення їх місця й ролі у суспільному прогресі людства тощо, але й врешті-решт спонукали вченого до розробки власної соціалістичної концепції. Досить згадати, що одна з перших його праць була присвячена П. Ж. Прудону [106], і з того часу вивчення різних аспектів соціалістичної проблематики М. Туган-Барановський не полишав до останніх днів свого життя.

Не менш могутнім спонукальним мотивом до формулювання власної цільної концепції соціалізму наприкінці життя вченого стали події 1917-1918 років, які йому довелося пережити. "Думається, — писав М. Туган-Барановський 20 листопада 1917 року у передмові до книги "Социализм как положительное учение" (1918), — що поява в теперішній грізний час нової книги про соціалізм не потребує виправдання. Всі тепер говорять про соціалізм; але чи багато хто поєднують з цим словом цілком визначене уявлення?" І далі: "Завдання цієї невеликої книги охарактеризувати сутність соціалізму як певного вчення про нову форму суспільного ладу" [114, с. 3]. Це була одна з останніх спроб вченого застерегти від догматизації соціально-політичної доктрини марксизму, що волею історії була покладена в основу програми соціалістичної революції та пореволюційних соціально-економічних перетворень, здійснюваних більшовиками в Росії, а з часом і в Україні.

У науковому доробку вченого розгляд плану соціальної перебудови суспільства від комуністичних проєктів античності — Платона, Евгемера та Ямбулли — до "Утопії" Томаса Мана та комуністичної утопії ХІХ століття Етьєна Кабе ("Мандрівки до Ікарії"). Крім того, аналіз вчення Роберта Оуена, яке М. Туган-Барановський розглядав як складову утопічного соціалізму, а з часом відніс до комунального комунізму, та його палкого послідовника Вільяма Томпсона і ін. Серед соціалістичних проєктів, які виникли в часі пізніше від комуністичних, — детальний розгляд вчення Генрі Клода де Ревруа де Сен-Сімона та планів соціального перевлаштування суспільства його послідовників сенсимоністів, вчення Шарля Фур'є та фур'єристів, соціалізм Луї Блана, Фердінанда Лассаля, П'єра Жозефа Прудона, Карла Йоганна Родбертуса, засновників марксизму, Беллами, Кропоткіна і ін.

Особливого значення, вже з початку розробки ним цієї проблематики, М. Туган-Барановський надавав саме соціалістичним вченням. У своїй знаменитій книзі "Очерки из истории политической экономии и социализма", що вперше побачила світ 1903 року і витримала шість видань, ці вчення він поділив на "утопічний соціалізм" (Р. Оуен, Ш. Фур'є, Г. де Сен-Сімон) та "критичний соціалізм" (П. Ж. Прудон, К. Й. Родбертус, К. Маркс). Другий напрям соціалістичної думки був названий ним "критичним" через те, що його представники і, передусім К. Маркс, зосереджувалися переважно на нищівній критиці сучасного їм капіталістичного ладу і значно менше, на відміну від "утопічних" соціалістів, приділяли уваги майбутньому влаштуванню суспільства. Та при цьому, констатує М. Туган-Барановський, саме марксизм "став одним з найбільш могутніх факторів політичного життя Західної Європи". І хоч в теперішній час "ортодоксальний марксизм і знаходиться в періоді розкладу, проте і нині марксизм залишається пануючим соціальним світоглядом серед робітників і за своїм впливом на уми сучасників Маркс далеко залишає за собою всіх соціальних мислителів нового часу" [104, с. 185].

Прагнучи виявити причини такої популярності соціальних уявлень марксизму, М. Туган-Барановський звертається до їх історичних витоків, передусім до "утопічного соціалізму" Р. Оуена, Ш. Фур'є та Г. де Сен-Сімона. Вчення цих мислителів зайняли визначне місце у творчості М. Тугана-Барановського, відіграли вирішальну роль у перегляді ним вже на початку ХХ століття соціально-політичної доктрини марксизму та мали найбільший вплив на формування власної соціалістичної концепції.

Чому саме цим трьом мислителям вчений приділив особливо пильну увагу? Він сам пояснює це в нарисі "Утопічний соціалізм" у згаданих "Очерках..." До такої пильної уваги спонукала М. Тугана-Барановського все та ж соціально-політична доктрина марксизму, передусім, введення Ф. Енгельсом в його "Анти-Дюрингу" поняття "науковий соціалізм" (запозичене ним у послідовників Ш. Фур'є). Цим терміном Ф. Енгельс визначив тільки марксистське вчення і одночасно відніс всі інші соціалістичні вчення до розряду утопічних. Думка Енгельса про те, що соціалізм пройшов у своєму розвитку два фазиси: до Маркса він був утопією, а після Маркса став наукою, — утвердилася в соціалістичній літературі.

М. Туган-Барановський рішуче спростовує це твердження. Передусім, він заперечує розуміння марксизмом самого поняття утопії, протиставлення науки та утопії. Таке протиставлення неспроможне, наголошує вчений, "наука і утопія аж ніяк не є поняттями, що суперечать одне одному. Утопія не є нісенітниця або безглуздя. Утопія — це ідеал". Як ідеал вона "належить до числа таких ідей нашого розуму, як ідеї безкінечності, свободи, обов'язку, які виходять за межі досвідного пізнання або найближчої користі і призначення яких полягає у

визначенні напрямку, шляху, слідуючи яким наш розум досягає своїх найвищих цілей приведення до верховної єдності нашого досвідного пізнання й практичної справи". Ідеал вчений порівнює з зіркою, що є дороговказом, дає верховні цілі нашої діяльності, науку — з ліхтарем, без якого не можна іти цією дорогою. Наука "вказує засоби для здійснення цих цілей та постачає нас вірним критерієм для визначення, що в наших цілях і в якій мірі, в який час здійснимо" [Ibid., с. 71-72].

Великі утопісти "придумували, винаходили новий суспільний лад, як механік винаходить нову машину". Створення ними соціального ідеалу М. Туган-Барановський вважав найкрупнішим завоюванням суспільної думки ХІХ століття. Цей ідеал — суспільство, яке забезпечить всім людям найбільш вільний розвиток їх здібностей, найбільшу суму істинного багатства — фізичного й духовного, замінить експлуатацію людини людиною експлуатацією людиною природи, в якому засада асоціації замінить засаду антагонізму. При всій відмінності проектів суспільних перетворень Р. Оуена, Ш. Фур'є та Г. де Сен-Сімона, породженій різницею умов, в яких вони створювались, та у світогляді їх творців, в основу уявлень соціалістів-утопістів про майбутнє соціалістичне суспільство були покладені принципи товариської солідарності, співробітництва, добровільності в організації форм суспільного співжиття та праці, рівності прав та обов'язків, піднесення матеріального добробуту та духовності всіх членів суспільства.

Соціалізм, робить висновок вчений, розглядався великими утопістами як соціальний ідеал, що відповідає природі всіх членів суспільства і який потрібно лише донести до кожного. Однак саме в тому, що всі ці три мислителі "були проникнуті прямо зворушливою за своєю наївністю довірою до розуму людини", М. Туган-Барановський вбачав утопізм Р. Оуена, Ш. Фур'є та Г. де Сен-Сімона. Вони, писав він, свято вірили, що варто лише той "новий блаженний суспільний порядок", який вони придумали, донести до людей, "і люди, якщо тільки вони не повні безумці, повинні поспішити влаштувати своє життя на нових засадах" [Ibid., с.72].

Разом з тим М.Тугану-Барановському надзвичайно імпонувало, що на відміну від вчень більш ранніх утопістів, — Жана Мельє, Мореллі, Габріеля Бонно де Маблі, Кая Гракха Бабьофа та ін., більшість з яких виходили з необхідності революційного знищення приватної власності та застосування переважно примусових методів впровадження нового суспільного порядку, — у вченнях соціалістів-утопістів, які виникли після Великої Французької буржуазної революції 1789-1797 років, питання про насильницьке знищення приватної власності вже не ставилося. Утопісти, писав вчений, зверталися зі своєю проповіддю до всього суспільства без розрізнення класів, вони "були глибоко переконаними — не за страх, а за совість — проповідниками *соціального миру*, який служить темою стількох фальшивих мелодій у буржуазному

таборі. Але на відміну від «соціальних гармоністів» типу Бастіа, утопісти шукали миру не в царстві капіталу, а в царстві майбутньої вільної асоціації" [Ibid., с. 184].

Всяка закінчена соціалістична система, напише М. Туган-Барановський у праці "Общественно-экономические идеалы нашего времени" (1913), включає у себе три частини: критику існуючого ладу, певне уявлення про лад майбутнього та міркування про способи або шляхи здійснення майбутнього ладу. Цю останню складову соціалістичних систем вчений розцінював як найбільш важливу, якщо не теоретично, то практично, як таку, що "висувається на перше місце" [100, с. 103]. Саме в цій частині соціалізму, в його тактиці, "критичний соціалізм, передусім марксизм, досяг переваги над мирною проповіддю утопістів, протиставивши їй власну тактику, суть якої "у геніально простому положенні — що цілі соціалізму можуть бути досягнуті шляхом класової боротьби" [99, с. 183].

Критичні соціалісти, пояснював М. Туган-Барановський, вважали головним змістом історії боротьбу різних суспільних класів за свої економічні інтереси і на цій підставі зробили спробу злити в одне ціле справу здійснення нового соціального ідеалу та захисту інтересів одного суспільного класу, який складає більшість населення, — пролетаріату. Як засіб здійснення цих класових інтересів Маркс проголосив політичну боротьбу, яка, писав вчений, поглинула кращі сили робітничого класу континенту. Саме це й принесло успіх доктрині марксизму. Однак, на думку М. Тугана-Барановського, це "прагнення марксизму звести весь робітничий рух до політичної боротьби робітничого класу за свої класові інтереси уявляється нам поганою й такою, що не досягає своєї мети, політикою" [104, с. 254]. Крім того, вчений заперечував і революційну засаду цієї доктрини марксизму, що передбачала перехід до соціалізму "шляхом майбутнього таємного стрибка", відповідно до уявлень, зокрема Енгельса, про прогрес, як "стрибки, що здійснюються шляхом катастроф" [118, с. 7]. Еволюційний підхід утопістів до цієї проблеми, хоч вони й не розуміли значення класової боротьби, вчення про яку М. Туган-Барановський високо цинив, він вважав значно ближчим до науки.

Що ж до двох інших складових будь-якої соціалістичної системи, — критики існуючого ладу та уявлень про суспільство майбутнього, — тут пріоритет повністю належить утопістам та їх послідовникам. Про "науковість" марксизму, був переконаний вчений, в цьому відношенні не може бути, й мови.

Співставляючи соціалістичну доктрину К. Маркса з вченнями утопістів, М.Туган-Барановський особливу увагу звертав на ідейну спадщину Г. де Сен-Сімона, якого вважав "найбільш науковим" з усіх трьох мислителів. На глибоке переконання М. Тугана-Барановського, Г. де Сен-Сімон більш за всіх попрацював для побудови нового історичного світогляду. Зокрема, для створення засад матеріалістичного

розуміння історії, зародків вчення про класовий поділ суспільства та рушійні сили його розвитку тощо. Соціалістичні перетворення, наголошує М. Туган-Барановський, передбачалися Сен-Сімоном на основі всебічного розвитку продуктивних сил суспільства та використання матеріальних умов і здобутків "цивілізації", тобто капіталізму. Та, на відміну від Маркса, автор "нового християнства" був не моністом, а дуалістом: "разом з розвитком господарства ставив як самостійну рушійну силу прогресу розвиток людського знання". Але це, відзначає вчений, не заважало Сен-Сімону нітрохи не гірше за Маркса підмічати економічні причини історичних подій. Щоправда, Г. де Сен-Сімон не залишив певного плану соціалістичного влаштування суспільства, проте його учні й послідовники Базар та Анфантен виробили струнку соціалістичну систему централістичного типу — державного соціалізму. Тільки те, що в цій системі держава повинна була одночасно стати й новою церквою, і скомпрометувало, на думку Туган-Барановського, вчення сен-сімоністів в очах широких трудящих мас [113, с. 133, 139].

Разом з тим, соціально-політична програма сен-сімоністів вже включала вимоги знищення спадкових привілеїв на приватну власність, встановлення соціальної та економічної рівності щодо права розпоряджатися наслідками своєї праці; проголошувала верховним принципом розподілу "від кожного — за його здібностями, кожній здібності — за її справами". Передбачалось поступове знищення всіх податків, які праця сплачує неробству під різними назвами — орендної платні, найманій платні, проценту на капітал тощо. Тобто, робить висновок М. Туган-Барановський, "все найбільш суттєве, що характеризує сучасний соціалізм і в галузі критики капіталістичного ладу, і в галузі позитивних вимог, було намічено школою Сен-Сімона" [104, с. 112].

На відміну від Сен-Сімона, Р. Оуен та Ш. Фур'є залишили детальні плани влаштування суспільства майбутнього на федералістичних засадах. Нагадаємо, що основними осередками цього суспільства, за їх проектами, виступали промислово-землеробські общини (об'єднання типу комун у Р. Оуена та соціалістичні фаланги у Ш. Фур'є), які й повинні були стати складовими вільної федерації. Загальне визнання та поширення таких виробничих асоціацій (які Оуен назвав кооперативами) і повинно було забезпечити, на їх думку, поступове заволодіння трудящими всіма галузями виробництва і перехід від приватної власності, що породжує гноблення та експлуатацію, до суспільної власності і колективістичної організації матеріального виробництва й усього суспільного життя. При цьому, за глибиною теоретичної думки, М. Туган-Барановський віддавав абсолютну перевагу проектам Ш. Фур'є.

Вчений високо оцінює погляди Ш. Фур'є на завдання "цивілізації" — створення наук, мистецтва, великої промисловості тощо, — та на її

вади, — нераціональне використання наявних ресурсів, людської праці, переважання в суспільстві непродуктивних елементів тощо. Та, головне, що, на думку М. Тугана-Барановського, підкреслює значення висновку Ш. Фур'є щодо закономірностей розвитку капіталізму, є розрізнення Фур'є двох періодів у розвитку капіталізму — вихідного та нисхідного. В цей останній період, за Фур'є, пануючий лад відживає своє і в його надрах розвивається новий суспільний устрій. Крупний капітал інтенсивно поглинає дрібний спочатку у промисловості, а з часом — і у сільському господарстві. Виникають нові монополії, виробництво стає все більш суспільним, суспільне багатство все більш нагромаджується в руках крупних власників. Пролетаріат та пауперизм йдуть вперед гігантськими кроками, "батальйони злиднів загрожують цивілізації" в силу закону нестримного взаємного притягнення капіталів. І тільки рівність перед законом залишається першим параграфом конституції, недоторканими залишаються всі види свободи, — свобода особистості, свобода совісті, свобода друку.

Туган-Барановський вважає цю характеристику, дану Фур'є соціальному розвитку нашого часу, "воістину геніальною", не зважаючи на перебільшення та на те, що життя частково спростувало цю схему, а частково ускладнило її. "Але як мало залишалося Марксу додати до схеми Фур'є, щоб створити своє знамените вчення про закони розвитку капіталістичного господарства!" [Ibid., с. 128].

Оцінюючи Сен-Сімона та Фур'є як найвеличніших дослідників соціальних явищ, яких ми тільки знаємо. М. Туган-Барановський наголошував на тому, що поступове створення передумов для переходу до нового суспільства вони виявили як історичну тенденцію. Ці мислителі вбачали її, зокрема, в ослабленні з прогресом господарства експлуатації, зменшенні значення права приватної власності як привілею на одержання нетрудового доходу та у зміні характеру власності з індивідуальної, простої і виключної на акціонерну, складну й суспільну. У подальшому усупільненні виробництва вони бачили можливість планомірної його майбутньої організації під керівництвом крупних капіталістичних компаній, а також величезного зростання завдяки цьому суспільного багатства.

Таке зростання, за Фур'є, може бути досягнуте в комуні ("фаланзі") в результаті заміни в ній системи найманої праці, за якої працівник не зацікавлений у продуктах своєї праці, на систему спільної участі всіх у загальному продукті пропорційно участі кожного у виробництві. При цьому приватна власність не знищується, а набирає іншої форми — права участі у загальних доходах. Це збереже індивідуальну свободу кожного та підвищить економічну мотивацію трудової діяльності. Крім того, дозволить гармонійно поєднати комуністичний принцип колективізму, який Фур'є вважав лише половиною соціальної ідеї, з принципом індивідуалізму як другою частиною цієї ідеї. Завдяки

поширенню таких форм оплати праці, як участь робітників у прибутках, відношення праці й капіталу наблизяться до характеру асоціації. "Власність, — наводить М.Туган-Барановський слова Фур'є, — завдяки новому пануванню колективницького підприємництва, набуде соціального характеру, і таким чином мало по малу створяться умови для соціального ладу майбутнього - асоціації" [Ibid., с. 128].

М. Туган-Барановський високо оцінює ці та інші передбачення Ш. Фур'є стосовно періоду "гарантизму", тобто перехідного періоду від "цивілізації" до нового ладу, який, вважав вчений, для сучасного йому капіталізму вже почався і підтверджує правильність багатьох з цих передбачень. Нагадаємо, що саме під таким кутом зору досліджує найновіші явища капіталістичної системи господарства і сам М. Туган-Барановський. Це зміни у ролі кредитно-банківської системи, утворення фінансового капіталу, розвиток його акціонерних форм і продуктивної функції, виникнення монополістичних об'єднань різних видів і форм, їх суперечливий вплив на соціально-економічні процеси, підвищення економічної ролі держави та організацій трудящих — профспілок, кооперації тощо. Головною визначальною рисою розгляду цих та інших новітніх явищ капіталізму у Тугана-Барановського, подібно до утопістів та на відміну від К. Маркса та його ортодоксальних послідовників, був переважно позитивний підхід. Якщо марксистки вбачали в нових економічних явищах фактори ще більшої дестабілізації капіталістичної системи господарства, М. Туган-Барановський демонстрував розуміння всієї складності еволюції капіталізму як результату розвитку й ускладнення відносин обміну, тобто ринкових відносин, відповідно до об'єктивної потреби неухильного піднесення продуктивних сил суспільства.

"Капіталізм є при такому розумінні умов розвитку нового соціального ладу, — писав М. Туган-Барановський, — суворою, але необхідною школою людства, в якій людство дисциплінується і нагромаджує сили для того, щоб взяти в свої руки керівництво суспільним виробництвом і замінити пануючу нині анархію суспільного господарства на планомірну, свідому організацію його" [Ibid., с. 251]. Звичайно, щодо передбаченої вченим форми, якої набере економіка майбутнього, питання про неї ще на неосяжний час залишиться проблематичним; відносно ж шляху до якісно вищого суспільного устрою на базі цивілізаційних здобутків капіталізму, — і утопісти, і їх видатний дослідник і послідовник виявилися абсолютно праві.

Таким чином, вже на початку століття М.Туган-Барановський відмовляє у будь-якому науковому і практичному значенні соціалістичній доктрині марксизму. На цій підставі вчений запропонував відмовитися від поділу соціалістичних вчень на "утопічні" (до К.Маркса) та "наукові", тобто поділу, запровадженого Ф. Енгельсом. І в "науковому соціалізмі" основоположників марксизму, доводив він, не менше, а

скоріше більше утопізму, ніж у вченнях, які передували йому. Сприймавши від великих утопістів ідею соціалізму, Маркс, напротивагу їм, "не надавав ніякого значення виробленню планів майбутнього суспільного влаштування", нічого не додав до їх позитивної розробки програми формування та функціонування нового суспільства. "Проблема здійснення нового господарського ладу була зведена соціальним матеріалізмом (марксизмом — Л.Г.) до відкриття закону розвитку капіталістичного способу виробництва" [Ibid., с. 237].

К. Маркс, відзначав вчений, не надавав майже ніякого значення тим явищам, які знаменували собою ознаки народження нового суспільного ладу як результату закономірності еволюції капіталізму: ні робітничим союзам як засобу поліпшення економічного становища робітничого класу, ні кооперативному руху робітників у формі споживчих товариств. "Кооперативний рух, — справедливо зауважував М. Туган-Барановський, — не відіграє у практичній програмі марксизму майже ніякої ролі" [Ibid., с. 247]. Цю традицію зберегли і ортодоксальні наступники Маркса: "Позитивна економічна творчість, до якої закликали утопісти, не користувалася ніяким співчуттям політиків школи Маркса" [Ibid., с. 185]. У своїх соціалістичних програмах, починаючи від "Комуністичного маніфесту", марксизм тільки повторював окремі вимоги соціальних програм, сформульованих в 30-40-і роки XIX століття сен-сімоністами, Ш. Фур'є та фур'єристами, чартистами та ін.

Натомість "утопісти" далеко не були лише утопістами. Так, Роберт Оуен став ініціатором й творцем робітничого кооперативного руху. Його наступники у розвитку цього "найбільш тверезого, найбільш розсудливого, найбільш практичного", за визначенням вченого, робітничого руху небезпідставно докоряли в утопізмі саме марксистам із їх "мрійливими завданнями соціал-демократів". Так само не викликає сумніву і вплив Шарля Фур'є на утворення виробничих асоціацій, початок яким поклала діяльність Філіппа Бюше та Луї Блана. "Тобто, — наголошував М. Туган-Барановський, — практична справа утопістів вже й тепер величезна. Ще невимірно більшого значення вона повинна набути в майбутньому. Має відбутися велике відродження утопічного соціалізму", — вважав вчений [Ibid., с. 188].

Майже через сорок років по тому до цього ж висновку прийде і Й. Шумпетер: "в думках утопістів набагато більше реалізму, а в думках Маркса — набагато більше нереалістичних мріянь, ніж вони вважають", — напише він у своїй знаменитій книзі "Капіталізм, соціалізм та демократія" (1942) [129, с. 403]. Саме такий висновок почав утверджуватися у немарксистській економічній літературі з початку століття, наприклад, в "Історії економічних вчень" (1907) Ш. Жіда і Ш. Ріста [35, с. 178-179, 362-366 та ін.] і зберігається до наших днів.

Цікаво зауважити, що порівнюючи утопічний соціалізм та марксизм, Й. Шумпетер розвинув багато аргументів, аналогічних тим,

що використовував М. Туган-Барановський. Зокрема, у доведенні реалізму багатьох передбачень утопістів, передусім школи Сен-Сімона, щодо характеру еволюції капіталізму та створення передумов соціалізму, а також значення свідомої праці людства в цьому напрямку тощо, і, відповідно, розкриваючи неправомірність висновків марксизму щодо цієї еволюції [129, с. 84-102, 395-341]. Якими б безпомічними не здавалися вчення утопістів ортодоксальним соціалістам, писав Й. Шумпетер, продовжуючи традиції М.Тугана-Барановського в етичному обґрунтуванні значення соціалістичного ідеалу в історії людства, природи й сутності соціалізму, — "але привабливість соціалізму навіть сьогодні багато в чому визначається цими нерозумними бажаннями голодної душі — саме душі, а не живота, рупором якої вони були". "Мрії" утопістів, у більшості випадків добре аргументовані, наголошував Шумпетер, "були не просто їх особистими фантазіями, а вираженням мрій всіх неправлячих класів". Утопісти "допомагали витягти на поверхню те, що дрімало внизу й було готове пробудитися" [Ibid., с. 400].

В основу власної концепції соціалізму М.Туган-Барановський поклав ті ідеї утопістів, які вважав найбільш перспективними. Передусім, це стосувалося формулювання утопістами соціалістичного ідеалу як мети суспільства у його поступі по шляху духовного та економічного прогресу, нерозривно пов'язаного зі звільненням людської особистості від будь-яких форм експлуатації; їх спроб пов'язати цей ідеал з закономірностями історичного розвитку, необхідністю створення відповідних матеріальних та інтелектуальних передумов і, головне, розробити детальні плани майбутнього суспільного устрою на засадах органічного поєднання принципів індивідуалізму та колективізму.

Основними складовими соціалістичної теорії М. Тугана-Барановського стали обґрунтування ним сутності та внутрішньої природи соціалізму, розробка класифікації різних систем соціалістичного ладу та порівняльна їх оцінка, висновки щодо основних засад і рис соціалістичного ладу майбутнього — економічних, соціально-політичних та духовних. Елементи цієї позитивної концепції соціалізму він розробляє, починаючи від праці "Современный социализм в своем историческом развитии" (1906) і до останніх днів життя. Найбільш цільне й закінчене вираження його концепція соціалізму отримала в книзі "Социализм как положительное учение" (1918).

Чи не найбільшу увагу вчений приділяє проблемам сутності та внутрішньої природи соціалізму. Соціалізм він визначає як надісторичний ідеал людства, утопію. Соціалістична утопія — це мрія людства про встановлення такого суспільного ладу, при якому людська особистість одержить свободу — вона матиме можливість будувати свої суспільні відносини згідно своїй волі. Цей ідеал захопив у свій час Платона і через тисячоліття "зберіг свою чарівну силу і для сучасного

європейця, незважаючи на найглибші відмінності сучасного соціального ладу порівняно з ладом еллінського суспільства" [114, с. 5].

Як витвір людського розуму, таке суспільство, вважав М. Туган-Барановський, не може стати результатом природно-історичного розвитку: "Соціалістичний лад є штучна, придумана форма людського співжиття... , в основу якої покладений певний задум, певна правова ідея" [Ibid., с.7]. Від сучасного суспільного ладу соціалізм відрізняється подібно до того, як природна національна мова відрізняється від "есперанто". Соціалістичне суспільство може бути тільки сконструйоване, свідомо побудоване відповідно до загальних міркувань про загальнолюдські ідеали. Саме так розуміли соціалізм і Платон, який визначив його як "державу розуму", і Енгельс, який охарактеризував соціалізм як "царство свободи" на протигагу всім існуючим суспільствам, які є "царством необхідності" [Ibid.].

Яка ж сутність суспільного ідеалу людства, що дозволяє говорити про соціалізм як про напрям суспільної думки? Спільною і визначальною для всіх без винятку соціалістичних вчень, починаючи з "Політики" Платона, є правова ідея ліквідації приватної та встановлення суспільної власності. Цей суспільний ідеал людства, мрію про "суспільний лад", за якого все буде спільним", наголошує М.Туган-Барановський, не змогли змінити великі історичні події, що відбулися протягом тисячоліть. І для сучасної людини приватна власність, тобто "той правовий інститут, на якому виросла вся цивілізація і культура людства — ось корінь усього соціального лиха, від якого страждає людство. До цього зводиться найглибша соціальна філософія тисячоліть людської думки" [114, с. 5].

Однак сама правова ідея, на основі якої заперечується право приватної власності в античному або ж середньовічному християнському соціалізмі, її зміст зовсім відмінні від правової ідеї, що лежить в основі такого заперечення в сучасних соціалістичних вченнях. Своєрідною межею між першими й другими М.Туган-Барановський вважав Велику Французьку революцію, від якої розпочалася новітня історія людства.

Так, наприклад, в ідеальній державі Платона, поділеній на купку обраних — мудреців-пастирів та слухняний їм "натовп", не існувало рівності. І саме пастирі повинні були відмовитися не тільки від будь-якої приватної власності, але й від сім'ї, мати все спільне. Це застерегло б їх від зловживання владою, переслідування своєкорисних інтересів, від нападів на "стадо" пастви, яке вони були покликані пасти й оберігати, як худі та сторожкі пси.

На відміну від подібного "морального", "антиіндивідуалістичного" соціалізму, соціалістичні уявлення сучасної людини повернуті обличчям до більшості людей, до задоволення їх матеріальних інтересів. Широки народні маси "втягнуті в соціалістичний рух тими господарськими вигодами, які соціалізм обіцяє трудящим класам — а цей індивідуалістичний мотив не має нічого спільного з підкоренням особистості

суспільному цілому, що характерно для соціалізму Платона і значно меншою мірою для Родбертуса та школи Сен-Сімона" [Ibid., с. 14].

В цьому економічному мотиві кожного М.Туган-Барановський вбачає близькість ідей соціалізму новітньої історичної епохи до принципу індивідуалізму, до утилітаризму Бентама (філософія досягнення найбільшого щастя для найбільшої суми людей), до лібералізму класичної школи. Поняття індивідуалізму, що виникло з розвитком капіталізму, пояснює свою позицію вчений, не розповсюджується на розуміння людини як продукту суспільства, на нерозривний взаємозв'язок з ним кожного індивіду. На увазі мається можливість розумного самовизначення людини, думка якої, воля та діяльність вже не зв'язані обов'язковими нормами, які протистояли особистості людини в часи феодалізму та абсолютизму — держава, церква, національність та ін. і в жертву яким приносилось щастя людини. Та найбільш повний розвиток ідея самовизначення особистості має одержати при соціалізмі. Вчений відзначає, що думку про соціалізм як логічне завершення індивідуалізму поділяли вчені історичної школи — Генріх Дітцель, Альберт Ебергард Шеффле та ін., а також такий ортодокс марксизму як Карл Каутський.

Протиставлення індивідуалізму та соціалізму, що ствердилося в літературі, вважає М. Туган-Барановський, є непорозумінням, яке базується на етимологічному протиставленні цих понять. Слово "соціалізм", пояснює вчений, виникло на початку 30-х років XIX століття. Його творці хотіли ним охарактеризувати новий суспільний напрям як такий, що висуває значення співробітництва, суспільної організації праці на противагу пануючій економічній школі, яка визнавала ідеалом господарського ладу необмежену свободу одноосібного підприємництва. Дійсно, за своїми засобами соціалізм є антиподом економічного лібералізму, проте цілі залишилися ті ж самі — реалізація ідеї особистості, що розумно самовизначається. Саме ця ідея, "що б на це не заперечували, складає життєвий принцип та істинний внутрішній вихідний пункт соціалізму" [Ibid., с. 12-13]. Така точка зору стала пануючою у західноєвропейському соціалістичному русі XX століття.

Таким чином, наріжним каменем соціалістичної концепції М. Туган-Барановського є ідея рівноцінності людської особистості, сформульована і розкрита Іммануїлом Кантом, та створення господарських передумов для забезпечення реалізації цієї ідеї. Головною з цих передумов вчений, як і більшість його сучасників, що поділяли соціалістичні ідеї, вважав суспільну власність на засоби виробництва "... соціалістичне господарство, яке поки не існує, — писав він 1909 року в "Основах политической экономии", — було б такою гармонійною системою господарства, за якої узгодженість інтересів окремих суспільних груп досягалася б визнанням реальної рівноправності всіх членів суспільства, рівною участю в суспільній праці й рівним правом

користування здобутками цієї праці, на основі суспільного володіння засобами виробництва" [102, с. 115].

Цю ж думку він розвиває і пізніше, наголошуючи, що саме усуспільнення засобів виробництва, "перенесення можливо більшої частини господарських піклувань від індивідуальної людини на все суспільство" буде всемірно сприяти "звільненню особистості людини, всебічний розвиток якої складає, з соціалістичної точки зору, кінцеву й верховну мету суспільного союзу" [114, с. 13]. Якщо Платон, вимагаючи спільності майна, боровся не з бідністю, а з багатством, пише Туган-Барановський, то сучасний соціалізм "виходить із зовсім іншої оцінки багатства і прагне спільністю майна забезпечити не спільну бідність, а спільне багатство" [Ibid., с. 14].

Право приватної власності на засоби виробництва вчений розглядав як таке, що "за невмолими законами господарства з неминучістю перетворюється на право експлуатації одними людьми інших, з неминучістю обмежує свободу особистості трудящої людини, перетворює на пусту юридичну фікцію природжену рівність всіх ... іншими словами, приватна власність несумісна з правом людини на свободу і рівність. Соціалізм є, таким чином, вимога природного права, логічно зв'язана з першим і головним природженим правом людини на свободу" [Ibid., с. 16].

Таким чином, у трактуванні приватної власності М. Туган-Барановський розходився і з Сен-Сімоном (але не з сен-сімоністами!), який заперечував тільки земельну власність, і з Фур'є. Останньому вчений дорікав за те, що він обходить найглибший антагонізм нашого часу — антагонізм праці та капіталу — і віддається утопічній надії гармонійно поєднати обидва ці два суспільно ворожі елементи в ладі майбутнього. Крім того, за збереження ним у "фаланзі" елементів приватної власності та вільної конкуренції, яку М. Туган-Барановський вважав "великим злом" існуючої господарської системи. Та ще більше в цьому питанні він розходився з таким дорогим його серцю І. Кантом, який, як зазначає сам М. Туган-Барановський, захищав право приватної власності, виводячи його з основного права людини на свободу.

Як показала історична практика, правим у цьому випадку був саме великий філософ. Суспільний досвід людства доводить, що соціально-економічний прогрес досягається саме на шляхах консенсусу "праці і капіталу" в результаті трансформації власності та управління в умовах вдосконалення ринкової економіки. Жупел приватної власності як причини всіх суспільних катаклізмів давно вже зійшов з обрію соціалістичних партій, стало ясно, що її знищення не є ні необхідною, ні достатньою умовою експлуатації людини людиною. Проте позиція М. Тугана-Барановського цілком відповідала його сповненого гуманізму протесту проти сучасної йому господарської дійсності, того до краю незбалансованого володіння засобами виробництва, яке історично

склалося і зміни в якому тільки намічались в результаті зрушень, передусім, структурних, у господарській системі капіталізму.

Незважаючи на те, що у трактуванні категорій багатства, прибутку, ренти приватної власності тощо вчений віддавав перевагу концепції експлуаторської їх природи, що пояснювалося недосконалістю сучасних йому ринкової системи та соціальних відношень, саме М. Туган-Барановський зробив значний вклад і у подолання цієї виключно експлуаторської марксистської політекономічної парадигми. Цьому значною мірою сприяло розуміння М. Туганом-Барановським матеріальних і моральних засад як рівноправних у формуванні нового суспільства, глибоке переконання вченого в тому, що соціалізм в його історичному розумінні "не тільки не підкоряє особистість суспільству, але, навпаки, прагне підпорядкувати весь лад суспільства інтересам особистості" [Ibid., с. 10].

Плідність цього підходу виявилася, передусім, у запропонованій М. Туганом-Барановським класифікації різних проектів соціалістичного влаштування суспільства та їх оцінці як з економічної, так і з етичної точки зору. Особливого значення в цьому плані набувало розрізнення ним і порівняльна оцінка комуністичних і соціалістичних систем (соціалізму у вузькому розумінні слова). На відміну від поширених на той час поглядів на різницю між цими системами, яку вбачали "у ступені, в якому проводиться принцип суспільної власності на предмети господарства", М. Туган-Барановський пропонує власну "ясну і точну ознаку, за якою соціалізм різко відрізняється від комунізму" [Ibid., с. 19, 20].

Ця ознака полягає у тому, що соціалізм є система грошового господарства, оскільки при соціалізмі зберігається категорія особистого доходу і, тим самим, особисте володіння предметами споживання. У той же час відсутність при комунізмі, який є натуральним господарством, категорії доходу заперечує будь-яку власність на всі без винятку господарські предмети. В силу цього соціалізм, при якому споживання регулюється доходом, тобто ставиться в залежність від трудового продукту кожного, є "більш складною економічною системою" порівняно зі зрівняльним комунізмом [Ibid., с. 20].

Погляд вченого на соціалізм як складну господарську систему докорінно відрізнявся від до краю спрощеної ортодоксальними марксистами Марксової моделі соціалізму, яку, як відомо, вони почали безпосередньо впроваджувати в життя після жовтневих подій 1917 року. Проте виразні риси подібних спрощених уявлень виступають і у працях самого М. Тугана-Барановського. Передусім, у його поглядах на суцільне усупільнення державою засобів виробництва та можливості централізованого планомірного управління економікою. Саме цей принцип, — "більшу чи меншу централізацію господарського ладу, підпорядкування частин цілому", вчений і кладе в основу поділу систем комунізму та соціалізму на ряд видів.

Так, вчений розрізняє державний комунізм (античні комуністичні проекти, "Утопія" Мора, "Ікарія" Кабе) та державний соціалізм або колективізм (проекти держав сен-сімоністів, соціалізм Родбертуса, марксистів, "держава" Белламі). В цих системах передбачається найвища централізація, зосередження всього суспільного господарства в руках держави як власника всіх засобів виробництва й продуктів суспільної праці.

Другий вид соціалізму — синдикальний (проекти Луї Блана, Фердінанда Лассаля), коли засобами виробництва і продуктом праці мають володіти професіональні групи робітників, а землею — тільки землероби. Синдикальний соціалізм передбачає обмін, товарно-грошові відносини, через що, логічно, не може бути синдикального комунізму, бо комунізм є заперечення обміну у будь-якій формі.

Наступний вид — комунальний комунізм (Роберта Оуена та Вільяма Томпсона) та комунальний соціалізм (Шарля Фур'є) — передбачають общину, комуну як основну господарську одиницю. На відміну від синдикального соціалізму, до таких асоціацій входять працівники різних видів праці, і, крім того, поряд з обміном, який бажано в межах асоціації зводити до мінімуму, передбачається і безпосередній розподіл продукції общинної праці.

І, нарешті, системи анархічного комунізму (анархічний комунізм Годвіна) та соціалізму (соціалізм Прудона, Кропоткіна та ін.), в яких відкидається будь-яка примусова господарська організація, окремі виробники, вільні від суспільної влади, можуть або обмінюватися, або вільно користуватися продуктами праці одне одного.

Детальний аналіз цих систем приводить М. Тугана-Барановського до висновку, що якщо соціалістичному ідеалу як забезпеченню повної свободи особистості найбільш відповідає анархічний соціалізм, то створенню економічного потенціалу суспільства, на який би спиралася реалізація цього ідеалу, найбільш відповідає централістський державний соціалізм. На аналізі цієї моделі соціалізму та визначенні заходів вдосконалення її складових, які він "прораховує" на життєздатність, співвідносячи з реаліями сучасного та прозорливо передбачуваного ним майбутнього, М. Туган-Барановський зосереджує особливу увагу. Ця прозорливість вченого вражає з огляду на ті трагічні реалії, які довелося пережити народам, втягнутим у страшний соціальний експеримент, після подій 1917 року.

М. Туган-Барановський віддавав перевагу державному соціалізму, оскільки був переконаний, що централізоване планування має величезні переваги порівняно з ринком, який так відчутно виявляє свої вади, — породжує експлуатацію, кризи, не забезпечує тієї пропорційності у господарстві, яку вчений вважав вінцем ефективного господарювання. Разом з тим, він ясно розумів ті вади, які несла в собі державна централізація управління економікою: загрозу свободі індивідуальності

кожного члена суспільства, зростання ролі примусовості, бюрократизму, волюнтаризму, зниження в результаті цього ефективності економічної діяльності. Зростання бюрократизму та ролі примусових засад влади, попереджав він, може залишити обіцянки соціалізму на папері. "Примноження багатства, що купляється ціною приниження особистості працюючої людини" вчений, вірний проголошеним ним етичним принципам, визнав "безсумнівним злом" [114, с. 82].

Завдання соціалістичного ладу, був переконаний М. Туган-Барановський, є "можливо більш повне примирення цих двох засад — свободи особистості і панування суспільності". Він настійно шукав заходів, які б могли запобігти тому злу, що несе в собі централізм, — "придушення людської особистості, обмеження свободи останньої". Втім, він вважає це неминучим, "поки людська природа не відчужена повної зміни, інтерес окремої особистості не буде співпадати повністю й без залишку з інтересами суспільного цілого" [Ibid., с. 95]. Певною мірою нейтралізувати негативні господарські та соціальні наслідки, породжувані централізмом в обґрунтованій вченим моделі соціалізму повинні були принципи федералізму та синдикалізму, участь робітників в управлінні підприємствами, розвиток кооперації у різних її формах і на різних рівнях як засоби розвитку самодіяльності людей та формування нового творчого відношення до праці тощо.

Таким чином, майбутнє соціалістичне суспільство повинно стати, на думку вченого, "дуже складною господарською системою, побудованою на різних принципах", систем, яку повинні складати господарські утворення "від міжнародних союзів та держави до виробничих асоціацій та одноосібних трудівників". Проте слід зауважити, що у Тугана-Барановського ці принципи обмежуються лише організацією управління та праці в різних їх формах і не торкаються принципу єдиної державної власності на засоби виробництва. І муніципальна, і кооперативна, і навіть одноосібна форми господарства, які мають співіснувати з державною формою, розглядаються ним як такі, що ведуться "за допомогою суспільних засобів виробництва". Останні ж можуть бути надані державою лише у тимчасове користування. Фактично можливість для вияву особистої ініціативи залишається тільки у споживанні та у сфері духовної, інтелектуальної праці, якою вчений особливо опікувався [Ibid., с. 87-88, 96 та ін].

Критерій ефективності соціалістичного виробництва Туган-Барановський визначав відповідно до загальноприйнятого на той час його розуміння: як одержання найбільшої цінності — "получки" при найменшій витраті — "вартості". Зв'язуючи можливість найбільш повного здійснення принципу ефективного ведення господарства з ідеєю централізованого планування, вчений намагався побудувати раціональні його засади на основі власної теорії цінності. Пропонував виходити при розподілі праці між різними галузями виробництва з виведеної ним

пропорціональної залежності між трудовою вартістю та граничною корисністю. Проте, визнавши цінність, як і виведену ним "трудова вартість", "головними й неусувними категоріями всякої господарської діяльності", вчений прекрасно розумів, що той вид соціалізму, який відкидає ринок як основний регулятор економіки, відкине і категорії цінності, ціни та грошей. Обґрунтуванню їх нової, по суті, суб'єктивістської обліково-розподільчої ролі він присвячує особливу увагу [Ibid., с. 99-111].

Сама ідея співвіднесення у плануванні витрат з корисністю як необхідної умови ефективності господарювання була плідною, проте спосіб, у який вчений пропонував складання таких планів, мав відчутні методологічні вади. Уявлення М. Тугана-Барановського про те, що соціалістичне суспільство зможе точно врахувати трудову вартість кожного продукту, а також передбачити криву його корисності і, виходячи з цього, будувати план суспільного виробництва, носили виразно утопічний характер. Видатний вчений свого часу, він і сам бачив хиткість розробленої ним конструкції планомірної економіки і поряд з концепцією натурального соціалістичного господарства пропонував модель змішаної економіки з двома регуляторами: один — закон попиту і пропозиції, і другий "за межами ринку при соціалізмі," — трудова вартість кожного продукту (на відміну від капіталістичних витрат виробництва).

Як відомо, вже на той час неможливість реалізації подібних конструкцій планування переконливо доводили моделі планової економіки, що створювались на наукових засадах загального рівноважного аналізу. Одна з них належить італійському вченому Е. Бароне і відбита у його праці "Il mi istro della Produzione nello Stato Collettivista" (1908). Розроблена Е. Бароне схема позаринкового централізованого планування наочно доводила, що практично здійснити цю схему, яка потребує безперервного врахування безкінечної різноманітності всіх потреб членів суспільства, постійного прямого та зворотного зв'язку центрального планового органу з усіма виробниками і споживачами в економіці тощо, — абсолютно неможливо [70, с. 104-105]. Звичайно, якщо мати на увазі ефективне виробництво.

Про величезний ризик, безпосередньої заміни ринкового механізму, вільної гри приватних інтересів цілеспрямованою діяльністю суспільної влади, яка бере на себе «виконання всіх функцій задоволення суспільних потреб», тобто забезпечення відповідності суспільного виробництва з суспільним попитом, пропорційності розподілу суспільної праці тощо попереджав і сам М. Туган-Барановський. Така система, вважав вчений, потребує надзвичайно розвиненого всебічного статистичного обліку, величезного управлінського таланту міністрів, високої свідомості працюючих членів суспільства, позбавлених принципу господарського егоїзму як стимулу до праці. Крім того —

вироблення наукових основ планування, яке б забезпечувало порівняння трудових витрат із корисним ефектом тощо. «В не підготовленому соціальному середовищі, робив далекоглядний висновок М. Туган-Барановський, — соціалізм замість того, щоб стати царством свободи і загального багатства, повинен стати царством рабства й загальних злиднів» [114, с. 126].

Наш історичний досвід підтвердив справедливості цього висновку. Сповнений симпатії до соціалістичної ідеї, М. Туган-Барановський такого досвіду ще не мав. Він зіткнувся в останні роки свого життя тільки з першими його виявами і встиг серйозно застерегти проти будь-яких спроб безпосереднього запровадження Марксової моделі державного соціалізму в життя. М. Туган-Барановський постійно наголошував на негативних наслідках подібних спроб. Особливо гостро ця думка прозвучала у виданій ним у Петербурзі 1917 року книзі "Русская революция и социализм". Вчений наголошував в ній на необхідності обережно рухатися "в бік соціалізму, поступово наближуючись до останнього". Він раз за разом підкреслював, що перехід до соціалізму можливий "лише на певному щаблі розвитку суспільного господарства", з одного боку, та у підготовленому соціальному середовищі, при наявності необхідних моральних та інтелектуальних якостей людей — з іншого. Вчений доводив, що "в історії здійснюється не те, чого хоче той або інший суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямку історичного розвитку" [112, с. 13].

Як переддень майбутнього суспільства вчений бачив «лад врегульованого капіталізму, обмеженого у своїх правах інтересами усього суспільства й контролем робітничого класу [Ibid., с. 32]. До речі, саме М. Туган-Барановський, ще до В. Леніна, визначив такий лад як «державний капіталізм». Вчений обгрунтував і необхідність «перехідного часу від капіталізму до соціалізму», в який «цей державний капіталізм буде прийматися все більше й більше соціалістичним змістом» [Ibid., с. 29-32], заповнюватись елементами нового ладу, до яких Туган-Барановський і відносив муніципальний соціалізм, робітничі союзи (синдикалізм) і, головне, — кооперацію (селянську та пролетарську). Кооперації вчений приділяв найбільшу увагу, пов'язуючи саме з нею витіснення в майбутньому грубої та насильницької основи колективізму, запропонованого марксистом і впроваджуваного в Росії після жовтневих подій 1917 року.

Підстави для такої уваги до кооперації давала, по-перше, як колосальна робота, проведена вченим по вивченню та узагальненню досвіду її розвитку у різних країнах світу, в т. ч. і в Російській імперії, втілена ним 1916 року у добре відомій на сьогодні праці "Социальные основы кооперации" [116] (щонедавно перевиданій у Москві [117]). По-друге, успіхи, яких досягла кооперація в Росії та в Україні напередодні революційних потрясінь 1917 року. Вже на початок 1915

року, засвідчував М. Туган-Барановський у своїй видатній праці, загальна кількість кооперативів в царській Росії зросла порівняно з 1901–1902 роки з 1625 до 35000. При цьому основну масу становили різні види сільськогосподарської кооперації, передусім — кредитної (частку міської кооперації становили 3–4 тис. споживчих товариств і кредитних кооператорів) [116, с. 370–371]. Природно, що в Росії та в Україні, де основну масу населення становило селянство, різні види сільськогосподарської кооперації відігравали вирішальну роль у кооперативному русі. Внаслідок реформ С. Вітте та П. Столипіна ламалися общинні устої, наростали процеси мобілізації землі, передусім в напрямі переходу поміщицької землі до селянства, підвищувалася товарність селянських господарств, можливості їх кооперування.

На цей час, як засвідчив, зокрема, ще 1909 року один з учасників 1-го Всеросійського з'їзду кооператорів М. Слобожанин [86, с.74], з обр'ю наукових і практичних інтересів зійшла проблема виробничого кооперування селянства, тобто артільного, колективного землеробства, якій ще на рубежі XIX і XX століть в Росії та Україні приділялася досить велика увага, хоч, переважно, у критичному аспекті [26]. Саме життя зробило вибір, як і в інших країнах, між виробничим кооперуванням селянства та його сільськогосподарською кооперацією як кооперуванням самостійних виробників у сфері збуту, постачання, переробки тощо, пропонуючи готові, перевірені форми роботи. Широко розгорнулися в цьому напрямі й теоретичні дослідження, плідні результати яких дістали світове визнання. Таким був, зокрема, так званий організаційно-виробничий напрям, відомий як «школа Чанова», в руслі якого плідно працювали М. Макаров, О. Рибніков, в Україні – К.Мацієвич, Б. Бруцкус, О. Челінцев, К. Маньковський та багато інших економістів [29].

Визначним внеском у розгортання цієї роботи стали і праці М. Тугана-Барановського. Його фундаментальна праця «Социальные основы кооперации» (1916) ввібрала у себе у концентрованому й узагальнюючому вираженні ті найбільш конструктивні елементи аналізу кооперативного руху у всій його різноманітності, що містилися у світовій та вітчизняній економічній літературі середини XIX – початку XX століть, а також власні оригінальні спостереження і висновки автора.

Книга містить, зокрема, цілий ряд моментів глибокого і неординарного дослідження М. Туганом-Барановським ідей виробничого кооперування та спроб їх здійснення як у руслі соціалістичного ідеалу, так і поліпшення становища трудящих у межах існуючого ладу. Це, передусім, обґрунтування ним висновків про найменшу відповідність цієї форми кооперації господарським засадам капіталістичного суспільства, про здатність до існування лише тих виробничих кооперативів, які переходять до капіталістичних методів функціонування, перетворюючись на типові пайові товариства акціонерного типу; про практичну непридатність форм виробничої кооперації для широких

робітничих мас через переваги великого машинного виробництва, а також для селянства. В останньому випадку — через своєрідність землеробської праці, індивідуалістичну психологію селянина як дрібного самостійного виробника тощо: “Повне поглинення індивідуального сільськогосподарського виробництва громадським можливе тільки у виробничій артілі. Але виробничі артілі в землеробстві мають не більше поширення, ніж у промисловості, тобто практично ніякого” [116, с. 366], — констатує вчений.

Однак наростання революційної ситуації в країні у важкі роки Першої Світової війни, своєрідна реанімація соціалістичними партіями ідеї колективного землеробства, вимоги негайної земельної реформи та ін. примусили М. Тугана-Барановського повернутися до аналізу цієї проблеми. Вчений ясно бачив ті соціально-економічні наслідки, до яких могло призвести беззастережне виконання вимог соціалістичних партій щодо негайної соціалізації або націоналізації землі. Ці заходи він розглядав як такі, що не тільки поклали б край дальшому розвитку крупного капіталізованого поміщицького господарства, яке, займаючи одну десяту всієї заорюваної землі, залишалося головним поставником товарного хліба, але загальмували б і розвиток селянського господарства, його інтенсифікації на шляхах кооперування [177, с. 332-333].

У праці “Русская земельная реформа и кооперация” (“Вестник кооперативных союзов”, 1918, № 1), що ввійшла до другого видання книги “Социальные основы кооперации” (1919), М. Туган-Барановський розглядає проблему кооперації з точки зору можливих наслідків земельної реформи, яка готувалася Тимчасовим урядом. Реформа передбачала передачу 70-80 млн. десятин землі нетрудового користування селянам зі зрівняльним її розподілом між безземельними та малоземельними. М. Туган-Барановський намагається відповісти на запитання: як же організувати сільськогосподарське виробництво, щоб через цей зрівняльний розподіл не знизилася його продуктивність? Яким шляхом зберегти для селян ті новітні досягнення техніки, агрономії, біології тощо, що почали широко застосовуватись у ряді поміщицьких господарств, які перейшли на капіталістичні рейки інтенсивного виробництва, забезпечивши цим значно вищу його продуктивність порівняно з селянським у ряді галузей, зокрема в культурі хлібів [117, с. 327–329]. Щодо інших, інтенсивних галузей сільськогосподарського виробництва, М. Туган-Барановський, як і більшість вчених того часу, віддавав перевагу можливостям дрібного селянського господарства.

Вчений допускає, що теоретично створення на місці великих капіталістичних господарств крупних землеробських артілей є «в теперішній час в Росії найбільш бажане, бо тільки землеробські артілі стануть радикальним вирішенням нашої сільськогосподарської кризи, між тим як всі інші форми кооперації можуть лише сприяти такому розв'язанню, не будучи такими в закінченій формі» [Ibid., с. 335].

Він наводить аргументацію ряду «соціалістичних партій» на користь такого висновку: трудовий характер артілі, відсутність експлуатації найманої праці, відповідність марксистському висновку щодо соціалізму як руху до усупільнення, а не роздрібнення праці, психологія селянина, для якого праця в артілі більш сприйнятна, ніж на якійсь державній фермі тощо. Вчений відзначає слушність цієї аргументації, проте підкреслює, що сам він не покладає великих надій на землеробські артілі. На практиці, був переконаний М. Туган-Барановський, з ними «рахуватись майже не доведеться», «цей вид кооперації одержить пишний розвиток лише після загибелі капіталістичного господарства, у соціалістичному суспільстві майбутнього» [Ibid., с. 335]. Останнє ж він вважав справою дуже далекою.

Що ж до більш близького майбутнього, М. Туган-Барановський припускав, що суспільству доведеться пережити нову «артільну епопею», яка, напевно, далеко залишить за собою, за своїми розмірами, всі попередні». Однак був переконаний, що навіть у найбільш сприятливих умовах ці артілі «охоплять лише мізерну частку селянських господарств» і «яким би великим не був успіх таких артілей, вони все ж повинні стати в майбутньому російському селі не правилом, а винятком» [Ibid., с. 336–337]. Натомість вирішальну роль у піднесенні продуктивності сільського господарства повинні відігравати всі інші форми сільськогосподарської кооперації, яким вчений і приділяє основну увагу. Він, по суті, накреслює план роботи в галузі найбільш ефективного використання цих кооперативних форм у нових умовах, визначає можливості й перспективи кожної з них, напрями розвитку та взаємодії тощо. Тільки у такому зв'язку з розвитком кооперації, робить висновок вчений, земельна реформа може стати стимулом піднесення продуктивних сил [Ibid., с. 344].

Проте жовтневий переворот, економічна програма більшовиків і діяльність нової влади в Росії ясно засвідчували, що уникнути реалій будівництва соціалізму за цією програмою вже неможливо. І вчений робить ще одну і, зауважимо, як і у випадку з вивченням механізму соціалістичної економіки, теж єдину на той час спробу теоретично обґрунтувати шляхи використання кооперації вже в цій ортодоксально-марксистській моделі державного соціалізму.

Це була дійсно єдина спроба, оскільки В. Ленін різко негативно ставився до кооперації як продукту буржуазного суспільства, а програма більшовиків (знамениті «Квітневі тези» 1917 року) фактично містила тільки вимоги націоналізації землі та створення на базі крупних поміщицьких маєтків зразкових господарств, які повинні вестись на суспільний рахунок під контролем батрацьких депутатів. Та при цьому, як відзначав один із перших радянських дослідників проблем колективізації І. Конюков, напередодні революції у російській соціал-демократичній робітничій партії не було «зовсім ніякого погляду на

колективне землеробство” [53, с. 215]. Щодо М. Тугана-Барановського, виходячи з жорстоких життєвих реалій того часу, він намагається заповнити цю теоретичну пустоту.

Автор цієї книги вже мав нагоду досить детально висвітлити це питання у “Нарисах з історії політичної економії в Україні”, де воно розглянуте з точки зору порівняльного аналізу кооперативної концепції М. Тугана-Барановського з концепцією В. Леніна [27, с. 145-156]. Однак, зважаючи на важливість проблеми, для більш повного уявлення про соціалістичні погляди вченого коротко звернемося до цього матеріалу ще раз.

Прагнучи захистити і кооперативну ідею і саму кооперацію, М. Туган-Барановський пише працю “О кооперативном идеале” (“Вестник кооперативных союзов”, 1918, № 4). Ця праця сприймається як натхненний гімн кооперативному соціальному ідеалу, в якому, проте, переважають песимістичні ноти щодо оцінки можливостей втілення цього ідеалу на тогочасному суспільно-економічному та політичному ґрунті. Головна ідея вченого — довести необхідність поєднання колективізму, державного соціалізму (які хоч і передбачають «панування більшості над меншістю» в інтересах більшості, «все ж є заперечення свободи, все ж є деспотизм і насильство») з кооперацією як взірцем «вільного суспільного союзу» [177, с. 441]. Та оскільки сучасна кооперація, зауважує вчений, фактично приймаючи при цьому марксистську точку зору, породжена капіталізмом, вона «лише в принципі є вільний господарський союз», заснований у більшості випадків на найманій праці, тобто на примусі [Ibid., с. 441]. І Туган-Барановський всю свою наснагу й силу переконання звертає вже на «трудоу кооперацію», вади якої він перед тим так досконально виявив.

«Трудові кооперативи, — пише вчений, — у всіх відношеннях вільні господарські організації, що ні з якого боку не спираються на примус». Правда, тут же зауважує він, саме через це вони «виявляються найменш життєздатними та поширеними, являючи у цьому відношенні різкий контраст з кооперативами, заснованими на найманій праці» [Ibid., с. 442]. І все ж з ними пов’язує тепер Туган-Барановський всі надії на пом’якшення запропонованої марксизмом і впроваджуваної в життя більшовиками схеми соціалізму, оскільки, згідно з останньою, «в соціалістичному суспільстві для всіх цих кооперативів місця не знайдеться... знищення приватної власності скасує в соціалістичному суспільстві всю цю кооперацію» [Ibid.]. На жаль, передбачення вченого збулися.

Що ж до трудової кооперації, до якої ортодоксальні марксистки теж ставились із великим упередженням, М. Туган-Барановський намагається переконати у її абсолютній «соціалістичності». Він обґрунтовує такі її форми і заходи, які, на його думку, могли б запобігти поширенню цілого ряду вад, притаманних праці на державних підприємствах: примусового

характеру праці, шаблонності та бюрократизму організації тощо; дозволяли б виявити вільну творчість та одержати спонукальний мотив до неї, — можливість більшого заробітку за більш продуктивну працю та ін. У промисловості ці кооперативи повинні утворити виробничі асоціації, у сільському господарстві — общини.

Прагнення вченого хоч як-небудь запобігти тому соціалізму, що запропонувала й починала впроваджувати в життя нова влада, настільки велике, що він згоден майже відмовитися від ряду своїх попередніх висновків. Відзначаючи, як і раніше, що вигоди від крупного виробництва у сільському господарстві не такі великі, як у промисловості, погоджується, що при соціалізмі «крупне сільське господарство з точки зору інтересів усього суспільства стане більш бажаним, ніж дрібне, бо при крупному господарстві суспільство буде забезпечене в найбільшій кількості предметами харчування» [Ibid., с. 445]. Переглядає він і ті форми селянської кооперації, які склалися в інтенсивних галузях (тваринництво, городництво та ін.), у переробці продукції та її збуті тощо, в напяму перетворення їх на елементи соціалістичної общини, що, по суті, повністю позбавляло їх кооперативної природи та змісту.

За цією спробою переглянути власну кооперативну теорію — наївна надія, що при новій владі «майже всі види сучасних кооперативів, крім кредитних (які до того визнані були ним як основна засада усієї системи сільськогосподарської кооперації, неприйнятна, звичайно, у нетоварній моделі соціалізму — Л. Г.), знайдуть собі місце в соціалістичній общині майбутнього», прийнявши характер трудових кооперативів і змінивши внутрішню структуру [Ibid., с. 448].

При цьому, вчений не допускав навіть думки про «будь-яке насильство соціалістичного суспільства над селянським класом: де сільське господарство знаходилося до епохи соціалізму в руках селян, там воно залишиться в тих же руках і після здійснення соціалістичного ладу» [Ibid., с. 446], — був впевнений він. Звичайно, община в цих умовах «не буде верховним господарем своїх засобів виробництва», та вчений мав надію, що вона полегшить становище дрібних хазяїв-селян, допоможе їм у переході до крупного господарства, збереже основні принципи діяльності кооперації — добровільність, самодіяльність, хоч будь-яку автономність тощо. Саме тому він вважає завданням «соціалістичної сільської політики» розвиток сільських общин на засадах трудової селянської кооперації [Ibid., с. 447].

У зв'язку з тією реальною загрозою, що виходила від програми та діяльності партії більшовиків, М. Туган-Барановський намагався довести необхідність поєднання державного соціалізму та кооперації, хоча б і у вигляді виключно трудової кооперації, прийнятної для нової влади. Ним рухали не якісь нові переконання відносно корисності для селянства чи народногосподарської ефективності «трудої кооперації», але щире

вболівання за долю цього селянства, його кооперацію, якій, добре розумів вчений, в економічній програмі більшовиків місця немає.

Дійсно, намічена В. Леніном програма соціалістичних заходів, націлених на те, щоб «перетворити всіх громадян даної країни поголовно на членів одного загальнонаціонального або, точніше, загальнодержавного кооперативу», «здійснити перехід від окремих кооперативів до єдиного всенародного кооперативу» [60, с. 152, 153], створити державу «як сітку виробничо-споживчих комун, які сумлінно облічують своє виробництво і споживання...» [Ibid., с. 174] тощо, повністю виключала можливість використання кооперації у тих її формах, які склалися напередодні революції. Вони були визнані як принципово несумісні з новим соціально-економічним устроєм.

Всі заходи щодо кооперації, якою тільки на селі було до революції охоплено до 80% населення, В. Ленін розглядав лише як засіб «переходу від буржуазно-кооперативного до пролетарсько-комуністичного постачання й розподілу» [62, с. 449]. В результаті держава відняла у кооперації її кошти, матеріальні ресурси тощо й перетворила її, за його визнанням, в могутній та добре налагоджений апарат на додаток до державного апарату централізованого розподілу. Сприяло цьому і згорання ринку, довершене в роки воєнного комунізму. «Оскільки кооперація обслуговувала до цього товарну частину селянського господарства, що зв'язувала його з ринком, вона втратила зі зникненням останнього також своє значення для селянського господарства» [66, с. 269], — писав з цього приводу один з перших теоретиків кооперації нового гатунку О. Лозовий.

М. Туган-Барановський, повернувшись в Україну в роки її боротьби за власну державність, разом з численними українськими кооператорами намагався протистояти цій впровадженій вже в Росії політиці. Розробляючи програму діяльності соціально-економічного відділу утвореної 1918 року за розпорядженням та при фінансовій підтримці гетьмана П. Скоропадського Української Академії наук, вчений звертає увагу на особливе значення прикладних кафедр з проблем сільського господарства та кооперації. Кооперативний рух, наголошує М. Туган-Барановський, охопив в Україні «близько половини всієї людності краю, причому загальний бюджет кооперативів визначається сотнями мільйонів і мільярдами карбованців. Весь цей могутній національний рух, — був переконаний вчений, — повинен набрати для українського народу цілком виключного значення, бо ж український народ у своїй масі — хлібороби, а кооперація знаменує собою для селянського господарства істотну умову — перехід до раціональної агрономії та високої сільськогосподарської техніки...» [38, с. XXXI–XXXII].

Дійсно у другому десятилітті ХХ століття в Україні сільськогосподарська кооперація перетворилася на струнку систему, що

включала низові кооперативи, відповідні союзи (на 1916 рік їх було понад 500) та центральну установу, яка об'єднувала всю їх діяльність. Ця установа виникла у 1915 році як Київське центральне сільсько-господарське товариство, перетворене 1918 року на Центральний Український сільськогосподарський союз, або «Централ». Діяльність «Централу», що очолив і взяв на себе планове керівництво діяльністю і подальшою розбудовою сільськогосподарської кооперації, поширилася на всю Україну [31]. Кредитування і збут, постачання техніки та організація переробки продукції, піднесення агрокультури селянського господарства, освітнього рівня селянства — такий неповний перелік функцій, що поступово брала на себе кооперація. Серед її видатних представників у цей час — П. Пожарський, С. Бородаєвський, В. Коваль, Т. Добрянський, В. Доманицький, О. Мицюк, М. Шаповал, О. Філіпповський, С. Веселовський, І. Коротков, К. Мацієвич та багато інших відомих теоретиків і практиків.

Саме в цей час в Україні виходить праця М. Тугана-Барановського «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета» — перероблений вченим варіант його книги “Социальные основы кооперации”. Як вже відзначалося, цей варіант книги був перевиданий з редагуванням та доповненням новішими даними Карло Коберського у Львові 1936 року під назвою «Кооперація, її природа та мета». У ній вчений рішуче формулює свою позицію відносно ставлення нової влади в Росії до кооперації. М. Туган-Барановський відкрито протестує проти того, що «багато з сучасних соціалістів, особливо ж представники тієї соціалістичної партії, котра в Росії захопила політичну владу в свої руки — *большевики*... ставляться до кооперації з великим нехтуванням». В їх очах вона тісно зв'язана з капіталістичним ладом і повинна вмерти разом з останнім. Для чого потрібна кооперація, коли держава стала повновласним господарем всього господарського процесу? ...” [122, с. 124]. Вчений стверджує свій намір цією працею довести, що «кооперація не тільки не вмере разом з капіталізмом, але що при соціалізмі кооперація зостанеться *не нижчою, а вищою формою господарства*» [496, с. 125].

Вчений все ще вважає, що державний соціалізм “підчиняючи свободу кожного інтересам суспільної цілості, дає суспільству значно більше дійсної свободи, ніж правнича фікція волі всіх у капіталістичному суспільстві”. [Ibid., с. 125]. Але застерігає, що “тягар примусу”, притаманний державному соціалізму, може бути тільки зменшений, але ні в якому разі не знищений цілком тими заходами, які вчений пропонує у власній його моделі, передусім розвитком кооперації. Свобода ж людської особи, знову наголошує М. Туган-Барановський, посилаючись на І. Канта, “це найвище суспільне добро. Якби прийшлося вибирати між економічним добробутом і свободою, то, розуміється, прийшлося б вибрати свободу. Бо і в злиднях людина може зберегти

свою людську гідність; позбавлення ж свободи нищить у корені гідність людини. Без свободи неможлива цивілізація й культура; людність позбавлена волі, втрачає усі свої вартості. Терпіння не принижує людини, а позбавлення свободи обертає людину з особи, що сама себе визначає, у просте знаряддя чужої волі, цебто нищить найцінніше, що є в людині». [Ibid., с. 124].

М. Туган-Барановський заявляє про те, що «державний соціалізм зовсім не здійснює ідеалу свободи», що його засади несуть з собою «поважну небезпеку для будучности людства... Яка ж буде доля людськості, — з боєм пише вчений, — коли люди, що стоять вище середнього рівня, будуть під владою людей звичайних (тобто — більшості. — Л. Г.)? І чи не згасне творча душа людськості, якщо натопт буде керувати працею генія, якщо творча ініціатива окремої особи замре через неможливість свого виявлення?» [Ibid., с.125–126]. Саме кооперація, стверджує він, «уявляє собою *найвищий тип суспільної організації*» [Ibid., с. 133].

Чи не означало це, що вчений фактично відмовився від спроби поєднати у своїй соціалістичній концепції речі, несумісні за самою своєю природою — державний централістський соціалізм та автономну виробничу кооперацію селянства? Чи відмовився б він від певної ідеалізації останньої та від самої Марксистської моделі централізованого державного соціалізму? Нам це невідомо. Смерть безжально перервала його натхненний науковий пошук і таку корисну для України громадсько-політичну діяльність. Але і на сьогодні тернистий і разом з тим надзвичайно плідний шлях вченого в науці та у його соціалістичних шуканнях залишається для нас тією школою у засвоєнні надбань економічної науки, яку, за виразом М. Кондратьєва, ніхто не зможе обминути.

VI (Додатки) М.ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ І СУЧАСНІСТЬ

Л. Горкіна

Теорія цінності М. Тугана–Барановського в історії економічної думки

“Якщо замість того, щоб вітати вивчення та критику, обожнювачі великого автора сприймають його праці як обов’язкові у всьому — як у їх сильних сторонах, так і у слабих, — істина страждає найсерйознішим чином ...”

Уільям Стенлі Джевонс

1. Теорії цінності (ціни)* з огляду проблеми економічної ефективності

Наукова діяльність Михайла Івановича Тугана-Барановського — видатного економіста за фахом і послідовного соціаліста за переконаннями — мала неабиякий вплив на розвиток вітчизняної та світової економічної науки і не втратила у багатьох аспектах свого значення і дотепер [5, с. 258-296]. Маються на увазі широко відомі і визнані у світі праці вченого з теорії економічної кон’юнктури, монетарної теорії, критичного аналізу економічної та соціально-політичної доктрин марксизму, з багатьох проблем економічної історії та ін. Разом з тим М. Туган-Барановський увійшов в історію економічної думки і як перший економіст, який на підставі власної теорії цінності намагався дати серйозне теоретичне обґрунтування ефективності централізованої позаринкової економіки. Щоб виразніше представити позицію вченого, спробуємо дати хоча б коротку фрагментарну ретроспективу постановки проблеми економічної ефективності та стану її розв’язання на кінець ХІХ– початок ХХ століття.

Вся історія теоретичної економічної думки та спроб використання її висновків у господарській практиці свідчить про те, що рівень розробки проблеми ефективності суспільного виробництва, невід’ємної від проблем розподілу (утворення доходів), добробуту, оцінки

*Термін «цінність» використовувався у розумінні мінової цінності (відношення обміну або, у грошах, ціна). «Суб’єктивна цінність» --- індивідуальна оцінка блага (речі або послуги) в теорії граничної корисності. У А. Маршалла «ринкова цінність» --- рівноважна ціна.

перспектив економічної еволюції та визначення відповідних заходів економічної політики – залежав, передусім, від рівня наукового пояснення цінового механізму ринку.

Визначаючи принцип господарської доцільності як системоутворюючий у розумінні будь-якої господарської діяльності, економічна наука, однак, практично до кінця XIX століття не могла пояснити ідеї ефективності ринкового механізму, геніально відкритої Адамом Смітом. Відсутність адекватної теорії цінності (ціни) не дозволяла розкрити ринковий механізм співставлення результатів з витратами як необхідної умови реалізації згаданого принципу. Саме через відсутність задовільної теорії цінності економічна наука більш як сто років йшла навіть до самої постановки проблеми ефективності у сучасному її розумінні: як найбільш повного задоволення суспільних потреб з найменшими витратами при заданих (обмежених) ресурсах.

Ні класична школа політичної економії, яка абсолютизувала проблему нагромадження як рушійну силу суспільного прогресу, ні, тим більше, марксизм, що практично заперечував можливості ринкового механізму в оптимізації економіки, не могли розв'язати проблеми ефективності суспільного виробництва. Підтверджувався влучний вислів Ф. Бастіа, який вже наводився [7, с. 145-146], про те, що всяка помилка у вченні про цінність має значення суспільної помилки. Дійсно, і песимістичний соціально-економічний прогноз Д. Рікардо, і безапеляційно оптимістичні уявлення Ж.-Б. Сея, того ж Ф. Бастіа і багатьох інших прихильників Сея, не кажучи вже про нігілістично-революційні висновки К. Маркса та його ортодоксальних послідовників, – базувалися на недосконалій витратній концепції цінності класичної школи. Ця концепція була доведена К. Марксом у його теорії абсолютної трудової цінності (за термінологією М. Тугана-Барановського) до логічного абсурду.

Пояснюючи мінову цінність (у класиків вона була рівнозначна поняттю ціни) не відносними, як у Рікардо, а абсолютними витратами живої праці, Маркс фактично перетворив трудову теорію цінності на теорію експлуатації: виведена ним категорія додаткової цінності стала теоретично хитким, але ідеологічно могутнім підґрунтям для висновків Маркса щодо саморуйнації ринкової капіталістичної економіки та можливості створення високоефективного позаринкового планового соціалістичного господарства. Ця ідея, беззастережно сприйнята К. Марксом у сенс-симоністів, виникла на початку XIX століття, коли, як пише А. Маршалл, «Вільна конкуренція, або, вірніше, свобода виробництва та підприємництва отримала можливість ринутися уперед, подібно велетенському дикому чудовиську, не розбираючи дороги», що «у багатьох місцях ... навіть приводило до деградації населення» [14, т. 1, с. 66-67]. Досить довгий час економічна наука була безсилою у теоретичному протистоянні впливу соціалістичних утопій. На ґрунті

Німецької історичної школи, що підняла бунт проти класичної доктрини «laissez faire», визріла прекрасна ідея посилення соціального аспекту економічної політики, проте у методології пояснення ринкового механізму ця школа майже до кінця XIX століття далі класичної школи не йшла. Все це не могло не посилювати привабливості соціалістичної концепції марксизму.

Тільки в 70-х роках XIX століття з виходом на науковий обрій першої хвилі маржиналістів – К. Менгер в Австрії, Л. Вальрас у Швейцарії та У. С.- Джевонс в Англії, які ввійшли в історію економіки як Австрійська школа, – була відчутно розхитана витратна концепція класиків, а з нею і теорія капіталізму та соціалізму К. Маркса. Втім, ці перші маржиналісти проблемами критики марксизму не переймалися, оскільки не були знайомі з «Капіталом» К. Маркса. Це завдання блискуче виконали їх учні і послідовники, передусім Є. (О.) фон Бьом-Баверк, Ф. фон Візер та інші. Першим принципову неможливість ефективної організації господарства, яке б відповідало Марксовій моделі соціалізму, науково довів один з провідників Австрійської школи та засновників неокласицизму Ф. фон Візер у праці «Природна цінність» (*Der natürlich Wert.* – Vienna, 1879) [25].

Як відомо, саме Австрійська школа ознаменувала початок переходу політичної економії в останній третині XIX століття до нової класичної ситуації або нового класичного стану, за термінологією Й. Шумпетера, і саме цій школі належить честь першої в історії науки адекватної постановки проблеми ефективності суспільного виробництва, здійсненої на основі перегляду трудової теорії цінності класиків. Замість цієї теорії, що пояснювала ціноутворення з боку витрат, тобто пропозиції, ігноруючи корисність, тобто попит (витратна концепція, від якої наша вітчизняна економічна наука не може повністю звільнитися й досі), маржиналісти 70-80-х років запропонували теорію граничної корисності, що базувалася на суб'єктивних оцінках корисності речей та послуг, чим привертала увагу до ролі споживання, до кінцевого результату виробництва. Введене ними поняття граничної корисності, поширене Дж. Б. Кларком на оцінку факторів виробництва, стало відправним у застосуванні граничного аналізу як універсального інструменту у розв'язанні проблеми економічної ефективності.

Австрійська школа внесла у науковий обіг і необхідне для адекватного розуміння проблеми ефективності суспільного виробництва поняття обмеженості ресурсів. Така обмеженість об'єктивно обумовлюється існуючим на даному історичному відрізку часу рівнем технологічних можливостей суспільства і вимагає відповідного цьому рівню оптимального вибору варіантів використання ресурсів (принцип, якого «не терпіла» витратна радянська економіка переважно екстенсивного типу). Економісти цієї школи зробили відчутні кроки в науковому обґрунтуванні цього принципу. Так, фундамент неокласичної

теорії закладали ідеї, добре відомі на сьогодні вже і нашим економістам, – передусім, вчення про взаємозамінність факторів виробництва К. Менгера, «закон Візера» – його теорія альтернативних витрат (трактування витрат виробництва як втрачених корисностей) і ін.

Однак повністю розв'язати проблему пояснення ефективності ринкової економіки теоретики граничної корисності не змогли. Як зауважував А. Маршалл, економісти цієї школи обстоювали цілком вірне положення: в оцінці продукту чи послуги не можна виходити з величин витрат суспільної праці (моністичний підхід класичної школи та марксизму), а потрібно виходити з суспільної корисності вироблених благ. Але через пояснення ціноутворення виключно з боку попиту, їх теорія теж страждала монізмом, не давала відповіді на запитання, на яких принципах відбувається «вмінення» цінності створених благ окремим факторам виробництва, тобто як формуються факторні ціни. Без відповіді на це запитання неможливо виявити корисний ефект виробництва, встановити, які саме витрати праці та інших факторів виробництва дійсно є суспільно необхідними.

Розв'язана ця проблема була вже в межах неокласичної школи, що сформувалася в 90-х роках XIX століття зусиллями таких економістів, як А. Маршалл, Дж. Б. Кларк, К. Віксель, Ф. фон Візер, Ф. Уікстід і ін. Неокласики шляхом вдосконалення теорії граничної корисності та через її синтез з елементами класичної теорії цінності (теорія граничних витрат) зводили величну будову теорії загальної рівноваги. Наріжним каменем цієї будови стала принципово нова теорія цін А. Маршалла. Визнана в усьому світі за її піонерну роль у розвитку економічної науки, вона тільки тепер починає здобувати права громадянства у нашій вітчизняній економічній науці та освіті.

Створена неокласиками теорія суспільно необхідних витрат праці вперше пояснила феномен ринку – ціновий його механізм і принципи постійного співставлення корисного ефекту виробів і послуг із витратами на їх продукування. З виникненням неокласичної школи, наголошує відомий вчений-економіст М. Блауг (Англія), «економіка вперше стала наукою, що вивчає взаємозв'язок між даними цілями та даними обмеженими засобами, які мають альтернативні можливості використання» [2, с. 276]. З вибором та реалізацією таких можливостей кожним господарюючим суб'єктом – підприємством, фірмою, покупцем і т. ін. – пов'язували представники неокласичної школи і перспективи успішного розвитку капіталістичної системи господарства.

З тих часів теорія рівноваги (часткової у А. Маршалла та загальної у Л. Вальраса) пройшла складний шлях до сучасного неокласичного аналізу рівноважних цін та оптимального розподілу ресурсів як точної наукової дисципліни. Вона стала у сучасній економічній науці «міцним хребтом ретельних логічних доказів і аналізу», який дозволяє їй «наблизитися до реальних явищ навколишнього світу» і на необхідності

якого наголошував А. Маршалл. Відзначаючи зростаючу популярність ідей німецького державного соціалізму наприкінці XIX століття (ситуація, подібна до тієї, що складається сьогодні в українській економічній науці), вчений висловив думку, актуальну для нас і сьогодні: «Однак серед усієї цієї історичної ерудиції та реформаторського ентузіазму виникає небезпека, що важка, але важлива частина діяльності в галузі економічної науки може залишитися непоміченою. Популярність економічної теорії в якійсь мірі привела до зверхнього ставлення до ретельного і суворого доведення» [14, т. 3, с. 206-207].

Саме на період становлення та ствердження позицій нової класичної школи припала наукова діяльність М. Тугана-Барановського. Науковий пошук цього відомого вченого, вихованого, подібно до більшості російських і українських економістів кінця XIX – початку XX століття на засадах класичної школи та марксизму, відбив всю складність їх переорієнтації на методологічні засади, запропоновані неокласиками. На жаль, в силу історичних умов, ця переорієнтація так і не завершилася, за окремими виключеннями, виходом економічної теорії в Росії та Україні на рівень світової економічної науки [7, с. 147-150]. Аналіз розробки М. Туганом-Барановським проблеми цінності та висновки, які він зробив з неї, на наш погляд, сприятимуть поглибленому розумінню як позитивних, так і негативних складових згаданого процесу і, тим самим, поступу сучасної економічної думки в Україні до рівня світових стандартів економічної теорії. Зважаючи на важливість проблеми та кілька досить суперечливих спроб її висвітлення у вітчизняній економічній літературі останніх років [11, с.18-20; 16, с.59-60; 15, с.64-71], спробуємо розібратися в логіці міркувань та особливостях методології вченого, а також у результативності його висновків.

2. Теорія цінності М. Тугана-Барановського в аспекті неокласичної теорії

Як вже відзначалось у попередніх публікаціях автора, М. Туган-Барановський був одним з перших економістів у Російській імперії, що звернув серйозну увагу на Австрійську школу і присвятив їй 1890 року свою першу наукову працю «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» [6, с. 37-42]. У ній молодий вчений не тільки зумів дати блискучий аналіз здобутків і виявити ряд недоліків цієї школи, але й висунув піонерну на той час ідею синтезу теорії трудової цінності та граничної корисності, що протистояли одна одній. Реалізуючи цю ідею, вчений запропонував власну теорію цінності, відому в економічній літературі як «теорема» або «формула» цінності М. Тугана-Барановського.

Сутність її полягає в тому, що при умові раціонального розподілу ресурсів («народної праці») відповідно з господарським принципом, тобто при умові досягнення максимальної користі при мінімумі витрат, – оцінка блага за його господарською корисністю відповідає оцінці того ж блага за його трудовою вартістю [21, с. 227, 228]. Пізніше ідею синтезу теорії корисності з теорією витрат вчений сформулює як «закон», згідно з яким граничні корисності вільно відтворюваних господарських благ прямо пропорціональні їх трудовим вартостям [18, с. 68]. У такому розумінні вчений розвиває це положення в цілому ряді праць, не змінюючи його по суті.

Саме про першу роботу М. Тугана-Барановського один з найгрунтовніших дослідників його наукової спадщини В. Тимошенко (США) вже в 20-ті роки ХХ століття напише, що в ній вчений «досяг гармонійного синтезу двох основних течій в економічній науці», дав саме таке розв'язання конфлікту між ними, яке згодом стало загальноприйнятим у західноєвропейській економічній літературі. Цю тенденцію, писав він, розвинули в Англії два надзвичайно впливових економісти – А. Маршалл та Ф. Еджуорт, у Німеччині – Г. Дітцель 1895 року, який наполягав на першості в цьому відношенні. «Насправді, --- наголошував В. Тимошенко, – першим розвинув цю думку в такому напрямі М. І. Туган-Барановський у своїй праці 1890 року Більше того, його більш точне формулювання цієї проблеми було настільки ясным та актуальним, що могло без особливих труднощів бути переведене на мову математичних формул російським математиком Столяровим» [24, с. 816].

Однак ще на початку ХХ століття нечисленні прихильники неокласицизму в Росії та Україні, зокрема П. Струве, М. Шапошніков, О. Білімович, В. Дмитрієв, розглядали саму ідею синтезу теорій корисності і витрат як надзвичайно корисну, але формулу цінності, запропоновану М. Туганом-Барановським, для такого синтезу вважали зовсім непридатною [17, с. 118; 8, с. 119]. На сьогодні слід визнати правоту саме цих економістів. Дійсно, висунувши одночасно з А. Маршаллом цю плідну ідею, вчений тим самим геніально передбачив подальший напрямок розвитку економічної теорії – від неокласичного аналізу до неокласичного синтезу. Проте незаперечний пріоритет у здійсненні такого синтезу залишився за А. Маршаллом, за його знаменитою працею «Принципи економічної науки» (1890). Розробка ж проблеми М. Туганом-Барановським увійшла в історію економічної думки як геніальна ідея, яка, однак, не знайшла адекватного наукового втілення ні в першій праці вченого, ні в наступних, на які, по можливості, ми теж будемо посилатися.

Що ж єднало і що принципово відрізняло розробку проблеми цінності М. Туганом-Барановським від її розробки А. Маршаллом? Передусім, слід наголосити, що у вихідних позиціях, зокрема в оцінці

значення наукового доробку теоретиків Австрійської школи, у М. Тугана-Барановського багато спільного з А. Маршаллом, який, за свідченням Дж. М. Кейнса, ще в 60-х роках XIX ст. самостійно розвинув теорію граничної корисності [14, т. 1, с. 17-18]. Ретельно дослідивши пояснення австрійськими економістами явища цінності (як суб'єктивної, так і об'єктивної, тобто за їх концепцією, мінової цінності або ціни), граничною корисністю, М. Туган-Барановський прийшов до цілком обгрунтованого висновку: «Теорія граничної корисності дає нам уповні наукове пояснення давно відомому факту залежності цін товарів від кількості, в якій вони пропонуються на ринку; тільки з точки зору цієї теорії можна говорити про закон попиту і пропозиції, як про науковий закон, а не грубе емпіричне узагальнення» [21, с. 212].

Така висока оцінка нової теорії, яка вперше на весь зріст поставила проблему наукового вивчення попиту, – відкривала шлях до подолання впливу витратної концепції ціноутворення класичної школи та марксизму, що панували на той час в уявленнях економістів України та Росії. Втім, і через 20 років, у своєму фундаментальному курсі «Основы политической экономии» (1909), М. Туган-Барановський відзначав, що «серед багатьох російських економістів (особливо марксистів) ввійшло у звичай використовувати поняття «вартість» та «цінність» не як протилежні, а як тотожні поняття, синоніми»; і що ця «згубна звичка була, очевидно, введена й закріплена» неправильним російським перекладом у «Капіталі» Маркса терміну «Wert» (цінність) як «вартість» (Kosten). Так само, наголошував вчений, «як і по-англійськи слово value (цінність) ніяким чином не може бути змішване зі словом cost (вартість)» [18, с. 81].

Точно кажучи, мова йшла про подолання марксистської догми щодо визначення цінності кінцевого продукту цінністю витрат виробництва, які зводилися до витрат живої праці. Тоді ж, на світанку XX століття, М. Туган-Барановський зробив далекоглядний висновок, що не втратив актуальності і для нашого сьогодення «перехідного періоду» в економічній науці,— про непримиримість теорії цінності К. Маркса з теорією граничної корисності, «оскільки цінність не може бути в один і той же час «кристалом праці» і граничною корисністю» [18, с. 80]. Фактично це був висновок про те, що на витратному полі марксистської концепції цінності ідеї ефективності суспільного виробництва не можуть прорости та набути реального економічного змісту.

Пізніше, вже на початку революційних «соціалістичних перетворень», за схемою К. Маркса, відомий економіст Б. Бруцкус, прагнучи привернути увагу ортодоксальних марксистів до здобутків світової науки, знову наголосив на значенні розрізнення понять «цінність» та «вартість»: «... до тих пір, доки наука не дослідила закономірностей суб'єктивних оцінок та способу їх складання та

об'єктивізування в ринкові ціни, – писав Б. Бруцкус, – навіть досить проникливі розуми, як Давід Рікардо, а за ним і Карл Маркс, могли приходити до помилкового висновку, що витрати виробництва можуть визначати ринкові ціни» [4, с. 142-143]. І хоч на сьогодні згадана проблема має переважно історико-методологічне значення, оскільки А.Маршалл практично зняв її, давши розв'язку у категоріях «ціна попиту» та «ціна пропозиції», проте прикро, що і тепер у російському перекладі «Принципів економічної теорії» А. Маршалла, виданому 1993 року, знаходимо: «Поняття вартість» (value)...» [14, т. 1, с. 120] і далі по тексту переклад терміну «value» подається як «вартість». (У статті ця неточність у перекладі по можливості знята).

Незаперечною заслугою М. Тугана-Барановського є й те, що, високо оцінивши теорію граничної корисності, він разом з тим ясно зрозумів її недостатність: абсолютизація новою теорією фактору суб'єктивної корисності у ціноутворенні не дозволяє розв'язати проблему мінової цінності. Теорія граничної корисності не дає адекватного пояснення з боку пропозиції, її обсягу та структури: «Цінність благ залежить від корисності благ та від їх кількості --- від чого ж залежить останнє?» [21, с. 216]. Ні К. Менгер, ні Ф. фон Візер та Є. фон Бьом-Баверк, справедливо вважав М. Туган-Барановський, задовільної відповіді на це питання дати не змогли, оскільки вони повністю заперечували «загальноприйняте в економічній науці вчення про залежність цін товарів від витрат виробництва» [21, с. 217].

Аналогічний підхід знаходимо і у А. Маршалла. Він критикував У.-С. Джевонса за безапеляційну заяву, що «цінність повністю залежить від корисності», та неправомірне заперечення будь-якого значення теорії цінності Д. Рікардо. Джевонс, на думку Маршалла, не брав до уваги тієї «вихідної симетрії загального відношення попиту і пропозиції до цінності, яка існує з вражаючими відмінностями в деталях цього відношення» [14, т. 3, с. 278, 283]. Претензії теоретиків граничної корисності, робив загальний висновок А. Маршалл, маючи на увазі і Австрійську школу, «на створення нової теорії цінності, яка є прямо протилежною старій або яка веде не до розвитку й розширення, а до значної руйнації її, очевидно, не дають будь-якого просування вперед» [14, т. 3, с. 284].

У результаті і М. Туган-Барановський і А.Маршалл висунули проблему «примирення» однієї і другої теорій, врахування в теорії цінності факторів корисності й витрат, але в реалізації цієї проблеми обрали зовсім різні шляхи, що базувалися на принципово відмінній методології дослідження. Зупинимось на цьому питанні докладніше, оскільки саме в ньому ключ до розуміння обох концепцій.

Про відмінність підходу М. Тугана-Барановського від неокласичного свідчить вже сама постановка ним проблеми: «Але теорія цінності, яка обмежується дослідженням тільки суб'єктивних причин цінності, –

писав вчений про теорію граничної корисності, — не може вважатися повною і закінченою теорією. Необхідно піти далі й дослідити *об'єктивні* (виділено нами — *Л. Г.*) причини цінності у всьому їх обсязі» [21, с. 216]. Ці об'єктивні причини у нього – витрати виробництва, величина яких визначається «опором, що долається при виробництві», протиставленим людині природою. «Перед нами, – формулює свою вихідну концептуальну позицію М. Туган-Барановський, – два фактори – один з них (корисність – *Л.Г.*) залежить від людської волі, другий (витрати – *Л. Г.*) від неї не залежить. Немає сумніву, що фактор, який залежить від нас, підпадає під вплив незалежного від нас фактора» [21, с. 224-225].

Таким розрізненням корисності й витрат, як суб'єктивних та об'єктивних причин мінової цінності, та встановленням відповідної «ієрархії» цих категорій вчений, по суті, відмовляв суб'єктивним оцінкам у будь-якому об'єктивному значенні. Тим самим він заперечував вихідний методологічний принцип теоретиків граничної корисності та неокласичного аналізу в цілому – суб'єктивну мотивацію економічної поведінки людей. Нагадаємо, що А. Маршалл, приступаючи до викладу теоретичних основ власних уявлень про причини, що визначають цінність, поставив за основну мету «набути і систематизувати наукові уявлення відносно двох сил, що протистоять одна одній: тих, які штовхають людину на економічні зусилля й жертви, і тих, які утримують її від цього» [14, т. 2, с. 6]. Він поширив принцип суб'єктивної мотивації на трактування реальних витрат як «суми зусиль та жертв», тобто різних видів праці та очікування, необхідного для нагромадження потрібного для виробництва капіталу [14, т. 2, с. 21].

Тим самим А. Маршалл обґрунтував можливість пояснення корисності й витрат як однопорядкових, в однаковій мірі об'єктивних і рівноправних економічних категорій. Такий підхід дозволив йому перевести ці категорії «на мову цін», сформувавши поняття «ціна попиту» та «ціна пропозиції», і практично зняти зі скрижалей економічної науки проблему цінності, яку він визначив як категорію «метафізичну». Оскільки немає прямих методів вимірювання бажання та задоволення потреб, розкриває логіку міркувань вченого М. Блауг, потрібно повернутися до ціни і примусити її служити, за виразом А. Маршалла, «зі всіма її недоліками як для характеристики побажань, які спонукають нас до діяльності, так і для вимірювання задоволення, отриманого від неї» [2, с. 327]. В результаті А. Маршалл поширив граничний аналіз і на пояснення ціноутворення на фактори виробництва. Цим він закладав ту єдину концептуальну базу для примирення ворогуючих теорій цінності, у створенні якої Й. Шумпетер вбачав його головну заслугу. Саме завдяки цій єдиній концептуальній базі А. Маршалл, за виразом М. Блауга, визначив рівновагу не в термінах рівності величин попиту і пропозиції, а як рівність цін попиту і

пропозиції [2, с. 376], що, додамо, і дозволило пояснити механізм їх постійного співставлення ринком.

Натомість М. Туган-Барановський вже самою постановкою проблеми не тільки стверджував вторинність сфери попиту по відношенню до сфери виробництва, але й практично виводив за межі свідомої діяльності господарюючих суб'єктів можливість впливу на ефективність виробництва, пов'язуючи його, а значить, і пропозицію, з дією виключно «імперсональних об'єктивних сил». Як слушно зауважує автор цього вислову відомий сучасний економіст С. Брагинський, оцінюючи цей постулат класичної та марксистської теорій, популярний у нас і досі, – такі сили діють, і вивчати їх необхідно. Але «недопустимо забувати, що ці об'єктивні, позаособистосні сили є не що інше, як рівнодіюча сил персоніфікованих, сукупність інтересів (у першу чергу економічних) суверенних індивідів» [3, с. 73]. До цього слід додати, що в ринковій економіці такою найважливішою рівнодіючою є ринкові ціни, через що кардинальною в економічній науці та практиці і стала проблема визначення меж регулюючого впливу на ціновий механізм ринку. Об'єктивну роль цього механізму М. Туган-Барановський, звичайно, прекрасно розумів, проте, у власній теорії цінності, як побачимо, від нього абстрагувався.

Не взяв на озброєння вчений і граничний аналіз, що відкривав шлях до широкого застосування математичних методів. Сучасники М. Тугана-Барановського, французькі економісти Ш. Жід та Ш. Ріст, слушно зауважили, що неокласики довели: поняття граничної корисності, яке «служить для розв'язання проблем цінності і обміну», однаково застосовне «і в інших галузях політичної економії, оскільки всякий акт виробництва, розподілу і споживання є лише окремий випадок обміну» [10, с. 404]. Останнє було логічним розвитком концепції розподілу Ж.-Б. Сея, за якою всі види доходу (у Сея – рента, заробітна плата та прибуток) розглядалися одночасно і як складові витрат виробництва, а підприємець слугував центром, навколо якого відбувається весь процес обміну і розподілу [10, с. 99-100]. Зауважимо, що і цієї ідеї – одночасного і взаємного визначення цінності продуктів та факторів виробництва, яка склала серцевину неокласичного синтезу, М. Туган-Барановський не тільки не прийняв, але з часом різко її заперечував як таку, що лише виправдовує нетрудові доходи [18, с. 253]. Це кінець-кінцем призвело до розгляду ним явищ розподілу як зовсім незалежних від проблем ціноутворення.

Як відомо, А. Маршалл, відштовхуючись від ідеї Ж.-Б. Сея, яка бере свій початок від А. Сміта, зробив висновок, що витрати виробництва, прямо впливаючи на пропозицію, у той же час опосередковано, через доходи, впливають і на попит. «Ми могли б на рівних підставах сперечатися про те, регулюється цінність корисністю або витратами виробництва, – формулював своє пояснення проблеми, що

стало хрестоматійним. А. Маршалл, – як і про те, чи розрізає аркуш паперу верхнє або нижнє лезо ножиць» [14, т. 2, с. 31-32]. Він довів, що тільки у зіткненні, у взаємодії корисності й витрат як рівноцінних сил визначається ринкова цінність товару (рівноважна ціна), яка, у свою чергу впливає на корисність і витрати, збалансовуючи їх.

Зрозуміло, розкрити ці складні взаємозв'язки на підставі каузального (причинно-наслідкового) методу класичної школи, який переважно використовував М. Туган-Барановський, було неможливо. Досить навести той логічний ряд, за допомогою якого вчений доводив визначальну роль витрат як «об'єктивного фактора» у формуванні цінності. Цей ряд зводився, фактично, до того, що оскільки гранична корисність блага залежить від його кількості, а кількість – від витрат («трудової вартості»), то останні і будуть визначати цінність цього блага [21, с. 224, 225]. Подібний логічний ряд з концепції У. С. Джевонса наводить і А. Маршалл (звичайно, без «об'єктивних» ознак витрат, оскільки він виходив виключно з суб'єктивної мотивації і корисності і витрат): «Витрати виробництва визначають пропозицію. Пропозиція визначає кінцевий ступінь корисності. Кінцевий ступінь корисності визначає цінність».

На цьому прикладі Маршалл блискуче доводить неприйнятність застосування У.-С.Джевонсом каузального методу, наголошуючи, що «подібного роду причин не існує», і демонструє, як той самий ряд можна перебудувати і прийти до протилежного висновку, – що цінність продукту визначає витрати виробництва. Головний недолік такого формалізованого викладу полягає в тому, пише А. Маршалл, «що він зображує ціну пропозиції, ціну попиту та кількість виробленого товару не як такі, що взаємно визначають одне одне..., але як такі, що визначають одне одне послідовно» [14, т. 3, с. 279-281]. Тобто, засвідчував А. Маршалл, тільки застосування замість каузального методу функціонального дозволяє виявити дійсну складну взаємозалежність та взаємообумовленість економічних явищ. Зауважимо, що згаданий «силізм» У.-С. Джевонса навів майже через два десятки років і М. Туган-Барановський, але лише для того, щоб зробити власний висновок: «У Джевонса не вистачає тільки завершення цього силізму - – отже, праця визначає цінність» [18, с. 80-81]. Таким чином, вчений підтвердив неприйнятність для власного аналізу ні принципу суб'єктивної мотивації У.-С. Джевонса, ні засад функціонального методу неокласиків.

Зауважимо, що введення у науковий обіг функціонального методу аналізу було ще одним важливим наслідком розширення неокласиками сфери обміну на всю економічну науку. Цей метод, що передбачає обов'язкове використання апарату вищої математики, застосував вже А. О. Курно, виразивши попит як функцію ціни. Продовжуючи цю традицію, А. Маршалл блискуче використав функціональний метод у

власній теорії цін, визначивши ринкову цінність як рівнодіючу функції попиту та функції пропозиції (в графічному вираженні – «хрест» А. Маршалла). Головним завданням економічного аналізу вчений визначив не пошук причин цінності, а виявлення тих функціональних зв'язків, які існують між ринковою цінністю, витратами та корисністю. Цю проблему він визначив як «стрижень економічних досліджень», що надає їм «єдність і послідовність»; сприяє вивченню більш конкретних проблем розподілу і обміну, між якими існує такий тісний взаємозв'язок, «що виникає сумнів, чи принесе яку-небудь користь спроба розглядати їх роздільно, як проголошують «старі дефініції економічної науки» [14, т. 1, с. 145].

Щодо М. Тугана-Барановського, у постановці і розв'язанні проблеми цінності і в першій, і у наступних працях він так і залишився в полоні саме цих «старих дефініцій» класичної школи, як відносно роздільного розгляду проблем виробництва, обміну та розподілу, що було спеціально засвідчено вченим пізніше [18, с. 143-146], так і відносно каузального методу класиків.

Видається, він сам виразно відчував недостатність цього методу, коли констатував: «з суб'єктивної точки зору цінність продукту є причина, а цінність виробничих благ є наслідок», у той час як «з об'єктивної точки зору витрати виробництва є причина, а цінність продукту – наслідок» [21, с. 218]. Проте далі не пішов, віддавши перевагу «об'єктивній точці зору», простіше кажучи, теоретико-методологічній концепції цінності класиків.

Втім, надзвичайно талановитий вчений М. Туган-Барановський в ряді випадків дуже близько підходив до центральної ідеї неокласиків – розуміння взаємозалежності між ціною, попитом і пропозицією у їх взаємній обумовленості. Про це свідчать окремі спостереження М. Тугана-Барановського в процесі аналізу ринкової концепції Австрійської школи. «Якби ми спробували випробувати узгодження з фактами теорії граничної корисності, – слушно зауважував вчений, – то ми, без сумніву, впевнилися б, що в народному господарстві дорогі предмети мають, дійсно, в цілому більш високу граничну корисність, ніж предмети дешеві». Крім того: «Якби всі суспільні потреби задовольнялися рівномірно, то ціна товару не мала б ніякого впливу на розміри його збуту» [21, с. 215-216]. Між тим, наголошує вчений, звичайно ціна товару має вплив як на розмір попиту (її зниження підвищує попит), так і на пропозицію (подорожчання товару знижує його збут). Він робить цілком обгрунтований висновок щодо цього зворотного впливу ціни: «ціна товару регулює ступінь задоволення потреб у цьому товарі. Чим товар дорожчий, тим менше при інших рівних умовах виробляється цього товару, і, значить, тим вища його гранична корисність» [21, с. 216].

Здається, М. Тугану-Барановському залишався один крок до розв'язки, запропонованої А. Маршаллом, – зв'язати у функціональному аналізі ціну, попит і пропозицію, виявити їх взаємну обумовленість і взаємну залежність. На жаль, такого кроку вчений не зробив. Значною мірою через брак математичного хисту, і, крім того, через переважаючий вплив теорії і методології класичної школи та марксизму. Найбільшою теоретичною втратою М. Тугана-Барановського на цьому шляху стало заперечення ним плідної ідеї теоретиків Австрійської школи щодо пояснення цінності виробничих благ на підставі корисного ефекту виробленого за їх допомогою продукту. Це положення М. Туган-Барановський вважав найбільш слабким пунктом в теорії корисності, побачивши в ньому тільки «логічне коло» – пояснення цінності витрат цінністю продукту [21, с. 217]. Втім, і у спробах класиків пояснити цінність продукту цінністю витрат (концепція А. Сміта, розвинена Ж.-Б. Сеєм) вчений вбачав подібне «порочне коло»: «посилатися на цінність витрати як на причину ціни продукту, – писав він, – це значить пояснити невідоме невідомим» [21, с. 220].

Цю проблему – одночасного визначення рівноважної ціни продукту (його суспільної граничної корисності) та суспільно необхідного обсягу його пропозиції, а тим самим і відповідних витрат і вирішував знаменитий «хрест» А. Маршалла. Маршалл довів, що саме рівноважна ціна кінцевого продукту регулює обсяги його виробництва і, відповідно, попит виробників (підприємців) на фактори виробництва. Це і був вихід з так званого порочного кола теоретиків граничної корисності – пояснення ними цінності витрат цінністю виробленого продукту. До опанування економістами теорії ціни А. Маршалла це «порочне коло» служило предметом гострої критики з боку опонентів Австрійської школи, особливо з табору марксистів (а в радянській економічній літературі ще майже сто років по тому).

Який же вихід запропонував замість цього «кола» М. Туган-Барановський? На противагу австрійським економістам, вчений, подібно до А. Маршалла, доводить цілком вірну думку про вплив виробничих витрат на відносну цінність (у Маршалла – рівноважна ціна) продукту. Та при цьому не тільки повністю абстрагується від зворотного впливу ринкових цін на витрати, але робить акцент не на ціннісному вираженні цих витрат, а на кількісному, пропонуючи розглядати кількість витрачених виробничих благ як окремий від їх цінності фактор. Цей кількісний фактор і становить, на його думку, «об'єктивну причину цінності продукту» [21, с. 218-219]. Тобто замість цінового «порочного кола» М. Туган-Барановський пропонує «кількісне» і до того ж витратне коло. Саме в це витратне коло він, кінець-кінцем, і замикає поняття суб'єктивної цінності теоретиків граничної корисності, а з нею і попит.

Таким чином, у той час як А. Маршалл пішов шляхом розвитку і вдосконалення теорії корисності і теорії витрат на базі єдиного

методологічного підходу, що і дозволило йому синтезувати їх у єдину теорію цін, М. Туган-Барановський фактично визнав самодостатність як теорії граничної корисності, так і трудової теорії цінності Д. Рікардо (у першій праці присутні також теорії К. Маркса та К. Родбертуса, які він ще, практично, не відрізняв). Фактично, «синтез» цих теорій, полягає у висновку вченого, що теорія граничної корисності, «якщо її правильно зрозуміти, становить несподіване підтвердження вчення про цінність названих економістів (Рікардо та Маркса – *Л.Г.*)» [21, с. 228]. Цей висновок і ілюструє наведена на початку статті формула цінності М. Тугана-Барановського. Які ж саме категорії витрат та корисності пропонує вчений для синтезу?

Розглядаючи проблему витрат, М. Туган-Барановський рішуче заперечував проти справедливої критики Ф. фон Візером трудової теорії цінності Д. Рікардо як такої, що ігнорує участь капіталу у створенні цінності (або ж розглядає капітал як працю, що не створює ніякої цінності). Як відомо, саме ця проблема стала, за влучним виразом М. Блауга, каменем спотикання у теоріях цінності Д. Рікардо, а згодом К. Родбертуса та К. Маркса. Проте М. Туган-Барановський зробив спробу довести можливість врахування витрат капіталу в межах трудової теорії цінності. Для цього він використав введені К. Марксом поняття «постійного» («засоби виробництва») та «змінного» («робоча плата») капіталу. Кількість праці, яка відповідає «змінному» капіталу, вважав вчений, «безпосередньо відома». Відносно ж капіталу «постійного», він погоджується з Ф. фон Візером у тому, що «неможливо обрахувати працю, витрачену на виробництво даного блага протягом усього історичного процесу» [21, с. 223], як це намагалися робити творці трудової теорії. Та в той же час М. Туган-Барановський повторює подібну спробу у досить фантастичний спосіб.

Вчений редукує участь «постійного» капіталу у виробництві даного блага на рахунок праці, витраченої на виробництво цього капіталу у суміжних галузях, переходячи по наростаючій «від однієї галузі промисловості до іншої...», доки «дійдемо до таких галузей промисловості, які виготовляють свій власний постійний капітал». Обчисливши таким чином «кількість праці, що потрібна для виробництва постійного капіталу, – пише М. Туган-Барановський, – ми отримаємо точну суму праці, необхідну для виробництва продукту при даних технічних умовах, тобто при участі капіталу у всіх галузях виробництва» [21, с. 223-224]. Вчений навіть наводить приклад такого обчислення «постійного» капіталу в робочих днях (на основі «безкінечної геометричної прогресії»), полишений, однак, економічного змісту.

Слід зауважити, що непродуктивним було саме використання Марксового поділу капіталу на «змінний» та «постійний». По-перше, цей поділ суперечив усталеним уявленням про капітал як запас, що,

відновлюючись, приносить прибуток; про рух основного та оборотного капіталу, тобто про інвестування та поточні витрати тощо. По-друге, цей поділ, як влучно зауважує Є. Майбурд, виводив поняття капіталу «зі сфери економічної науки в галузь політичної пропаганди» [12, с. 279] віднесенням усього додаткового продукту («додаткової цінності» за Марксом) на рахунок тільки «змінного» капіталу. З часом це положення піддасть критиці і сам Туган-Барановський, заперечуючи теорію цінності Маркса як підставу для визначення товарних цін [18, с. 112-113].

Крім того, глибоко помилковим було, запозичуючи вислів М. Блауга, саме «уявлення про те, що різні фактори виробництва можуть бути редуковані, зведені до якогось іншого, ніж гроші, загального знаменника..., що цінність капітальних благ може бути зведена до минулих (або, додамо, і поточних, як у М. Тугана-Барановського – *Л.Г.*) витрат праці на їх виготовлення» [2, с. 35]. Порок був закладений з самого початку, пише з приводу подібних уявлень Є. Майбурд. Насправді відмінність у капіталах впливає на співвідношення цін зовсім інакше, не так, як відмінність у трудомісткості виготовлених капітальних благ, яка відбивається на відносній цінності товарів без очевидного зв'язку з кількістю праці, що уречевлена в них. «Досить очевидно, що витрату живої праці не можна складати з витратою праці вже уречевленої – це все одно, що, наприклад, у фізиці складати кількість праці з потужністю» [12, с. 206]. Ці аргументи не нові. На очевидну непродуктивність «трудової реконструкції» категорії капіталу вказували ще на початку ХХ століття економісти-математики, серед яких, зокрема, В. Борткевич, М. Шапошніков, В. Дмитрієв та інші.

Проте М. Туган-Барановський все життя залишався при власній думці. Навіть при викладенні в «Основах политической экономии» теорії ціни, яку він розглядав в дусі класичної школи, але зовсім окремо від теорії цінності, -- теорію витрат виробництва, як справедливо відзначав В. Дмитрієв, приймав тільки «номінально», позбавляючи її того змісту, що становить її сутність [8, с.115]. М. Туган-Барановський визначає категорію витрат виробництва тільки як «ту форму, в яку вбирається трудова цінність при капіталістичному способі виробництва», і знову робить спробу звести цю «суму цінностей витрачених засобів виробництва» до їх кількості, а потім – до витрат праці, оскільки людська праця є основним, універсальним засобом виробництва. «Таким чином, кількість витраченої на виробництво праці – інакше кажучи – трудова вартість (підкреслено нами – *Л.Г.*) є основним визначальним моментом витрат капіталу – витрат виробництва». Ці останні, вважав він, «кінець-кінцем зводяться, переважно, до праці виробництва» [18, с. 362]. Останній термін М. Туган-Барановський не пояснює, але в ньому відчутні сумніви вченого щодо правомірності його трактування категорії витрат виробництва.

Таким чином, категорія «трудова вартість» виходила за межі політико-економічних, тобто ринкових уявлень. На обґрунтуванні її змісту та ролі М. Туганом-Барановським, якому він віддав багато творчої наснаги у цілому ряді пізніших фундаментальних праць, ми докладніше зупинимося в третій частині цієї статті. Поки ж зауважимо, «трудова вартість» у концепції М. Тугана-Барановського – це кількість праці, витраченої на виробництво певного продукту, виражена у натуральних (робочий час) показниках, і, при цьому, ніяк не зв'язана ні з ринком факторів виробництва, ні з ціною кінцевого продукту. Саме цей показник і вводиться вченим в абсолютній або відносній формі у його формулу цінності і співставляється з категорією граничної корисності. Остання, у свою чергу, повністю вилучається зі сфери ринкових уявлень, для розвитку яких вона служила, зокрема, у австрійських економістів. На цьому питанні варто зупинитися докладніше.

Вже у першій своїй праці на прикладі моделі кінського ринку, запропонованої Є. фон Бьом-Баверком, вчений переконливо продемонстрував, що категорія граничної корисності набуває реального значення тільки в процесі ринкового обміну, який об'єктивізує суб'єктивні оцінки продавців і покупців товару в його єдину ринкову ціну; підкреслив ту ясність і повноту, з якою Бьом-Баверк розвинув «весь механізм встановлення ціни товарів на ринку» [21, с. 211]. Проте сам М. Туган-Барановський рухався від ринкової концепції Бьом-Баверка не вперед, а назад, повертаючись до концепції К. Менгера: для власної теорії цінності вчений залишив виключно індивідуальну й непорівняльну між різними суб'єктами чисто психологічну категорію граничної корисності. Одночасно він сприйняв і уявлення фундаторів Австрійської школи про можливість безпосереднього вимірювання величин граничної корисності. З часом вчений доводитиме таку можливість чисто етичними міркуваннями І. Канта про те, що «... можливість кількісного порівняння різних наших прагнень витікає з самої природи нашої волі» [18, с. 79-80].

Подібні кардиналістські уявлення, поширені в економічній науці того часу, були, певною мірою, притаманні і А. Маршаллу, який вважав граничну корисність спільномірною у грошових одиницях. Проте Маршалл значно обмежив роль граничної корисності, яка виступає у нього як перша похідна від функції корисності і впливає на ціни не безпосередньо, а через динаміку попиту на функцію попиту. Подальший розвиток теорії попиту шляхом створення засад нової ординалістської концепції теорії граничної корисності зв'язаний з працями Ф. Еджуорта, який винайшов криві байдужості, І. Фішера, В. Войтинського та Є. Слуцького. Цей всесвітньо відомий український економіст вже на початку ХХ ст. заклав підвалини сучасної теорії попиту. Зауважимо, що саме в цьому напрямку – подолання чисто суб'єктивного розуміння корисності – рухався і М. Столяров, прагнучи вдосконалити «формулу

цінності» М. Тугана-Барановського [6, с. 42]. На жаль, на сутність цієї спроби М. Столярова вчений звернув мало уваги.

Це не могло не викликати гострих критичних зауважень з боку економістів-математиків. Так, зокрема, В. Дмитрієв, цілком обгрунтовано дорікав вченому за те, що він «*під суб'єктивною теорією* цінності розумів виключно теорію *суб'єктивної цінності*», а не «*суб'єктивну теорію мінової* цінності, що відрізняється від об'єктивної теорії цінності (мінової) тільки тим, що те ж саме явище *мінової* цінності, яке об'єктивна теорія зводить до праці, або до витрат виробництва, виражених у продукті, вона (суб'єктивна теорія) намагається звести у кінцевому рахунку до суб'єктивної цінності або корисності благ, що обмінюються». Дмитрієв виявляв подібність формули М. Тугана-Барановського до міркувань Г. Госсена щодо вияснення закону найбільш господарського використання запасу праці, який є у розпорядженні ізольованого трудового господарства (але при неправомірному ігноруванні М. Туганом-Барановським моменту суб'єктивної цінності праці, від якого залежить саме той обсяг праці, який розподіляється між окремими виробничими процесами) [8, с. 119].

Дійсно, розвиваючи ідею синтезу корисності й витрат, вчений відштовхувався від моделей ізольованого господарства, використаних у «робінзонадах» маржиналістами, та від моделі ідеальної (комуністичної) держави у згаданій вище праці Ф. фон Візера. В ній М. Туган-Барановський передусім звернув увагу на добре відому з часів А. Сміта категорію «природна цінність» як таку, що в ідеальній (комуністичній) державі, як і в первісному суспільстві, повністю співпадає з витратами праці, забезпечуючи, на думку вченого, найбільш повну реалізацію «господарського принципу» [21, с. 193-194]. Саме від цього положення і відштовхувався вчений у власній постановці проблеми цінності. Так, вперше центральну її ідею – про узгодженість трудової теорії цінності з теорією граничної корисності – М.Туган-Барановський формулює у досить своєрідний спосіб: «Що-небудь з двох, або ці два мірила (праця та гранична корисність – *Л.Г.*) більш або менш співпадають (як воно і є насправді), або ці мірила відмінні». І, практично *a priori*, по аналогії з ізольованим господарством, приймає перше.

На доказ вчений наводить міркування Бьом-Баверка щодо первісного суспільства, в якому цінність блага може визначатися зусиллями, витраченими людиною на його здобування (виробництво). Та на відміну від Візера і Бьом-Баверка, цей принцип оцінки благ вчений прагне поширити і на сучасне суспільство, формулюючи на цій підставі завдання: виявити, «від чого залежить співпадання відносної трудової цінності продуктів з їх відносною граничною корисністю» [21, с. 221]. При цьому, очевидно, порушує єдність принципу оцінки: використовуючи Рікардове поняття відносної трудової цінності, він підміняє поняття обтяжливості праці поняттям кількості втраченої праці.

Не кажучи вже про те, що «відносна гранична корисність» – поняття чисто суб'єктивного вибору однієї особи.

Однак, якщо не брати до уваги методологічну недосконалість цієї формули, слід визнати, що вчений по-своєму був правий. По-перше, враховуючи рівень аналізу проблеми – задані умови економічної рівноваги («розподіл народної праці відповідно господарському принципу»); і, по-друге, те, що вчений, урешті-решт, чітко окреслив межі свого аналізу: «Ми досліджуємо об'єктивні причини природної цінності (підкреслено нами – Л.Г.), які можуть чинити свою повну дію тільки в ідеальній державі...» [21, с. 224]. Тобто, як пояснив вчений раніше, «при припущенні повної відсутності факторів, що є сторонніми для виробництва й коливають ціну товарів в сучасному господарському ладі ...» [21, с. 193].

Фактично, такий стан економіки – та сама «фікція стаціонарного стану», яку використовує і А. Маршалл як перший крок у дослідженні проблеми цінності, зауважуючи, що за таких уявних умов ринкова ціна дорівнює витратам виробництва. Це означає, що попит дорівнює пропозиції і, тим самим, ці фактори – коливання попиту і пропозиції – перестають діяти. Тобто перестає діяти ринковий механізм і завдання зводиться до визначення вартості виробництва. Зрозуміло, що у такому просторі немає місця проблемам, які хвилювали неокласиків і які, цілком природно, обійшов М. Туган-Барановський. Однак, наголошував А. Маршалл щодо умов стаціонарного стану, «все це не дійсне для світу, в якому ми живемо». Щодо спроб вивести теорію цінності з «фікції стаціонарного стану» він влучно констатував: «Але в реальній дійсності проста доктрина цінності гірша відсутності всякої теорії» [14, т. 2, с. 52-54].

Тільки розвіявши цю фікцію стаціонарного стану можна адекватно пояснити явище цінності, вважав А. Маршалл. Для цього він «розчленовує» проблему цінності за методом *ceteris paribus* (при інших рівних умовах) і, застосувавши свій добре відомий на сьогодні і нашим економістам «статичний метод» або метод статичних допущень, що пізніше отримав назву «методу часткової рівноваги», розв'язує проблему цінності, примиривши попутно теорію корисності з теорією витрат. Головна новація, введена А. Маршаллом, яка дозволила це зробити, – знамените розрізнення ним коротких (*short run*) та довгих (*long run*) періодів часу, влучно назване М. Блаугом «операційним», необхідних для досягнення різними ринками стану рівноваги [14, т. 2, с. 12]. Вчений зробив висновок: «як загальне правило, чим коротший період, що розглядається, тим більше належить враховувати в нашому аналізі вплив попиту на цінність, а чим цей період довший, тим більшого значення набуває вплив витрат виробництва на цінність» [14, т. 2, с. 33].

Тобто корисність переважає у своєму впливі на «ринкові цінності» (позиція теоретиків граничної корисності), а витрати – на «нормальні

цінності» (позиція класиків). Доповнивши уточнення Д. Рікардо щодо справедливості його трудової теорії цінності (при однакових капіталах та рівних нормах прибутку) умовою довгострокового аспекту, А. Маршалл зробив висновок, що у довгому періоді часу співвідношення цін двох товарів дійсно прагне наблизитися до величини, що дорівнює співвідношенню трудових витрат. Тільки «безтурботність Рікардо» та його критиків з табору теоретиків граничної корисності по відношенню до фактора часу, наголошував А. Маршалл, призвело до того, що останні намагалися «спростувати кінцеві тенденції, які покладаються його теорією, причини причин, першопричину відношень між витратами виробництва та цінністю за допомогою доказів, заснованих на причинах поточних змін та короткочасних коливань цінності» [14, т. 3, с. 284].

Позиція М. Тугана-Барановського полягала в тому, що він зробив спробу захистити саме витратну концепцію трактування теорії Д. Рікардо за допомогою теорії граничної корисності, обійшовши при цьому увагою ринковий аспект як першої, так і другої теорій. Як наслідок, вчений, з одного боку, недооцінив феномену цінності як функції суспільних потреб, а, з іншого, «вивів» за межі економічного аналізу проблему механізму оцінки послуг факторів виробництва. «Очевидно, – пише М. Блауг, – що теорія цінності товарів, заснована на витратах виробництва, пуста й беззмістовна, якщо вона не дає пояснення, як визначаються ціни виробничих послуг. У цьому розумінні у Адама Сміта взагалі не було «теорії цінності» [2, с. 35]. Не було у цьому розумінні такої теорії і у М. Тугана-Барановського.

Через кілька років після виходу першої праці з проблем цінності, М. Туган-Барановський в роботі «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» (1894) блискуче проаналізує особливості вияву ринку на макрорівні і ввійде в історію світової думки як засновник теорії кон'юктур. Проте він ніколи не прийняв до власного наукового арсеналу здобутків неокласицизму, насамперед, теорії ціни А. Маршалла, і не пов'язав теорії цінності з теорією цін.

Вчений і сам визнав непридатність своєї теорії для сучасного ринкового господарства. «Відповідність цінності з трудовою вартістю – є та границя, – писав він, – до якої повинно прагнути народне господарство, але якого воно ніколи не може досягти». Щодо сучасної ринкової економіки – ця відповідність «здійснюється далеко не повністю». Крім випадкових причин, що коливають ціну товару, «в сучасному суспільстві цінність підпадає впливу не тільки природних сил, але й соціальних перешкод виробництву» [21, с. 227, 228], тобто явищ несправедливості, обману, експлуатації тощо. З часом надії на досягнення такої пропорціональності вчений пов'яже з централізованим соціалізмом, де всі проблеми, які більш чи менш успішно розв'язує ринок, покладені на централізований плануючий орган. Наскільки

корисною для такого суспільства, яким уявляв його вчений, могла стати його теорема цінності, перенесена у власну модель соціалістичного планування, розглянемо окремо.

1. Концепція соціалістичного планування

М. Тугана-Барановського у контексті його теорії цінності

Як було показано у попередній частині цієї розвідки, парадокс теорії цінності М.Тугана-Барановського полягає у тому, що вона, з одного боку, відкривала шлях до першого неокласичного синтезу, здійсненого А. Маршаллом у його теорії ціни, а з іншого – виводила саму теорію цінності за межі ринкових уявлень. Спадщина М. Тугана-Барановського в галузі аналізу проблеми цінності є свого роду унікальною: якщо К. Маркс використав модифіковану ним класичну теорію цінності для заперечення ефективності ринкового господарства, А. Маршалл розвинув теорію цінності у теорію цін і довів ефективність ринкової економіки, то М. Туган-Барановський вперше в історії економічної думки зробив спробу за допомогою власної теорії цінності обґрунтувати ефективність майбутнього позаринкового соціалістичного виробництва, що буде керуватися єдиним планом.

З цього приводу інший відомий економіст послідовно ринкової орієнтації Б. Бруцкус (1874-1938), який перший наприкінці 1920 року виступив з критичним аналізом соціалістичної системи господарства (за що вже 1922 році був висланий до Німеччини), наголошуючи на повній відсутності теоретичного обґрунтування цієї системи, писав: “Навіть видатний теоретик більшовизму М. Бухарін у своїй “Економике переходного времени” обмежився ствердженням старого положення соціалізму, що категорії капіталістичного ладу при соціалізмі втрачають своє значення, але він не зробив спроби виявити, які ж категорії будуть регулювати виробництво і споживання при новому ладі. Якщо в російській літературі і зроблена спроба конструювати соціалізм як позитивне вчення, то вона належить покійному М. Тугану-Барановському, якого, звичайно, не можна назвати ортодоксальним марксистом” [4, с. 134-135].

Дійсно, прибічником марксистської моделі державного соціалізму М. Туган-Барановський був остільки, оскільки був впевнений у величезних перевагах централізованого планування як єдиного шляху до знищення експлуатації, досягнення пропорційності у господарстві, небувалого піднесення продуктивності суспільної праці, зростання на цій основі добробуту та духовності суспільства. Ці думки він детально розвинув у цілій низці праць, що завершилися його фундаментальним дослідженням “Социализм как положительное учение” (1918), на яке ми переважно і будемо посилалися. Аналіз цих праць засвідчує, що вчений зовсім не абсолютизував державну централізацію управління

економікою, ясно бачив негативні її сторони: зростання ролі примусовості, бюрократизму, волюнтаризму, загрозу свободі особистості, приниження людини до ролі простого гвинтика чи колеса в гігантській машині соціалізму; попереджає про негативний вплив цих явищ на ефективність господарювання. “Централізація обіцяє дуже багато, – застерігав він, – але нерідко ці обіцянки залишаються на папері” [19, с. 82].

М. Туган-Барановський передбачив цілу низку заходів для покращання моделі централізованого соціалізму, – доповнив її елементами федералізму та синдикалізму, кооперативними, муніципальними та одноосібними формами господарства, розширенням сфери участі робітників в управлінні підприємствами тощо. Та при цьому всі ці заходи не зачіпали основних постулатів у його концепції соціалізму: рішучого заперечення приватної власності та додержання принципу єдиної державної власності на засоби виробництва (які можуть надаватися тільки у тимчасове користування), заперечення ринку і конкуренції, яку вчений вважав “великим злом”, запровадження єдиного централізованого державного планування, збереження “свободи особистого маневру» тільки у сфері особистого споживання та інтелектуальної праці тощо [19, с. 87-88].

Ця соціалістична концепція і розвела М. Тугана-Барановського з неокласиками. Замість ринкової системи рухомої рівноваги між споживчими запитами та виробничою організацією суспільства (вираз Б. Бруцкуса), досліджуваної ними, М. Туган-Барановський, по суті, залишив для економіки соціалізму ту «фікцію стаціонарного стану», з якою неокласики своє дослідження тільки починали. Саме з неї вивів свою знамениту систему загальної рівноваги Л. Вальрас. Як відомо, у такій системі відсутній прибуток, тобто джерело економічного розвитку. «Втім, що ж тут дивного, – писали з приводу абстрактної моделі Л. Вальраса Ш. Жід та Ш. Ріст, – якщо це зводиться до того ж, до чого зводиться дуже відома формула, за якою продажна ціна при режимі вільної конкуренції обов’язково співпадає з вартістю виробництва.

Це, як уповні зрозуміло, не заважає визнанню наявності прибутку у всіх суспільствах, але пояснюється вона просто – як безперервні коливання системи навколо певної точки, на якій вона ніколи не зупиниться. Прибуток у цій концепції – морські хвилі, які не заважають нам визнати, що рівень моря горизонтальний і оснувати на цьому припущенні відмінність всіх різноманітних висот на землі. Чи наступить день, коли встановиться повна рівновага і прибуток зникне?... Може бути: Але в той день, коли у фізичному і економічному світі встановиться повна рівновага, все зупиниться і світ загине» [10, с. 531-532]. Однак саме в такій рівновазі, обумовленій відсутністю і конкуренції, і прибутку, у повній відповідності до власної теорії цінності, вбачав найвищий ступінь ефективності економічного розвитку

М. Туган-Барановський, і саме ці уявлення поклав в основу своєї моделі планування соціалістичної економіки.

Для реалізації цієї моделі вчений залишає такі основні категорії «будь-якого господарства» (тобто логічні категорії), як «цінність» та «вартість». «Мета господарської діяльності, – пише він, – задоволення потреб не може бути досягнута без витрати господарської праці, а тому цінність так само як і трудова вартість (підкреслено нами – Л. Г.) повинні бути визнані основними та неусувними категоріями всякої господарської діяльності, якою б вона не була». І при соціалізмі господарська діяльність «буде керуватися принципом досягнення найбільшої цінності при найменшій вартості» [19, с. 99]. Нагадаємо, що при цьому передбачалося співставлення позаринкових за своєю сутністю категорій, – як цінності, так і вартості.

Щодо категорії «трудова вартість», єдиною субстанцією якої М. Туган-Барановський вважав працю, він неодноразово наголошував на тому, що ця категорія не об'єктивізується в ціні, «не визначає собою товарну ціну», явища якої становлять «найважливіший предмет вивчення буржуазної економічної науки». Але, як категорія логічна, вона стане наріжним каменем науки майбутнього суспільства, «вільного від товарного фетишизму» [20, с. 100-101; 18, с. 78-79].

Вчений визнавав, що для використання цього показника у соціалістичному плануванні «доведеться приводити до загальної одиниці суспільної праці трудові процеси різного роду», зводити кваліфіковану працю до простої шляхом обчислення кількості годин «середнього суспільно необхідного робочого часу» в одній годині праці кваліфікованого робітника з урахуванням всієї суспільної праці, витраченої на забезпечення такої високої кваліфікації і т.п.; розглядав витрати праці як розходження «власної робочої сили», але не окремого робітника, а усього суспільства, «колективної трудящої людини» [19, с. 102] тощо. Тим самим вчений поділяв уявлення основоположників марксизму про безпосередньо суспільний характер різних видів конкретної праці при соціалізмі та можливість їх вимірювання часом. Як відомо, догматизовані «політичною економікою соціалізму», ці уявлення лягли в основу її витратної концепції, – оцінки суспільної корисності («вартості») результатів праці витратами цієї праці.

Однак М. Туган-Барановський, з притаманною йому об'єктивністю, вже в процесі етичного обґрунтування запропонованої ним категорії «трудова вартість», зокрема, в «Основах политической экономии» (1909), наводить приклад, який всупереч етичним викладкам вченого з вражаючою переконливістю доводить суспільну «антиефективність» її використання. Видобування штучним способом води з кисню та водню або безцільне паління з гармати ніякої цінності не створюватимуть, зауважує вчений, але розраховувати трудову вартість такої праці необхідно. І пояснює: «Ми цінемо свою працю не тому (або не тільки

тому), що за її допомогою ми можемо здобути господарські предмети. Ні, наша праця – це ми самі, наша ощадливість по відношенню до власної праці має такий же первісний, а не похідний характер, як і наша ощадливість по відношенню до предметів нашої насолоди і зручності...» і т. п. [18, с. 76].

З недалекого нашого соціалістичного минулого добре відомо, яким важким тягарем на суспільство лягали подібні види непотрібної йому діяльності. За відсутністю критерію для оцінки їх суспільної корисності (або ж «антикорисності»), вони оплачувалися суспільством як суспільно необхідні за принципом «розподілу за працею». На жаль, не давала такого критерію і теорія цінності М. Тугана-Барановського, в якій «трудова вартість» повинна була співвідноситися з суб'єктивною цінністю, взятою ним з теорії граничної корисності. Ця суб'єктивна цінність, природно, теж не об'єктивізувалася в цінах, і тому ніяк не могла виразити напруженість суспільних потреб. Але, пояснював свою позицію вчений, «Ясно само собою, що де немає обміну, там немає і мінової цінності» [19, с. 99].

Таким чином, оскільки «мінова цінність» при соціалізмі зникає, залишаються «трудова вартість» (по суті «абсолютна», подібна до Марксової трудової цінності), що вимірюється робочим часом, та така ж «абсолютна» суб'єктивна цінність, яка теж безпосередньо вимірюється відповідно до кардиналістських уявлень засновників теорії граничної корисності. Але ці вимірювання виконує вже не окрема особа (як у К. Менгера), і не ринок, що об'єктивізує ці об'єктивні оцінки у суспільні мінові цінності, тобто ринкові ціни (як у Є. Бьом-Баверка), а соціалістична держава. При складанні господарського плану, вважав М. Туган-Барановський, соціалістичне суспільство «буде керуватися тими ж самими міркуваннями, якими нині керується у своєму індивідуальному господарстві приватний господар, який веде натуральне, а не грошове господарство», оскільки соціалістичне господарство «стає подібним до натурального господарства окремої особи». Таких міркувань два: «з одного боку, суспільство повинно буде враховувати граничну корисність кожного продукту, з іншого боку – його трудову вартість» як «два основних елементи» для побудови господарського плану [19, с. 100].

Цікаво відзначити, що неможливість реалізації подібного завдання переконливо довів вже один з провідників Австрійської школи та засновників неокласицизму Ф. фон Візер у праці «Природна цінність» [24], яку М. Туган-Барановський розглядав поряд з працями К. Менгера та Є. фон Бьом-Баверка ще у своєму першому дослідженні 1890 року [21, с. 193]. Виходячи з абстрактно-теоретичного уявлення про те, що визначити умови загальної рівноваги буде центральний плануючий орган, а не ринок, Візер наочно продемонстрував теоретичну і практичну нездійсненність такого варіанту керівництва економікою. Він прийшов до висновку, що ніяке центральне плануюче агенство не може замінити

ринок, який постійно « вловлює» безперервні зміни цінностей будь-яких товарів, послуг, природних ресурсів і визначає систему рівноважних цін, які в найбільшій мірі враховують всю різноманітність інтересів всіх споживачів та всіх виробників, постійних змін у споживанні, випадкових факторів, що можуть вплинути на виробництво та реалізацію тощо.

Натомість, прагнучи довести можливість соціалістичного планування, М. Туган-Барановський наводить приклад складання общинного плану виробництва огірків та картоплі при наявності різного запасу ресурсів праці у суспільстві: у першому випадку – «4 одиниці праці» і у другому – «10 одиниць праці». Довільно визначивши «найбільшу корисність» однієї вагової одиниці огірків «4» та картоплі «цифрою 1» і так само довільно прийнявши трудову вартість огірків удвічі вищою від трудової вартості картоплі, вчений шляхом досить некоректного використання знаменитої «таблиці Менгера» та поняття сукупної корисності кожного продукту буде, відповідно до власної теорема цінності», план виробництва огірків та картоплі. Цей план «доводить», що у першому випадку (при 4-х одиницях праці) «суспільство не може продукувати огірків», а у другому (при 10-и одиницях праці) – доцільно для суспільства продукувати (8 одиниць картоплі та 1 одиницю огірків). Незважаючи на повну абстрактність наведених розрахунків та висновків, вчений переконаний, що соціалістичне суспільство «так і буде чинити при визначенні господарського плану»: буде співставляти по відношенню до кожного продукту ці «дві основні господарські категорії», «викреслювати криві корисності кожного продукту та криві вартості його ж» [19, с. 101].

На неможливість зведення таких кривих, що є функціями від різних факторів, в одній системі координат ми вже звертали увагу при розгляді у попередній частині цієї роботи теорії цінності М. Тугана-Барановського. Втім, і сам вчений яскраво продемонстрував безплідність запропонованого ним варіанту співставлення корисностей з витратами: виходячи, подібно до неокласиків, з обмеженості ресурсів (в даному випадку тільки праці) та необхідності вибору оптимального варіанту їх використання (у прикладі – розподілу між двома виробництвами, вчений розв'язує це завдання практично через обмеження потреб. При цьому зовсім полишає осторонь економічну поведінку людини і як споживача, і як виробника, повністю нівелюючи її значення, можливості будь-яких техніко-економічних вдосконалень тощо. Фактично, у власній моделі соціалізму М. Туган-Барановський повертається до класичної теорії цінності у Марксовій інтерпретації, роблячи всі свої попередні спроби включити в орбіту цих уявлень категорію граничної корисності просто непотрібними. На власне запитання «Чим же буде визначатися висота цінності у соціалістичному суспільстві?» – він відповідає: в цілому, вона буде визначатися «тими ж факторами, що й в сучасній господарській (тобто ринковій капіталістичній -- Л. Г.) системі, з тією

різницею, що вплив трудового фактора буде більш безпосереднім і вирішальним» [19, с. 101-102], а практично, як було показано вище, виключним.

Як слушно зауважував Б. Бруцкус, в такому господарстві не тільки ринкові ціни, але й ціни факторів виробництва, тобто категорії заробітної плати, прибутку та ренти втрачають своє значення (дві останні зникають як нетрудові доходи, а робітники практично отримують повний продукт своєї праці). Очевидно, для реалізації принципу господарської доцільності, дійсно, залишається механізм, подібний до того, що діє в індивідуальному натуральному господарстві для досягнення на власний розсуд господаря певної відповідності між витратами, переважно трудовими, та цінністю продуктів праці, «які споживаються самими трудящими та їх близькими» [4, с. 137]. Якщо ж зважити на розміри, то складність цілого народного господарства порівняно з окремим натуральним, стає цілком очевидним недієвість подібного принципу господарювання, практична «атрофія господарського розрахунку», за виразом Б. Бруцкуса, в результаті відсутності реального механізму співставлення результатів народногосподарської діяльності з витратами, виявлення реальних суспільних витрат на виробництво того чи іншого продукту.

Звичайно М. Туган-Барановський не міг не розуміти цього, був вимушений визнати, що план, за яким «досягається максимум суспільної користі, найкращим чином утилізуються продуктивні сили суспільства», – є лише мета, «яка далеко не завжди може бути досягнута» [19, с. 105]. Що ж стане на заваді? Передусім, звичайно, суспільний попит, який хоч і «мало коливається з року в рік», і «може бути передбачений заздалегідь», але «... все ж не у повній мірі». Вчений не тільки дуже виразно малює картину добре відомих нам з соціалістичного минулого явищ дефіциту та перевиробництва, але й робить цілком обґрунтований висновок, що такі недопустимі явища виникли б «тільки з тієї причини, що ціни продуктів будуть пропорційні трудовим вартостям». Бо «якби ціни були пропорційні трудовим вартостям, – пояснює М. Туган-Барановський, – то одні отримують у предметах споживання більше, ніж інші»: ті, хто встигнуть закупити дефіцитні товари, «будуть у кращому становищі», інші ж «матимуть право вважати себе об'єктом соціальної експлуатації» [19, с. 105-106]. Вражає точність, з якою вчений у моделі планово-розподільчої системи соціалізму оголює корені соціальної експлуатації, які давали свої гіркі плоди у колишньому СРСР протягом багатьох десятиліть.

Однак зробивши такий досить сумний висновок щодо практичного значення власної теорії цінності, вчений знаходить чисто економічний вихід з цієї «соціалістичної» ситуації. Для того, щоб боротися з ганебними для соціалізму явищами, через які «суспільство не використало б повною мірою наявні у його розпорядженні господарські продукти» та допустило б «експлуатацію однієї частини громадян

іншими..., соціалістичне суспільство буде вимушене відхиляти ціни продуктів від пропорційності з трудовими витратами». Тобто воно буде вимушене використати ціновий механізм: підвищувати ціни на дефіцитні речі і знижувати на ті, що не користуються попитом. При цьому, пояснює М. Туган-Барановський, ціна будуватиметься на тих же засадах, що і в сучасному суспільстві, – буде встановлюватися «на тому рівні, при якому суспільний попит найбільш врівноважується суспільною пропозицією... У цьому відношенні зовсім ніякої різниці між будовою ціни в капіталістичному та соціалістичному суспільстві не буде» [19, с. 106].

Цей висновок фактично заперечував значення головної у концепції соціалістичної економіки М. Тугана-Барановського категорії «трудова вартість». Але сам вчений так не вважав. Цим показником – «відносною трудовою цінністю», пояснює вчений, буде управлятися розподіл суспільної праці між різними галузями виробництва «за межами ринку». Але безпосереднім регулятором ціни при соціалізмі, як і при капіталізмі, буде співвідношення суспільного попиту та суспільної пропозиції, за яким, однак, повинна слідкувати держава, встановлюючи відповідні ціни. Тобто для соціалізму «у вузькому розумінні», на відміну від комунізму, вчений зберігає обмін, ціну та гроші для переходу предметів споживання у розпорядження споживачів «шляхом продажу їх за певною ціною» [19, с. 104]. Очевидно, що ціна як вираження цінності «працює» вже проти «оптимального» розподілу суспільної праці за планом, складеним відповідно до виведеного раніше вченим закону цінності.

І знову на теоретичному обрії вченого спалахує застережне червоне світло: «Однак треба мати на увазі, – з усією силою наукової об'єктивності констатує М. Туган-Барановський, – що ціни у соціалістичному суспільстві будуть монопольними цінами, а не цінами на основі конкуренції, як це звичайно у сучасному суспільстві». Здавалося б, чого вже більше для заперечення реального значення при державному соціалізмі того самого співвідношення попиту і пропозиції, яким повинна керуватися держава. Але і тут вчений знаходить свої аргументи, спираючись, однак, знову на чисто етичний момент: при соціалізмі монопольні ціни «будуть управлятися не прагненням до найбільшого баришу, а прагненням до найбільшої суми суспільної користі, інакше кажучи, інтересами самих споживачів» [19, с. 106]. Утопізм цього аргументу сьогодні доводити не потрібно.

Звичайно, саме ідея співвіднесення у плануванні витрат з корисністю як необхідної умови ефективності господарювання була плідною, проте, і обрана вченим форма такого планування і запропоновані ним наукові засади його забезпечення виявилися неспроможними. Дійсно, якщо у ринковій економіці постійне коливання цін забезпечує пристосування виробництва до попиту та досягнення рівноваги між попитом і пропозицією, то у концепції М. Тугана-

Барановського, де ринок відсутній, суб'єктивістське корегування цін суспільством (державою) покликане *a priori* виправляти диспропорції, закладені у самому плані виробництва різних товарів. Подібне маніпулювання цінами ніяк не могло зарадити фактичному обмеженню свободи вибору у сфері споживання, яку, до речі, М. Туган-Барановський обґрунтовував як одну з головних відмінностей системи соціалізму порівняно з комунізмом. Примусовий розподіл виробленого продукту, що не користується попитом, навіть і за допомогою зниження цін на цей продукт, повинен був стати не чим іншим, як елементом будівлі розподілу, який Б. Бруцкус влучно назвав авторитарним.

Фактична відсутність у концепції соціалістичного планування М. Тугана-Барановського ринку, як предметів споживання, так і засобів виробництва, робила, по-перше, неможливим врахування ступеня напруженості численних потреб з боку самих споживачів, що можуть знайти реальне вираження тільки в ринкових цінах. По-друге, неможливим ставав і ефективний розподіл ресурсів через відсутність зв'язку такого розподілу з результатами виробничої діяльності. На останнє особливу увагу звертав, зокрема, Б. Бруцкус. На ряді виразних прикладів він доводив, що розрахунок собівартості продукту у будь-якому соціалістичному підприємстві, якому протистоїть не ціна продукту, що склалася на ринку, а середня собівартість того ж продукту, виведена по всіх підприємствах, що виробляють його, не може слугувати показником дійсної його цінності для суспільства. Така «цінність за собівартістю» не може виявити напругу соціальної потреби в товарі, як це робить ринкова ціна, виконуючи роль своєрідної директиви для регулювання виробництва. Тільки напруженістю попиту визначається гранична вартість виробництва, яка і відповідає ринковій ціні, а не середній вартості. Це визнав Д. Рікардо у своїй теорії ренти, яку визнав і К. Маркс. Цей спосіб визначення цін, що становив виняток у теорії Рікардо, занадто широкий, щоб не підривати самої теорії, сучасна політична економія, підкреслював Б. Бруцкус, «визнала єдиним» [4, с. 144]. Зауважимо, що саме цього способу, що базувався на теорії граничної продуктивності, доповненого А. Маршаллом поняттям «квзіренти», М. Туган-Барановський не визнав. Більше того, різко заперечував проти нього переважно з ідеологічних міркувань.

По суті, у конструкції соціалістичного планування М. Тугана-Барановського відсутній його мікроекономічний рівень – механізм планування власного виробництва підприємцями не тільки в «капіталістичному» розумінні цієї діяльності (за відсутністю і власного виробництва і підприємців), але й у «соціалістичному» — на рівні усупільнених підприємств та їх керівництва. Дійсно, уявляючи соціалістичне господарство подібним до натурального, він передбачає централізований розподіл ресурсів, передусім засобів виробництва, що і дозволить, на думку вченого, досягти тієї пропорціональності, яка не

тільки ліквідує кризові явища, притаманні капіталізму, але й забезпечить відповідність виробництва суспільним потребам. Критикуючи цю позицію, Б. Бруцкус наголошував на чисто суб'єктивістському характері рішень центрального органу щодо відповідності часток ресурсів, що виділятимуться з «загального котла» кожному підприємству, розмірам надходжень у цей «загальний котел» продуктів від кожного з них [4, с. 150]. У централізованому соціалістичному господарстві, де відсутній об'єктивний критерій для оцінки роботи підприємств, все буде залежати від суб'єктивної точки зору управлінців. «А разом з тим, — писав Б. Бруцкус, — великий простір відкривається для різного роду політичних впливів на економічне життя... Тому навіть у соціалістичній державі, яка знаходиться у дуже важкому економічному стані, залишки коштів можуть розтрачуватися на такі підприємства, які зовсім не є доцільними, а викликаються іншими міркуваннями влади» [4, с. 151]. На жаль, і на сьогодні ці висновки вченого зроблені на самому початку 20-х років ХХ століття, залишаються для нас актуальними.

Не менш важливим є на сьогодні і глибоке опанування причин, які не дозволили такому видатному вченому, яким був М. Туган-Барановський, розв'язати в межах уявлень класичної школи та марксизму (тільки формально «підправлених» ним ідеями Австрійської школи) проблему цінності в дусі неокласичної теорії цін. Впевнений у тому, що у вивченні механізму ціноутворення «економічна теорія наштовхується на свою природну межу — в галузь неусвідомленого вона проникнути не може» [18, с. 366], вчений і запропонував для розв'язання проблеми народногосподарської ефективності власну модель централізованого соціалістичного планування переважно на позаринковій основі.

Практичну нездійснимість подібних конструкцій планування вже на той час переконливо довели моделі централізованої планової економіки, створені, слідом за Ф. фон Візером, видатними італійськими вченими-математиками В. Парето, який заклав основи сучасної теорії економічної оптимальності, та Е. Бароне, що створив загальну теорію планової економіки, замінивши механізм ринку діяльністю центрального плануючого агенства [13, с. 104-105]. Й. Шумпетер у своїй знаменитій «Історії економічного аналізу» іронічно зауважив, що ці економісти, які абсолютно не симпатизували соціалізму, зробили соціалістичній доктрині послугу, яку самі соціалісти не змогли собі надати [23, с. 986]. Втім і сам Й. Шумпетер, якого важко запідозрити в симпатіях до соціалізму, теж зробив спробу суто теоретично обґрунтувати можливі переваги централізованого соціалізму порівняно з капіталізмом «великого бізнесу», що далеко просунувся по шляху усупільнення й раціоналізації [22, с. 225-309]. Подібні спроби підвести наукову базу під конструкцію централізованого, планомірно організованого соціалізму не припиняються й до нині. Як справедливо відзначає В. Автономов, справа

скоріш за все полягає в тому, що «на високоабстрактному теоретичному рівні соціалізм дійсно може видатися досліднику набором «правильних» елементів. Та при будь-якій спробі зібрати з цього конструктора реальну будову неодмінно виявляється, що скріпити її можна тільки цементом насилля. Послідовне здійснення соціалістичного проекту неминуче веде до тоталітаризму — цей висновок людство змогло зробити тільки збагатившись історичним досвідом нашої багатостраждальної країни та її вільних та невольних послідовників» [1, с. 17].

Сповнений симпатії до соціалістичної ідеї, М. Туган-Барановський такого досвіду ще не мав. Він зіткнувся в останні роки свого життя тільки з першими виявами цього досвіду і встиг серйозно застерегти проти будь-яких спроб безпосереднього запровадження марксової моделі державного соціалізму в життя. Разом з тим його прагнення підвести під соціалістичну ідею підмурок з трудової теорії цінності, модифікованої вченим у трудову теорію вартості переконливо засвідчують справедливість слів Ф. фон Візера про те, що «цінність є предмет для безпристрасного обміркування. Тут не можна нікому піддаватися голосу уяви замість розуму — не можна академічному вченому, але ще більш не можна суспільному реформатору і агітатору» [25, с. 65].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Автономов В.С. «Несвоевременные» мысли Й. Шумпетера //Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия . Пер. с англ. — М., 1995. — С. 5-19.
3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. — М.: «Дело Лтд», 1994.— XXXII, 688 с.
4. Брагинский С. В., Певзнер Я. Л. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. — М.: Мысль, 1991.- 299 с.
5. Бруцкус Б. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта // Вопросы экономики. — 1990. — № 8. — С. 131-151.
6. Горкіна Л. П. Академік Михайло Туган-Барановський // Члени-засновники Національної Академії наук України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 258-296.
7. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX – перша третина XX ст. — К.: Наук. думка, 1994. — 243 с.
8. Горкіна Л. П. Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі XIX-XX ст. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. — Вип. 30. — К., 1998. — С. 141-151.
9. Дмитриев В. Новый русский трактат по теории политической экономии // Русская мысль. — 1909.— Кн. 2. — С. 102-125.
10. Економічна енциклопедія. В 3 т. — Т. 1 / Відп. ред. С. В. Мочерний. — Київ, Тернопіль: Видав. центр «Академія», 2000.- 864 с.
11. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. Пер. с англ. — М.: Экономика, 1995.— 543 с.
12. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський : Український економіст світової слави. — Львів: Каменяр, 1993.— 191 с.
13. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров.— М.: Дело; Вита-Пресс, 1996. -- 544 с.
14. Маленво Е. Лекции по микроэкономическому анализу.— М., 1985.— 390 с.

15. *Маршалл А.* Принципы экономической науки. В 3-х т. Пер. с англ. — М.: Изд. группа “Прогресс”, 1993.— Т. 1. — 416 с.; Т.2. — 310 с.; Т. 3. — 352 с.
16. *Петровська Н. А., Кульбака О. В.* Розвиток М. І. Туганом-Барановським учення про цінність // Питання політичної економії. — Вип.. 218. Світова економічна думка. Питання теорії та історії.— К.: Либідь, 1992.— С. 64-71.
17. *Соколовська І. П.* Модель соціалізму М. І. Тугана-Барановського: економічний аспект // Питання політичної економії.— Вип. 218. Світова економічна думка. Питання теорії та історії.— К.: Либідь, 1992.— С. 55-64.
18. *Струве П. Б.* Экономическая система М. И. Тугана-Барановского // Русская мысль.— 1910.— Кн. 1.— С.115-128.
19. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии.— СПб., 1909.— 760 с.
20. *Туган-Барановский М. И.* Социализм как положительное учение.— П., 1918. — 133 с.
21. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма.— СПб.: Изд-во журн. “Мир Божий”, 1905.—160 с.
22. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник.— 1890.— № 10. — Т. 2. — С.192-230.
23. *Шумпетер Й. А.* Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ.— М.: Экономика, 1995.— 540 с.
24. *Schumpeter I. A.* History of Economic Analysis.— L., 1954.
25. *Timochenko V. P.* Tugan-Baranovsky and Wistern European Economic Thought // Annals of the Ukrainian Academy of Art and Sciences in the U.S.A. — 1954. — Vol. 3. —Spring.
26. *Wieser F.* Natural Value, London, 1983.

I.-С. Коропецький (США)

Внесок Михайла Туган-Барановського в монетарну економіку

Дійсно, гроші є найважливішою річчю у світі; і всяка здорова та успішна особиста і суспільна моральність повинна брати цей факт за основу.

Джорж Бернард Шоу

Мета цієї статті — висвітлити погляди українського економіста Михайла Туган-Барановського (1865-1919) на монетарну економіку (1)*. Після короткого вступу ми проаналізуємо створену ним модель монетарної системи, далі зіставимо його погляди на окремі монетарні проблеми сучасних йому вчених, зробимо огляд деяких Туганових ідей стосовно дальшого розвитку цієї сфери економіки, спробуємо дати оцінку монетарного доробку видатного дослідника та наведемо кілька зауважень щодо його наукової праці взагалі.

Туган мав різнобічні інтереси в економічній науці (2) й користувався великим авторитетом у таких її ділянках, як кон'юнктурні коливання, марксистська економіка, економічна історія Росії, кооперативний рух. Багатьма науковцями визнається також його значний внесок у теорію вартості, теорію розподілу, порівняльні економічні системи й соціологію (3). Однак доробок Тугана з монетарної економіки досі залишається майже невідомим на Заході (4) правдоподібно, через те, що його головна праця присвячена цій темі [Туган-Барановський, 1917, 1919] (5), вийшла друком на батьківщині під час першої світової війни й була перекладена за кордоном лише нещодавно (6). До того ж у колишньому СРСР його дослідження, і в тому числі публікації з монетарної економіки, довго перебували в "чорному списку", оскільки в них критикувалися різні аспекти теорії Маркса. Отже, в Радянському Союзі просто не існувало жодної можливості для глибокого аналізу творів Тугана. Єдиним винятком є книга радянського українського економіста Василя Власенка про монетарну економіку дореволюційної Росії, значна частина якої присвячена аналізу внеску Тугана в цю сферу

* Примітки, посилання на літературні джерела та бібліографія подаються з незначними змінами за принципом оформлення, запропонованим I.-С. Коропецьким. (Ред.)

[Власенко, 1963. С.158-224]. Виклад Власенком Туганових ідей заслуговує на повагу, проте його критика й оцінки зводяться нанівещь недоліками, характерними для радянської суспільствознавчої науки: погляди Тугана розкладаються по окремих полицках за традиційною марксистською класифікацією, а його монетарна теорія постійно зіставляється з марксистською точкою зору й критикується виключно під таким кутом. Так само опис Туганових монетарних припущень має на собі відбиток ставлення кремлівського керівництва 60-х років до заходу: нібито ці припущення є марною спробою врятувати приречену капіталістичну економіку від остаточного краху.

Інтерес Туган-Барановського до монетарної економіки зумовлювався двома основними причинами. По-перше, як учений, котрий поклав початок дослідженням із кон'юнктурної циклічності, він вважав, що таке явище викликане головним чином диспропорціями виробництва в різних секторах економіки. Підприємства, які виробляють промислові товари, мають вищі темпи розвитку в активний період і швидше занепадають під час депресії, аніж ті, що виробляють споживацькі товари [Туган-Барановський, 1894] (7). Це відбивається у коливанні цін на товарну продукцію протягом виробничого циклу, незважаючи на те, що кількість грошей в економіці залишається незмінною [Туган-Барановський, 1919. С. 37-38]. По-друге, інтерес дослідника до монетарної економіки посилювався під час першої світової війни, коли він став свідком дедалі сильніших інфляційних процесів у Росії, спричинених дефіцитним фінансуванням воєнних зусиль з боку царського уряду [Ibid. С.121-122]. Крім того, ще не передбачаючи результату війни, учений розмірковував про необхідність післявоєнної перебудови та продовження розпочатого ще за мирного часу процесу модернізації російської економіки.

Туган вважав здорову монетарну систему й відповідну монетарну політику необхідними умовами розв'язання цих проблем. Тогочасні уряди, на його думку, були неспроможні та й не робили жодних спроб вплинути на ціну окремої продукції безпосередньо в ході виробничого циклу. Оскільки існує відповідність, доводив він, між грошовою масою й цінами на товарну продукцію, останні можна стабілізувати, відповідно замінюючи розмір грошової маси [Ibid. С. 26]. Крім того, вивівши з обігу певну частину готівки, можна обмежити інфляцію й таким чином уникнути її тиску на економічну діяльність і розподіл прибутку [Ibid. С. 120-121]. Нарешті, важко забезпечити повоєнну відбудову та відновлення передвоєнних темпів зростання економіки без закордонних інвестицій, які можливі лише за умови впорядкованого монетарного середовища [Ibid. С. 123].

Головне завдання своїх праць із монетарної економіки Туган бачив у розробці такої теоретичної структури монетарної системи та

монетарної політики, які б допомогли урядові в досягненні зазначених цілей. Спершу він цікавився тільки виробничими циклами: якою повинна бути монетарна система, здатна ефективно протидіяти циклічності? Над цією роботою він почав працювати одразу після своєї публікації про виробничі цикли, включивши частину останнього дослідження в підручник [Туган-Барановський, 1909 та 1915. Ч. 3. Розд. 2]. Лише під впливом екстремальних умов війни він дійшов розуміння того, що його думки з монетарного питання можна також застосувати до проблем інфляції й довгострокового розвитку [Туган-Барановський, 1915 б], і згодом присвятив цим темам спеціальний том. Проте цілком зрозуміло, що головне спрямування його монетарних ідей стосувалося кон'юнктурних коливань (8). Тому надалі ми розглядатимемо цю працю Тугана переважно як внесок в розвиток економічної думки взагалі й монетарної економіки зокрема.

Циклічна теорія вартості грошей

Особливу увагу Туган приділяв центральному питанню монетарної економіки — вартості грошей, що виступала як відповідник рівня цін [Ibid. С. 11]. Піддаючи критиці досить популярні тоді різні теорії вартості грошей, свою власну теорію він висунув на базі трьох із них: "товарної" теорії вартості грошей Томаса Тука (1858), версії кількісної теорії Ірвінга Фішера (1911) та номіналістичної /державної/ теорії грошей Георга Кнаппа (1905). За вихідний пункт правлять ідеї Тука. Хоч цей англійський автор першої половини XIX ст. заявляв, що ціна товару відбиває взаємозалежність його вартості і вартості грошей, однак "завжди й неодмінно вбачав причину змін загального рівня товарних цін у товарній продукції, а не в грошах" [Туган-Барановський, 1919. С. 7]. Інакше кажучи, ціна окремої товарної продукції визначається не кількістю грошей, а її попитом та пропозицією (10).

Загалом погоджуючись із таким припущенням, Туган модифікує його. Тук твердив, що вартість грошей визначається загальним рівнем цін, що є просто середнім значенням цін на окремі товари. Але, з іншого боку, додає Туган, коли через якусь причину ціна одного товару зміниться, то ціни на інші товари можуть зрости, зменшитися чи залишитися незмінними. Отже, відносні ціни між товарами можуть мінятися, однак неможливо наперед з'ясувати вплив початкової цінової зміни на сукупний рівень цін. Як визнає сам Туган, його пояснення змін сукупного рівня цін є, власне, адаптацією ідеї Кнута Вікселя (1898) [Туган-Барановський, 1919. С. 9-11]. Віксель доводив: загальний рівень цін визначається факторами, що впливають як на грошовий ринок, так і на товарний ринок у цілому. Цей рівень не визначається виключно пропозицією та попитом на окремі товари. Туган особливо виділяє ці

умови на товарному ринку, посилаючись на ті з них, котрі домінують на кожному етапі виробничого циклу. Інакше кажучи, ціни зростають у період розширення виробництва завдяки підвищенню попиту й падають через його скорочення під час депресії, незалежно від маси грошей в обігу [Ibid. С. 37-39].

Іншим джерелом натхнення для Туганової теорії був варіант кількісної теорії вартості грошей, що належить Фішеру. Туган таким чином змінив відоме Фішерове рівняння обміну [Ibid. С. 13]:

$$I/P = Q/(MV + M'V'),$$

де **P** — рівень цін (зворотне значення вартості грошей); **Q** — обсяг виробництва; **M** — кількість грошей в обігу; **V** — швидкість **M**; **M'** — гроші в кредит (сучасною мовою — попитові депозити); **V'** — швидкість **M'** (11). Оскільки Туган не дає жодних пояснень концептів у цьому рівнянні, можна припустити, що він погоджується з визначеннями Фішера [Fisher, 1911. Розд. 1-2].

Критика Туганом та іншими економістами даного кількісного рівняння розглядається в наступному розділі, тепер же потрібно звернути увагу на Туганову модифікацію цього рівняння, оскільки це пов'язано з його варіантом монетарної системи. Він обстоює думку, що збільшення грошової маси має бути значним, аби вплинути на ціни на товарну продукцію. Це дуже важлива передумова, оскільки популярність кількісної теорії збіглася з пануванням золотого чи золотого й срібного забезпечення в багатьох країнах світу перед першою світовою війною. В умовах забезпечення металами швидке і значне зростання грошової маси було малоймовірним: темпи видобування золота були відносно повільними (12), а тривале накопичення золота однією країною за рахунок інших унеможлиблювалося правилами золотого стандарту. Короткострокові зміни цін на товарну продукцію через зміни в розмірах грошової маси могли статися у випадку використання паперових грошей. Це відкривало шлях до широкого маневру для уряду, якщо він того забажає [Туган-Барановський, 1919. С. 32-33].

Третім джерелом Туганової монетарної системи була державна або номіналістична теорія грошей Кнаппа [Туган-Барановський, 1915а. С. 26]. За цією теорією, уряд може проголосити будь-який матеріал, включно до паперу, офіційною формою виплати боргів. Та щоб виконувати свої функції, так встановлені гроші мають користуватися довірою населення. Кнапп вважав функцію офіційного еквівалента та форми розрахунків головною функцією грошей, а всі інші функції — похідними від неї. Туган дотримується протилежних поглядів. Для того щоб клаптик паперу був офіційною формою розрахунків, його, перш за все, мають прийняти люди для виконання двох фундаментальних

функцій грошей: встановлення стандарту вартості та слугування засобом обміну [Ibid. С. 268-269].

Власна теорія Тугана, котру він називає кон'юнктурною теорією вартості грошей, заснована на згаданих вище трьох теоріях і є "подальшим розвитком товарної теорії Тука. Кількісна теорія грошей, яку я не заперечую, вважається непридатною для металевих грошей. Я згоден з кількісною теорією, якщо в обігу знаходяться паперові гроші" [Туган-Барановський, 1919. С. 40]. Паперовими грішми він називає просто клапники паперу, які не обмінюються на золото (чи якийсь інший метал) і виступають формою розрахунків [Ibid. С.44-45]. Одиницю паперової валюти можна виразити через кількість золота, надрукованого на ній. У такому випадку кількість золота на одиницю грошей може мати іншу (звичайно, вищу) купівельну спроможність, аніж ця монетарна одиниця: може існувати також золота премія. Вартість монетарної одиниці, за товарною теорією Тука, визначається рівнем цін у країні, а вартість (ціна) золота — його пропозицією та попитом [Ibid. С.111]. Потреба такого формального зв'язку паперових грошей із золотом виникає лише на початкових етапах монетарної системи [Ibid. С. 130-131]. Коли паперові гроші міцно вкоріняться в обігу, потреба в такому зв'язку зникне [Ibid. С. 62].

Через те, що паперові гроші завжди викликали підозру, Туган приділяє багато місця спробам довести, що такі гроші можуть мати стабільну вартість. Він твердить, що "[хоч] уряд проголошує їх [гроші] офіційним засобом платежів, усе ж він не має влади приписати їм якусь вартість — вартість грошей визначається економічними процесами трансакцій" — [Туган-Барановський, 1915а. С. 297]. Якщо тільки уряд не друкуватиме надто багато паперових грошей, вони здатні виконувати усі функції грошей, разом із такою важливою, як вартісний стандарт: "Одиниця паперових грошей у країні з паперовою грошовою системою має такий же загальний стандарт вартості, що й металева одиниця в країні з металевою грошовою системою. Об'єктами визначення вартості в будь-якій країні є не лише товарна продукція, але також всілякі фонди, які включають закордонні позики і закордонну валюту" [Туган-Барановський, 1917. С. 63]. Туган підкріплює ці теоретичні положення багатьма прикладами з історії, де вартість невикупних паперових грошей щодо золота залишалася стабільною (13).

Критики паперових грошей часто підкреслювали, що вжиток таких грошей обмежений внутрішнім користуванням, оскільки вони не здатні підтримувати стабільний обмінний курс (14). Туганові було важливо показати можливість успішного функціонування такої монетарної системи також на міжнародних ринках. У стосунках між країною з паперовою грошовою системою та країною з золотим стандартом міжнародна вартість паперових грошей базується не на кількості золота,

що виплачується за них, а на внутрішній купівельній спроможності [Ibid. С. 63]. Загалом, обмінний курс паперових грошей визначається їх пропозицією й попитом на міжнародному ринку внаслідок міжнародної торгівлі та переміщення капіталу [Ibid.С.63]. Міжнародний попит і пропозиція на ці паперові гроші залежать від рівня цін на товари на внутрішньому ринку, який (рівень) у свою чергу пов'язаний із кількістю грошей в обігу [Ibid. С. 104]. В умовах відсутності швидких змін у цінах на товари на внутрішньому ринку немає причин для різких коливань обмінного курсу паперових грошей [Ibid. С. 111-112].

У зв'язку з цим цікаво звернути увагу на розвиток Туганових поглядів щодо можливості використання паперових грошей як міжнародної валюти. У своєму підручнику [Туган-Барановський, 1909. С. 410-411; 1915а. С.297-298] (15) він твердить: паперові гроші є ідеальними міжнародними грошима, та лише за умови що ця система прийнята усіма країнами і скеровується міжнародними угодами. Якщо ж такий стандарт має місце в одній країні, а в іншій залишається золотий стандарт, то золотий вміст паперових грошей коливатиметься через зміни вартості (ціни) золота. В цьому разі коливання обмінного курсу паперових грошей справлятимуть дестабілізуючий вплив на товарні ціни, а відтак і на всі економічні умови в країні з паперовим стандартом. Така країна буде змушена повернутися до золотого стандарту.

Розглядувану проблему Туган розв'язує в праці 1919 року, поклавши на уряд завдання підтримувати стабільність обмінних курсів. Ідею практичної реалізації такого завдання він запозичив із досвіду Австро-Угорщини перед першою світовою війною [Туган-Барановський, 1919. С.42]. Один із органів уряду в країні з паперовими грошима здійснюватиме стабілізацію обмінних курсів через продаж і закупівлю міжнародних чеків, не маючи жодного зиску з таких трансакцій [Ibid. С.126]. Стабілізаційну політику слід здійснювати відкрито, з ясно поставленою метою [Ibid. С.129]. Утримання стабільності обмінних курсів між країнами можна спростити завдяки різноманітним міжнародним угодам [Ibid. С.130]. Золото в такому разі втратило б вартість як база грошей, і тоді усі його наявні припаси можна було б використати в промисловості. Проте центральний банк повинен мати певну кількість золота для міжнародних розрахунків на початкових етапах впровадження системи паперових грошей [Ibid. С.131].

Зіставлення з іншими економістами

Туган був добре обізнаний з іноземною фаховою літературою з монетарної економіки (16). Звичайно, він добре знав кількісну теорію грошей. Це пояснення взаємозв'язку між кількістю грошей та цінами на товарну продукцію прийняли майже всі економісти континентальної

Європи на початку ХХ ст. [див.: Rist, 1940. С.338]. З огляду на переважне використання в тогочасних країнах Заходу системи золотого стандарту (з її відносно негнучким припасом золота в короткий час), ця теорія, можливо, була б корисною лише для пояснення змін у цінах за довші часові відтинки. Та навіть якби замінити паперовими грішми золотий стандарт, ця теорія однаково б не могла пояснити короткострокові зміни цін, наприклад, протягом кон'юнктурного циклу. Адже вона не містить аналізу таких циклічно змінюваних перемінних, як зміни пропозиції та попиту на гроші, заощадження, інвестиції й споживання, кожна з яких має вирішальне значення для пояснення короткострокових змін у цінах [Eshag, 1963. С.24-25].

На той час уже з'явилася (насамперед в Англії) альтернативна монетарна теорія, відома як кембріджський підхід до реального готівкового балансу. Оскільки ця теорія зосереджена на таких перемінних з циклічним коливанням, вона краще за кількісну теорію пояснює короткотермінові зміни цін, а відтак — процеси найму робочої сили та випуску продукції. У нас немає свідчень того, що Туган був обізнаний із кембріджським підходом. Та це й зрозуміло, оскільки дана теорія, яку розвинув Альфред Маршалл ще у 1880-ті роки [Rist, 1940. С.350], вперше була обнародована лише в 1917 році (17).

На тлі цих двох теорій цікаво порівняти Туганові погляди на монетарні проблеми з поглядами його сучасників (18) та визначити, наскільки він передбачив майбутній прогрес у цій сфері.

Розглядаючи кількісну теорію грошей, Туган відкидає фундаментальне припущення Фішера про пряму й пропорційну залежність між M і P [Туган-Барановський, 1919. С.16-18]. Від M залежить не лише M' , як твердив Фішер, але також Q , V і V' . Туган припускає, що усі перемінні змінюються, причому інколи в напрямі, протилежному змінам величини M (19). Такий погляд добре відбиває головний напрям економічної думки на рубежі ХІХ та ХХ століття [див.: Schumpeter, 1954. С. 1000-1002].

Суттєво те, що у своєму розгляді вартості грошей Туган не торкається зв'язку між змінами M , з одного боку, і Q та рівнем найму робочої сили — з іншого. Це упущення стосується не лише Тугана. Те ж саме помітно в працях з вартості грошей, що належать перу інших визначних економістів того періоду (наприклад, Альфреда Маршалла та його послідовників). У цілому даний зв'язок був проаналізований і належно оцінений зазначеними економістами у творах, присвячених фінансовим кризам і їхнім наслідкам [Eshag, 1963. С.128]. Також Туган звернув увагу на цю залежність у зв'язку з виробничими циклами (20).

Туган додає важливе, як на той час, уточнення до теорії Фішера: "Важливо, що існує більша відповідність між приватними витратами й відносним зростанням цін на товари, аніж між відносним зростанням цін

на товари й збільшенням у країні кількості грошей; збільшення кількості грошей впливає на ціни в тому розумінні... що веде до більших витрат громадян на різні види товарів. Темп такого зростання витрат значно нижчий за темп зростання кількості грошей" [Туган-Барановський, 1919. С.26]. В іншому місці він робить висновок, що "ціни на товарну продукцію визначаються не лише кількістю грошей, а й взаємозалежністю між попитом на гроші та кількістю грошей в обігу" [Ibid. С.112]. Таким чином, Туган вводить важливу концептуальну новацію, — йдеться про попит на гроші в межах кількісної теорії. Здається, посилення на попит на гроші є однією з оригінальних ідей Тугана, до якої від дійшов незалежно від кембріджської школи. На жаль, у подальшому він не деталізує цього питання.

Фундаментальним складником Туганової схеми постає його положення про відхилення системи золотого стандарту. Джозеф Шумпетер [Schumpeter, 1954. С.288] розрізняє теоретичних і практичних прихильників золотого металізму. Для теоретичних металістів гроші повинні мати самостійну вартість, бути бажаними самі заради себе, аби належним чином функціонувати, практичні ж металісти обстоюють необхідність прив'язати гроші до певного товару, скажімо, до золота, щоб стабільно підтримувати їхню вартість. Туган відхиляє золоті гроші з обох поглядів. Він наголошує, що папір із грошовими символами на ньому, не конвертований у будь-який метал, часто добре виконує всі функції грошей [Туган-Барановський, 1919. С.29]. Що ж до практичного металізму то він, як уже зазначалося, вважає негнучке золоте забезпечення перешкодою для гнучкого постачання грошей.

Ідея про відмову від золота й заснованих на золоті грошей та їх зміну незабезпеченими золотом паперовими грошима, а також про визначення необхідності забезпечення монетарного керування з боку уряду, звичайно, належить не лише Туганові. Теоретичними й практичними сторонами цієї проблеми цікавилися протягом історії різні письменники й політики. Інтерес цей зріс у XIX столітті у зв'язку з частими циклічними коливаннями (21). Проте ті, хто висував такі радикальні для тих часів міркування, були здебільшого на периферії наукового та політичного життя (або навіть вважалися шарлатанами). Практично всі відомі економісти дотримувалися золотої чи срібної системи аж до першої світової війни [Schumpeter, 1954. С.700, 1087], а чи мало їх залишилося вірними ідеям металізму навіть під час другої світової війни (22). Інші ж, включаючи таких видатних науковців як Леон Вальрас, Стенлі Джевонс, Віксель, Маршалл та Фішер, розуміли необхідність удосконалення існуючої монетарної системи і пропонували різні монетарні схеми, спрямовані на стабілізацію цін [Schumpeter, 1954. С.1078-1079] (23). Незважаючи на відмінність цих пропозицій, вони мали одну спільну річ: усі обстоювали необхідність збереження золота чи

золота й срібла як монетарної бази [Ibid. С.1087]. Навіть Джон Мейнарт Кейнс, один із перших пропонентів паперових грошей, відійшов від металізму лише в кінці 20-х років, передбачивши наслідки депресії для національної економіки (24).

Тому пропозиція Тугана вже на початку ХХ ст. мала неабияке значення. Свої теоретично добре обгрунтовані ідеї про систему паперових грошей Туган висунув ще в 1909 році (25). Пізніше він більш енергійно повторив свій аргумент на користь паперової валюти в книзі про монетарну економіку під час першої світової війни (26). Постановка цього питання була актуальною саме з огляду на інфляційні тенденції цього періоду в Росії на інших державах. Туган із винятковою точністю передбачив, що паперові гроші, котрі ніяк не пов'язані з золотом, але кількість яких регулюватиметься відповідними урядами, в майбутньому переважатимуть в усіх країнах [Туган-Барановський, 1919. С.131].

Як уже згадувалося вище, Туган вважав, що три головні функції грошей полягають в тому, щоб бути стандартом вартості, засобом обміну та легальною формою розрахунків. Згадує він і такі три додаткові функції, як збереження вартості, засіб переведення вартості й засіб кредитування [Туган-Барановський, 1915а. С.269], але не деталізує їх. Заслуговує на увагу, що дві останні в теперішніх умовах мають менше значення, а от функція збереження вартості є головною для монетарної теорії. Захисники золотого стандарту вважають цю функцію передумовою усіх інших функцій грошей.

Важлива роль грошей як засобу збереження вартості підкреслюється також у кембріджському підході до реального готівкового балансу. Зважаючи витрати й прибутки від володіння грошима замість інших цінностей в умовах непевного майбуття та відповідним чином структуруючи реальний готівковий баланс, рішення власників капіталу (окремих громадян та підприємств) відіграють провідну роль у монетарній економіці [Friedman, 1987. С. 6]. Те, що Туган не розглядає у своєму аналізі цю функцію, яка стосується саме паперових грошей, є серйозною вадою його дослідження.

За Туганом є три канали, через які зміни в кількості грошей у результаті, наприклад, збільшення золотого запасу чи випуску паперових купюр, можуть вплинути на ціни на товарну продукцію [Туган-Барановський, 1919. С. 23-28]: зростання попиту споживачів; збільшення інвестицій у результаті зменшення процентної ставки; зміна ставлення людей до зниження вартості грошей. Таке розуміння перенесення змін у грошах на зміну цін є глибшим, ніж у кількісній теорії чи в економіці кембріджського підходу. Прибічники першої з них вважають цю залежність прямою [Friedman, 1987. С. 13], водночас Маршалл та його послідовники пояснюють таке перенесення головним чином як результат зниження величини скидки [Ezhag, 1963. С. 122]. Однак трактування цих

питань Туганом поступається аналітичному апаратові, розробленому пізніше Кейнсом та Мілтоном Фрідменом.

Щодо Туганового аргументу на користь контрольованої паперової системи слід коротко згадати гіпотезу Власенка [Власенко, 1963. С.213 прим.], згідно з якою ідеї Тугана мали вплив на спрямування думок Кейнса. Вважається, що з цими ідеями Кейнса ознайомили члени радянської делегації на Генуезькій конференції 1922 року, серед яких був добре знаний економіст Євген Преображенський [Keynes, 1972. Т.17. С.403, 411]. Керуючись тим, що почув від них, Кейнс написав газетну статтю про фінансову систему СРСР [Keynes, 1972. Т.17]. У подальшому він став найвідомішим і найвпливовішим у світі прибічником контрольованої системи паперових грошей. Однак у працях Кейнса немає посилок на Тугана. Відсутні такі посилання й у спогадах Кейнса про перебування в Генуї, написаних ним у співавторстві [Keynes, 1972. Т.17. С.403] (27). (Поготів, якщо виходити з гіпотези Власенка, то необхідно довести, що Туган вплинув на Преображенського та інших радянських економістів і що структура радянської монетарної системи на той час справді була заснована на його ідеях. Дане питання вимагає подальшого дослідження).

Якщо ж, припускає Власенко [Власенко, 1963. С.219-220], Кейнс не відчував на собі Туганового впливу, то це означає, що вони незалежно один від одного дійшли однакових висновків через схожі економічні умови в Росії й Англії. Проте цей аргумент здається надто нереальним. Вони справді пропонували однакові ліки (контрольовані паперові гроші), але причини, що зумовили введення таких грошей в інших країнах, були зовсім різними. Праця Тугана про перевагу паперового грошового стандарту для стабілізаційних цілей готувалася до першої світової війни, головним чином на теоретичному рівні. Запровадження цього стандарту у відсталу російську економіку не було тоді ще конче невідкладним. Як вважав Туган, воно стало терміново потрібним у 1917 році під тиском воєнної інфляції. На той час проблема кон'юнктурної стабілізації набула для цього другорядного значення. Що ж до Кейнса, то для нього в кінці 20-х років, навпаки, найпершою метою стало звільнення англійської економіки з оков золотого стандарту та спинення близького економічного спаду в цій промисловій країні.

Туган і Кейнс визначали також іншу важливу проблему монетарної економіки, запропонували схожий шлях її розв'язання. Припустимо, що обмінний курс (у термінах золотого вмісту) й рівень внутрішніх цін одночасно зростають, скажімо, внаслідок війни. В умовах такої дилеми Туган вважав штучне зниження золотого вмісту "не лише безцільним, за неможливістю довгострокового успіху, а й просто шкідливим" [Туган-Барановський, 1919. С.117]. Проблема стабілізації внутрішніх цін була для нього найнагальнішою з огляду на її позитивний вплив на

економічну діяльність і суспільні умови. Кейнс також називав пріоритетнішою справою стабілізації рівня внутрішніх цін (28).

За життя Тугана лише кілька економістів — наприклад, Вальтер Бейджгот, Маршалл, а раніше — Генрі Торнтон, — дотримувалися цієї думки [Eshag, 1963. С.125]. Але більшість дослідників, і серед них такі корифеї, як Вікселль, Джевонс і Вальрас, мали за найпершу мету матеріальної політики збереження стабільності обмінних курсів [Schumpeter, 1954. С.1078]. На початку цього століття найвпливовіші центральні банки теж вважали головним стабільність обмінних курсів [Bloomfield, 1959. С.23].

Нарешті, порівняємо ставлення Тугана до ролі уряду в економічному житті з точкою зору Кейнса й Фрідмена — лідерів двох пізніших найвідоміших економічних шкіл [Mishkin, 1986. Розд.24]. Взагалі, будь-які подібності чи відмінності в поглядах цих трьох учених можна звести до розбіжностей у їхньому теоретичному чи емпіричному розумінні концепції швидкості грошей і різних поглядів на ефективність монетарного втручання уряду в стабілізаційних цілях. Для кожного з цих дослідників швидкість грошей коливається залежно від стадії кон'юнктурного циклу: уповільнюється під час депресії та прискорюється в активний період. Туган не розглядає причини такої тенденції — він просто стверджує, що швидкість грошей змінюється в протилежному напрямі від змін у їхній кількості [Туган-Барановський, 1919. С.16-17], і що швидкість кредитних грошей (попитових депозитів) є функцією кон'юнктурного циклу [Ibid. С.18]. Кейнс вважав швидкість грошей переважно функцією співвідношення фактичної та очікуваної процентної ставки, щодо чого немає достатньої певності. Як ми вже згадували, Туган говорив про три можливі канали, котрими збільшення грошової маси передаватиметься на ціни. На думку Кейнса, це позначається передусім на зниженні величини ставки та збільшенні інвестицій. Однак під впливом "великої депресії" Кейнс утратив віру в ефективність монетарної політики й натомість запрошував для стабілізаційних зусиль покластися, насамперед, на фіскальну політику. Туган же, пропонуючи значно змінити грошову масу, зберіг віру в ефективність монетарної політики. Він взагалі не розглядав питань фіскальної політики.

Фрідмен, зі свого боку, обстоює ідею, що швидкість грошей є, передусім, функцією співвідношення між фактичним та очікуваним постійним доходом. Через відносну стабільність знаменника у цьому співвідношенні швидкість грошей, як він вважає, змінюється відносно менше, ніж на думку Кейнса, а зміна кількості грошей прямо впливає на ціни. Але у зв'язку з непевністю й запізнюванням економічної ситуації на практиці краще утримуватися від довільних змін у постачанні грошей під час стабілізаційної політики, покладаючись натомість на постійний темп

зростання грошової маси. З тих же самих причин немає рації використовувати для цієї мети фіскальну політику.

Таким чином, Тугана можна вважати одним із перших прибічників активної участі уряду через монетарну політику в економічному житті суспільства. У цьому він ближчий до кейнсіанців, а ніж до монетаристів фрідменівської школи. Проте, хоч Туган і передбачив деякі зміни в монетарній економіці, немає прямих підстав вважати, що засновники цих двох економічних шкіл були знайомі з його поглядами.

Оцінка Туганових монетарних ідей

Пропозиція Тугана щодо монетарної системи найкраще починати оцінювати, маючи на увазі його цілі. Як уже зазначалося, головною метою Тугана було створити знаряддя, здатне протидіяти кон'юнктурним циклам. Надалі його увагу привернули інфляція та повоєнна відбудова й модернізації економіки Росії. Розв'язати ці проблеми (або принаймні істотно просунутися до їх розв'язання) можна було, стабілізувавши ціни на товарну продукцію, тобто, інакше кажучи, залишаючи стабільну вартість грошей. Зосередившись на питанні стабільності цін, Туган поділяв домінуючі погляди економістів того періоду. Маршалл, наприклад, вбачав у стабільних цінах вирішальний фактор ділової впевненості та протидію циклічним коливанням (29).

Туганові ж цілі мали інші часові параметри. Він вважав кон'юнктурний цикл короткотривалим явищем із періодом від шести до одинадцяти років [Туган-Барановський, 1915а. С.577]. Повоєнна реконструкція, разом із витісненням інфляції з економіки, теж може тривати відносно недовго. З іншого боку, для сучасного розвитку гігантної економіки, як – от у Росії, звичайно, необхідно куди більше часу (можливо, кілька десятиліть). Туган відмінно знав різницю між коротко — і довготерміновим коливанням цін та їх аналізом [Туган-Барановський, 1919. С.37-38]. У своїй книзі про монетарну економіку він приділяє головну увагу короткотерміновим коливанням (30). Єдиним знаряддям у його розпорядженні була кількісна теорія грошей. Але, оскільки вона виявилася не ефективною для короткотермінового аналізу, Туган переробив її відповідно до своїх потреб: замінив пануючу тоді систему золотого стандарту на систему паперових грошей і поклав на уряд відповідальність за ведення монетарної політики. Можна навести ще одне виправдання (аналогічне фішерівському) використання Туганом кількісної теорії грошей (незважаючи на її слабкості) як теоретичного підмурка своєї економічної політики. Як вказав Шумпетер [Schumpeter, 1954. С.1000-1001], Фішер добре розумів перемінний характер усіх складників його рівня, однак вважав гроші найактивнішою, а ціни — найпасивнішою перемінною. Висуваючи припущення про прямий зв'язок

між грошима й цінами, він сподівався зробити кількісну теорію придатною для "суспільної інженерії", що мало для нього особливий інтерес [Ibid. С.1103]. Як і Фішера, Тугана вельми цікавив зв'язок між теоретичними дослідженнями та їх впровадженням в політику (31). Можна припустити, що він сподівався, переробивши кількісну теорію, швидше досягти бажаних цілей.

Хід теоретичної думки Тугана та його практичні рекомендації на той час були революційними в цій ділянці й пізніше виявилися правильними. Проте в його викладі цих ідей є значні вади. Наприклад, він не вказує, коли треба змінювати постачання грошей: до чи після змін у цінах. Незважаючи на обізнаність із відносно новою тоді концепцією індексних чисел [Туган-Барановський, 1919. С. 37], за допомогою яких можна було показати сукупний рівень цін, Туган не дає уявлення про те, як це можна здійснити на практиці. Також, як уже наголошувалося, він надто загально трактує важливі проблеми попиту на гроші та перенесення на ціни змін у кількості грошей. Та, мабуть, найсуттєвішим недоліком його монетарної моделі є брак аналізу того, як зміна кількості грошей і пов'язана з цим зміна ціни на товарну продукцію впливають на циклічність виробництва й зайнятості (32). Внаслідок цього складається враження, що запропонована ним концепція розроблена не до кінця.

Припустімо, що Туган інтелектуально був спроможний розв'язати незакінчені проблеми, заповнити прогалини й тим самим дати більш задовільну модель монетарної системи. Пояснити, чому він цього не зробив, можна двома причинами. По-перше, як уже згадувалося на початку цього есе, Туган поспішав видати свою книгу в 1917 році, аби тим допомогти вирішити нагальні монетарні проблеми, спричинені війною. Очевидно, для нього важливо було якомога швидше ознайомити спеціалістів і політиків із цією книгою (незважаючи на деякі її недосконалість), ніж чекати, поки колись у майбутньому випаді зняти усі ці недоробки. Залишається гадати, що він мав намір усунути недоліки в наступному перевиданні й представити згодом довершену модель. Разом із тим, переглянувши його науковий доробок від 1917 року, коли вийшло перше видання книги, та 1919 року (33) — року смерті, не знаходимо доказів того, що він і надалі цікавився монетарною економікою. Ясно видно, що в останні кілька років життя його увага була зосереджена на новій науковій проблемі — теорії та практиці кооперативного руху [Amato, 1980. С.54-59]. Тому здається ймовірним, що причиною незавершеності праці над монетарними проблемами був не брак часу, а склад характеру Тугана, тобто друга причина. Відомий економіст Микола Кондратьєв, який говорив про своє ставлення до Тугана як про відношення "одного з близьких студентів... до улюбленого вчителя" і який добре знав Тугана особисто, так охарактеризував суттєві риси його вдачі: "Як особа з суб'єктивно-інтуїтивним характером,

великою мірою вільна від усталеної системи загальноприйнятих норм і стереотипів, [Туган] міг повністю віддаватися цікавій для нього проблемі чи діяльності, дістаючи натхнення з навколишнього середовища. Звідси його схильність до сильної реакції на проблеми довколишнього життя" [Кондратьєв, 1923. С.19]. Це стосувалося як наукової, так і суспільно-практичної діяльності Тугана: здатний досягати високих інтелектуальних злетів, він "водночас, через свій загалом інтуїтивний характер... міг під впливом нових стимулів кинути й забути ідеї та проблеми, що хвилювали його раніше, інколи справляючи враження деякої непослідовності" [Ibid. С.20].

З огляду на сказане цілком імовірно: справжньою причиною того, що Туган кинув працювати над монетарною економікою та її зв'язком із стабілізацією економіки в умовах вільного ринку, став його інтерес до проблем кооперативного руху — привабливої альтернативи соціалізму під час революційних зрушень.

Радянські вчені по-своєму критикували Тугана. Окрім характеристики його праць як таких, що відхиляються від марксизму, вони наголошували на тому, що він запозичив окремі ідеї з різних теорій вартості грошей. Услід за Леніним вони називали його еклектиком [Гусаков, 1959. С.227; Власенко, 1963. С.159], оскільки при цьому малася на увазі схильність Тугана до будь-якої системи думок, окрім марксизму. Ця характеристика мала принизливий відтінок. Західне ж трактування еклектики більш обережне, але загалом універсальніше й може краще прислужитися нашій проблемі: "Еклетика відкрита для зауважень у тому розумінні, що, оскільки кожна система розглядається як єдність, котра складається з різних доктрин, довільне зіставлення доктрин із різних систем може призвести до фундаментальної непослідовності. Проте в практичних справах еклектичний дух має чимало привабливого" (34). Саме це останнє, мабуть, і мав на увазі Туган: він прагнув винайти монетарне знаряддя, здатне дати раду проблемам реального життя.

Ленінська характеристика Тугана стосується не конкретно його підходу до монетарної економіки, а взагалі його суспільної думки. В цій характеристиці відбилася не лише звичайна ленінська злостивість до ідеологічних опонентів, а й брак розуміння наукового та етичного складу Тугана. Туганові погляди сформувалися в інтелектуальному середовищі Росії кінця XIX — початку XX століття під впливом різних західних мислителів (35). Але, як влучно зауважив Кондратьєв, "у кінцевому аналізі [Туган] не був одностороннім послідовником-студентом жодної... наукової течії. Він починав з ними, та, маючи творчий розум і талант, намагався йти далі (і йому це вдавалося) з їхньою допомогою, далі, ніж вони, вносячи багато свого. Ось чому... [Туган] має посісти помітне місце в історії розвитку суспільної думки" [Кондратьєв, 1923. С.111]. Згідно з іншим дослідником, "Туган-Барановський володів синтезуючим

духом". Його науковий поступ був спрямований на синтез, духовну цілісність і всеохватний *Weltanschauung*" [Gringauz, 1928. С.14]. Ознайомившись з широтою Туганового внеску в науку, не можна не погодитися з цими двома оцінками.

Незважаючи на вади книги Тугана, викладені в ній ідеї становлять значний внесок у монетарну економіку. Дослідник ясно побачив, що розвинуті країни опинилися на вододілі між старою та новою епохами. Система золотого стандарту, котра в XIX ст. забезпечувала розвиток світової торгівлі й піднесення господарства цих країн, ставала дедалі менш придатною для того, щоб протидіяти періодичним коливанням виробництва. Сюди додалися й катастрофічні наслідки першої світової війни. Потерпаючи від інфляції, опинившись перед загрозою чимраз гостріших кон'юнктурних циклів, передові держави потребували нового монетарного влаштування. Запропоноване Туганом рішення викладене ясно й переконливо, та, на жаль, воно залишилося, по суті, невідомим. Проте, навіть якби воно й набуло розголосу, це вирішення проблеми, напевне, спіткала б доля рекомендацій, висунутих трохи пізніше Кейнсом. Практично усі економісти й політики того часу були ще не готові до нового монетарного порядку. Переваги цієї системи вони зрозуміли лише в сімдесяті роки цього століття. Сучасне панування невикупної паперової системи разом із зобов'язанням урядів вести монетарну політику в усьому світі в межах існуючих міжнародних угод є найкращим доказом блискучих аналітичних здібностей Тугана-Барановського та його передбачення поступу в монетарній економіці.

ПРИМІТКИ

1. Його біографію див.: Kowal, 1965. Розд. 1.
2. Бібліографія самого Туган-Барановського, праць інших авторів про його доробок та посилань на нього прекрасно укладена в Amato, 1980.
3. Туган був також публіцистом і громадсько-політичним активістом. Відносно недавні огляди Туганових праць див.: Timoshenko, 1954; Nove, 1970; Symposium, 1977; Amato, 1980. У матеріалах симпозіуму (1977) подано англійський переклад останньої статті Тугана "Вплив ідей політичної економії на природничі науки й філософію" і дві статті сучасних авторів: "Економіка і проблема вартостей" Арона Каценелінбойгена та "Деякі роздуми над зв'язком між філософією й економікою" Юджина Лащика.
4. Винятком є Gringauz, 1928. С. 45-47.
5. Посилання в есе на видання 1919 р., якщо не зауважено інакше; сторінки подані в тексті в дужках.
6. Нещодавні переклади західними мовами див.: Graziani, Graciosi, 1987, де є також переклад монографії Кондратьєва 1923 році про Тугана. За останні роки в Росії перевидано кілька праць Тугана, почали з'являтися об'єктивні публікації про його внесок в економіку.

7. Дану працю перекладено кількома мовами. Погляди Тугана на цю тему див.: Туган-Барановський, 1909 та 1915а. Ч.5. Розд.2.

8. Це видно з композиції Туганової книги (1917, 1919): перші п'ять розділів присвячені аналізу монетарної системи та стабілізаційної політики, і лише останній, шостий розділ стосується інфляції у війну й потреби монетарної стабілізації в повоєнній Росії.

9. Крім цих трьох томів, Туган дає критичний аналіз трудової теорії та теорії маргінальної корисності вартості грошей (С.29-31).

10. Туган не вважає ідеї Тука теорією (С.39), — радше це добре знаряддя для пояснення різних періодів економічної історії. Подібної думки дотримується й Шумпетер (1954. С. 708-709), який також вважає пояснення Туком зростання ціни на коштовні метали після повернення Англії по завершенні наполеонівських війн до системи золотого стандарту досконалішим, ніж пояснення Рікардо.

11. Туган використовує інші, ніж у Фішера, символи.

12. Наприклад, 2-3% на рік у ХІХ ст. (С.33).

13. Туган (С.41-42) наводить приклад Англії в 1797-1799 рр., Франції після франко-прусської війни й особливо Австро-Угорщини в 1892-1912 рр.

14. Як це пізніше переконливо доводив Ріст (1940. С. 375-376).

15. Ми не мали у своєму розпорядженні другого видання цього підручника. Видання 1915 а є третім.

16. Див.: Туган-Барановський, 1915а. С.304-305,318, де наводяться головні джерела, з яких він виходить у своїх пропозиціях.

17. У статті А. К. Пігу "Вартість грошей", яка друкувалася *Quarterly Journal of Economics*. 1917. Nov. (Patinkin, 1976. С.26).

18. Передусім у викладі Шумпетера (1954).

19. У своїй критиці Туган користується, перш за все, уроками історії, наведеними в: Wiebe, 1895.

20. За розширенням кредиту, відтоком золота, падінням товарної біржі, зростанням процентних ставок "йде скорочення промислової й торгової діяльності в країні. Зупиняються заводи й фабрики, картину загальної економічної стагнації довершує масове безробіття" (Туган-Барановський, 1915а. С.570-571).

21. Пропозиції щодо різних монетарних систем див.: Fisher, 1934. розд. 1-3.

22. Ріст (1940. С.377-379) палко обстоював систему золотого стандарту в той час, коли її з усіх боків критикували.

23. Пропозиції менш відомих авторів див.: Fisher, 1934. розд. 1-4.

24. Див.: Keynes, 1972. Т. 9, Ч.3. Ще в 1923 р. Кейнс писав: "Читач помітить, що в нашій системі я залишаю важливу роль золоту. Нема поки що кращого засобу забезпечити гарантію та резерв на випадок несподіваних потреб. Але я стверджую можливість користуватися перевагами золота без необхідності того, щоб наші гроші як законний платіжний засіб сліпо наслідували усі хитання золота й непередбачені коливання в майбутньому його реальної купівельної спроможності" (Keynes, 1972, С. 187).

25. Див. Ч. 3, розд. 2 першого видання цього підручника.

26. Див. видання 1917 і 1919 років.

27. Кейнс один раз посилається на Тугана, але у зв'язку з кон'юктурними циклами, а не власне з монетарною економікою (Keynes, 1930. Т. 2. С. 100-101).

28. "Коли стабільність рівня внутрішніх цін та стабільність зовнішнього обміну несумісні, слід загалом віддавати перевагу першій. Інколи, у випадках нагальної дилеми, шлях найменшого опору, на щастя, лежить через збереження першої за рахунок останньої" (Keynes, 1972. Т. 9. С.173).

29. Маршалл був проти підвищення цін, яке хоч і може збільшити випуск продукції, але негативно впливає на розподіл прибутку й ефективність виробництва. З іншого боку, від зменшення цін падатимуть доходи, що зрештою призводить до зростання безробіття (Eshag, 1963. С.74-77; Rist, 1940. С. 370-371).

30. Див. примітку 8.

31. "Але М.І. [Михайло Іванович] був не лише дослідником та ідеологом. На практиці він був також громадянським активістом. Громадянська активність М.І., її спрямування й характер прямо залежить від духовного складу особистості та його наукового й ідеологічного погляду на світ... За допомогою не лише книги, а й своїх слів М.І. намагався вплинути на освіту й поступ Російського суспільства" (Кондратьєв, 1923. С.114).

32. Це давно помітив Кондратьєв (1923. С.111).

33. На відміну від претензії, висловленої на обкладинці, між виданням 1919 й 1917 років суттєвої різниці не видно.

34. Encyclopedia Britannica. 15-те вид. Т.4. С. 352.

35. Кондратьєв (1923. С.111) та Грінгауз (1928. С.13-14) наводять такі імена: Давід Рікардо, Карл Маркс, Карл Менгер, Імануїл Кант, Вільгельм Віндельбандт, Гайнріх Рікерт, Франсуа Кене, Адольфус Ворд, Альфред Фуї, Фердинанд Тоніс і Рудольф Заммлер.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Власенко В. Е.* Теории денег в России. Київ, 1963.
2. *Гусаков А. Д.* Вопросы денег, кредита и финансов // *Пашков*, 1959. Т. 3, ч. 1.
3. *Кондратьев Н.* Михаил Иванович Туган-Барановский. Петроград, 1923.
4. *Туган-Барановский М. И.* Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург, 1896.
5. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. Санкт-Петербург, 1909.
6. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. Петроград, 1915 а.
7. *Туган-Барановский М. И.* Бумажные деньги и война // Речь. 1915 б. Січень.
8. *Туган-Барановский М. И.* Бумажные деньги и металл. Петроград, 1917.
9. *Туган-Барановский М. И.* Бумажные деньги и металл. Одесса, 1919.
10. *Amato S.* Recerca Bibliografica su M. I. Tugan-Baranovsky (1865-1919) // *Agromenti storici*. 1980. № 3-4.
11. *Bloomfield A. I.* Monetary Hljici under the International Gold Standard. New York, 1959.
12. *Eshag E.* From Marshall to Keynes. Oxford, 1963.
13. *Fisher I.* The Purchasing Power of Money. New York, 1911.
14. *Fisher I.* Stable Money. New York, 1934.
15. *Friedman M.* Quantity Theory of Money // *Eatwell et al.*, 18967. Vol. 4. *Galiani F.* On Money. Ann Arbor, 1977.
16. *Graziani A., Graziozi A.* (eds). Carta moneta e metallo. Napoli, Roma, 1987.
17. *Gringauz S.* M. I. Tugan-Baranowsky und siene Stellung in der theoretischen Nationalokonomie. Riga, 1928.
18. *Keynes J. M.* A Treatise on Money. New York, 1930. Vol. 2.
19. *Keynes J. M.* The Collected Writings of John Maynard Keynes. London, 1972. Vols 9, 17.
20. *Knapp G. F.* Die staatliche Theorie des Geldes. Munchen, 1905.

21. *Kowal L. M.* Economic Doctrines of M. I. Tugan-Baranovsky. Dissertation at the University of Illinois. Urbana, 1965.
22. *Mishkin F. S.* The Economics of Money. Banking and Financial Markets. Boston, 1986.
23. *Nove A.* M. I. Tugan-Baranovsky (1865-1919) // History of Political Economy 1970. Fall.
24. *Rist C.* History of Monetary and Credit Theory. New York, 1940.
25. *Schumpeter J. A.* History of Economic Analysis. New York, 1954.
26. *Symposium:* Tugan-Baranovsky's Last Article. 1977 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Vol. XIII.
27. *Timoshenko V.* M. I. Tugan-Baranovsky and Western European Economic Thought // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. 1954. Spring.
28. *Took T.* Die Geschichte und Bestimmung der Preise. Leipzig, 1858.
29. *Wicksell K.* Geldzins und Güterpreise. Jena. 1898.
30. *Wieble G.* Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI und XVII Jahrhunderts. Leipzig, 1895.

Н. Балабкінс

Значення М. І. Тугана-Барановського сьогодні

Згідно з оцінкою Йозефа Шумпетера М. Туган-Барановський був “найвизначнішим російським економістом” свого часу. В іншому контексті, проте, Шумпетер називав Тугана-Барановського “напів-марксистським критиком Маркса”. Шумпетеру подобалась методологія Тугана-Барановського і він називав його теоретичну роботу “критичним синтезом” Маркса, англійської класичної школи та австрійців. На жаль, на думку Шумпетера, Туган-Барановський не написав строго теоретичного твору, гідного його здібностей [11, р.1126].

В. П. Тимошенко, який близько знав Тугана-Барановського, через п'ять років після смерті вченого стверджував, що ніякий інший слов'янський економіст до кінця першої світової війни не “увійшов у такі тісні стосунки із західноєвропейською економічною наукою і не збагатив її такою кількістю своїх ідей, як Туган-Барановський” [14, р. 803].

1987 року Алек Ноув писав, що Тугана-Барановського “треба розглядати як найбільш оригінального серед російських економістів його покоління” [10, р. 705]. А 1989 року О. Білих, посилаючись на роботу Миколи Кондратьєва 1923 року про Тугана-Барановського, писав, що в економічній науці ім'я цього вченого «являє собою цілий світ» [1, с.801]. Мало ще відомо про цього українського економіста в його рідній Україні сьогодні. Протягом усього радянського періоду серед радянських економістів його вважали персоною нон грата. Коли Туган-Барановський помер недалеко від Одеси у 1919 році, мало хто помітив цю подію. Отож, ким же був Туган-Барановський, якою була його формальна освіта як економіста, яку інтелектуальну спадщину залишив він нащадкам і що може професіональний політеконом сьогодні, в перехідний економічний період, взяти від Тугана-Барановського?

Освіта. Туган-Барановський народився в Харківській губернії 1865 року і закінчив Харківський університет 1888 року, здобувши спеціальність фізика і математика. 1889 року одружився з Лідією Давидовою, мати якої була засновницею журналу «Мир Божий» з сильним марксистським ухилом. Теща Тугана-Барановського познайомила його з літературною елітою Петербурга того часу [5, р. 164]. Він завершив роботу з статистики і політичної економії,

розпочату ще в Харківському університеті, у 1889 році в Петербурзькому університеті. Він написав свою магістерську дисертацію у Московському університеті, провівши в 1892 році півроку в Лондоні. Магістерський ступінь одержав 1894 року. Проблематикою його дисертації були економічні цикли. Свій докторський ступінь він отримав 1898 року за працю «Русская фабрика в прошлом и настоящем».

Офіційна освіта Тугана-Барановського як економіста великою мірою була подібна до освіти та підготовки сучасних економістів кінця ХХ століття в Америці, Англії і Західній Європі. Математична революція періоду після другої світової війни докорінно змінила економічну освіту. Нині економісти американських та європейських університетів мають, як правило, ступінь бакалавра з математики й фізики, магістра зі статистики і комп'ютерної техніки та докторський ступінь з економетрики. Одержавши таку освіту, сучасне покоління вчених-економістів на короткій нозі з математикою і віддає перевагу грецькому алфавіту перед англійським. Для більшості вчених-економістів математика стала найкращою мовою їх професії, і економіст з такою освітою мають тенденцію спрямовувати соціально-демографічні, позиційні, політичні та інституційні фактори у клітку до *ceteris paribus* (інших рівних) умов. Інакше кажучи, економісти-теоретики з такими переконаннями набули непереборної схильності до дедуктивної аргументації.

На жаль, повоєнне покоління американських економістів мономовне. Вони можуть знати свою математику, але не розмовляють жодною іноземною мовою [12, pp. 102-122]. До першої світової війни, навпаки, американські економісти, історики і соціологи читали і писали на багатьох європейських мовах. Побіжний погляд на *American Journal of Sociology* та *Political Science Quarterly* відкриває хвилюючу взаємодію вчених того періоду через океан. Цей лінгвістичний недолік нинішніх американських економістів позбавляє їх можливості вчитися в інших культур. Після другої світової війни в американських вчених увійшло в звичку вважати, що знання англійської саме по собі цілком достатнє для вирішення всіх наукових проблем. Сьогодні, коли американці просунулися вже й на іноземний ґрунт, вони сподіваються спілкуватися англійською подібно до англійських вчених ХІХ століття і до початку першої світової війни. Нині американські вчені розраховують, що вони можуть одержати потрібний їм матеріал де завгодно в світі англійською мовою. Якщо це не надруковано англійською, то цього не існує взагалі, принаймні, в галузі економіки.

А от Туган-Барановський, маючи підготовку і освіту, подібну до тієї, яку здобувають сучасні американські економісти, міг легко спілкуватися на грецькій, мова його не зв'язувала. Він знав російську, українську, англійську, французьку і німецьку. Через це

сто років по тому лише окремі математично грамотні економісти в Америці та Англії могли б відповідати широчині й глибині освіти Тугана-Барановського. Однак, незважаючи на те, що Туган-Барановський перший свій вчений ступінь одержав з математики й фізики, він все ж був зачарований марксизмом, як «практично всі молоді люди в Росії», відзначав Тимошенко 1924 року. Але якщо «молоді люди, котрі цікавилися економічними проблемами, всотували марксистські ідеї без критики і без належного переосмислення» [14, р. 805], то Туган-Барановський, який був таким же молодим, мав все ж тенденцію до переосмислення більшості марксистських ідей і перевірки їх на логічну послідовність.

У другій половині XIX століття класична школа економіки мала небагато прихильників у Росії. Більшість російських теоретиків-економістів XIX століття одержала освіту в німецьких університетах, набувши значної схильності до індукції. Праця Фрідріха Ліста була популярна в Росії так само, як і вся німецька історична школа економіки. Тисячі російських студентів стікалися до німецьких університетів і слухали лекції Адольфа Вагнера, Густава Шмоллера, Вернера Зомбарта, Йоганнеса Конрода, Луїджі Brentano та ін.

Хоча порівняно з Німеччиною царська Росія була відносно відсталою країною, класична політика *Laissez-faire* (вільної конкуренції) була непридатною для цілей індустриалізації цієї гігантської імперії. Модернізація Росії могла бути досягнута лише за допомогою державної урядової інтервенції. Це було необхідно також для поліпшення становища численного російського промислового пролетаріату та мільйонів неграмотних селян. Представники німецької історичної школи економіки створили з цією метою 1872 року *Verein für Socialpolitik* (Товариство соціальної політики). Вони розглядали його як інструмент нагромадження даних для вироблення пропозицій щодо відповідного законодавства. Можна було сподіватися, що робота німецької історичної школи економіки буде користуватися великим попитом у царській Росії, її університетах і законодавчих закладах. Крім усього, у 1880-х роках у Німеччині було опубліковане перше соціальне законодавство, що передбачало захист здоров'я, допомогу у випадку хвороби, безробіття та соціальні гарантії.

Цього, на жаль, не сталося. Російські вчені-економісти упустили не лише доктрину *Laissez-faire* класиків-економістів 1880-х років, а й відкинули законодавство Бісмарка про соціальний захист, яке стало німецьким засобом проведення політики соціальної справедливості та забезпечення добробуту німецького народу на основі безперервного соціального законодавства. Ці німецькі економісти були схильні перешкоджати поширенню в Німеччині марксистської ідеології, інспірованої марксистами-соціалістами, як такої, що ґрунтується на диктатурі пролетаріату, знищує приватну

власність на засоби виробництва у сільському господарстві та промисловості і руйнує ринкові основи економіки. Марксист-охрестили німецьких економістів-реформаторів «кабінетними соціалістами», «лимонадними соціалістами», «поплічниками буржуазії» або, просто кажучи, «несправжніми соціалістами».

Багато російських вчених-економістів відмовилося від марксистського економічного вчення, але російський промисловий робітничий клас і нижчі шари інтелігенції були на гачку у марксизму. Нормативні марксистські погляди зачарували російських інтелектуалів і, з їхньою допомогою, робітників, які перебували у комуністичній партії.

Студентські роки Тугана-Барановського проходили в середовищі інтелектуалів у ті часи, коли російський нігілізм з його доктриною «відкинути все і зруйнувати все, що може бути зруйноване», все ще носився у повітрі. Нігілісти були матеріалістами, утилітаристами та агностиками за своїм світоглядом [17]. А хто може забути ідеальний прототип російського нігіліста, зображений в романі Івана Тургенева «Батьки і діти», опублікованому 1862 року? У 1870-х роках нігілізм відкрив дорогу для різних форм революційної діяльності, а «науковий соціалізм» Карла Маркса став релігією для багатьох представників російської інтелігенції. Саме тому, за словами російського філософа Миколи Бердяєва, «найбільший парадокс російського життя і російської революції полягає в тому, що ліберальні ідеї, ідеї справедливості, так само як і ідеї соціальних реформ, з'явилися в Росії для того, щоб стати утопією» [3, р. 123].

У бісмарківській Німеччині 1880-х років була створена перша в світі державна концепція соціального захисту, яка, можливо, перевершила все, що було створене на Заході. На жаль, після більшовицької революції 1917 року, російська інтелігенція змушена була пройти важкий шлях, що швидко перетворював надії на утопію, як нещодавно образно висловився Збігнев Бжезінський, «на примусову утопію з її страхіттям тотального винищення», внаслідок чого понад 25 мільйонів людей були знищені Леніним і Сталіним [4, р. 11-15].

Російський енциклопедичний словник 1903 року видання підсумував те, що необхідно було зробити для поступової еволюції Росії у сучасну нетоталітарну країну з парламентською демократією, приватною власністю на засоби виробництва та ринковою економікою з бісмарківським типом соціального захисту. Російська інтелігенція проігнорувала цей підхід у 1917 році, і вона робить це зараз, на початку 1990-х.

Наукова кар'єра Тугана-Барановського. Туган-Барановський почав викладати у Санкт-Петербурзькому університеті 1895 року. Та, на жаль, його викладацька кар'єра була дуже короткою. Вже через кілька місяців йому було заборонено викладати, і 1899 року

його звільнили з університету за політичну неблагодійність. Йому не дозволяли читати лекції до революції 1905 року. Викладачі Санкт-Петербурзького університету обрали його завідуючим кафедрою політекономії у 1913 році, але міністр освіти наклав вето на це призначення. Зрештою, йому все ж запропонували кафедру у 1917 році, але він відмовився прийняти цю пропозицію і вирішив повернутися в рідну Україну. У Києві він став деканом юридичного факультету Державного Українського університету і взяв активну участь в українському кооперативному русі. В період громадянської війни деякий час був міністром фінансів Української республіки. Його також просили бути економічним радником української делегації під час підписання Версальського мирного договору.

Туган-Барановський помер на залізничній станції Відрадне на шляху до Одеси, куди їхав, щоб сісти на корабель, який вирушав до Франції. Він страждав на обширну серцеву недостатність.

Інтелектуальна спадщина. Туган-Барановський був найвищою мірою різнобічним і продуктивним ученим. До 1920 року, згідно з Сержо Амато, він мав майже 200 різних публікацій [2].

Більшість його праць друкувалася російською мовою, хоча деякі з книг були надруковані французькою, англійською й німецькою. Все надруковане російською мовою залишилося недоступним (для американських економістів. – *Ред.*), оскільки було видруковане кирилицею.

Перший значний трактат Тугана-Барановського, опублікований російською мовою, — «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», приніс йому світове визнання. Ця праця була перекладена на німецьку мову 1901 року і представлена в *Economic Journal* Германом Шмідтом. Німецьке видання привернуло увагу європейських вчених-економістів. Багато німецьких економістів, які спеціалізувалися на економічних циклах, були приємно здивовані. Так, Артур Шпітгофф написав велику статтю про теорію економічних циклів Тугана-Барановського. Пізніше Шпітгофф написав свою знамениту статтю «Kriesen», в якій відвів значне місце економічній теорії Тугана-Барановського [13].

Французький переклад був опублікований 1913 року, а популяризатором Тугана-Барановського у Франції став Жан Лескюр, професор права у Діжонському університеті. На жаль, ця робота ніколи не була перекладена англійською мовою, і цей факт, можливо, «обмежив вплив ідей Тугана-Барановського на англомовних економістів» [14, р. 822]. І все ж, хоча трактат Тугана-Барановського й було видано кирилицею, німецькою та французькою мовами, англомовні економісти дізналися про нього, чи то за чутками, чи то з німецького або французького перекладів.

З додатку до репринтного видання статті В. П. Тимошенка українські вчені у США дізналися про деякі інтригуючі джерела спорідненості ідей Тугана-Барановського щодо проблеми економічних циклів з ідеями американських та англійських економістів. Наприклад, професор Уеслі Мітчелл з Колумбійського університету «зробив теорію Тугана-Барановського про економічні цикли повністю доступною для тих англосаксонських економістів, які не могли або не хотіли читати на інших мовах, окрім англійської» [Ibid].

Книга, про яку йдеться, – «Business Cycles: The Problem and its Setting» (“Економічні цикли: проблеми та їх розв’язання”) Мітчелла, опублікована 1927 році Припустимо, згідно з цим джерелом, що Джон Майнард Кейнс був знайомий з суттю роботи Тугана-Барановського про економічні цикли.

У своєму «Трактаті про гроші» (“Treatise on Money”) він цитував точку зору Тугана-Барановського на економічні цикли у II томі на с.100-101. Кейнс зокрема писав: «Я відчув глибоку симпатію до школи вчених, серед яких Туган-Барановський був першим і найбільш оригінальним, і особливо завдяки формі, в яку він сам убрав свою теорію» [Ibid.].

Таким чином, навіть батько сучасної макроекономіки Джон М. Кейнс не уникнув впливу Тугана-Барановського. На початку 1950-х років Едвін Хансен з Гарвардського університету у своєму підручнику з економічних циклів, що користується широкою популярністю, визначив Тугана-Барановського, разом із шведським економістом Кнутом Вікселлем, «як засновника сучасної теорії економічних циклів» [6, р. 226-227]. Згідно з Хансеном, Туган-Барановський «запропонував новий спосіб трактування проблеми економічних циклів». Ним був поданий докладний конспект праць Тугана-Барановського [Ibid. С. 489-498]; докладніше про це у Тимошенка [14, р. 822].

Що ж було таким унікальним у теорії економічних циклів Тугана-Барановського на повороті ХХ століття? По-перше, він відкинув основний догмат класичної школи економіки, відомий як закон Сея. Згідно з цим законом, в економіці вільної конкуренції (*Laissez faire*), пропозиція породжує відповідний попит, що в кінцевому результаті робить депресії та економічні кризи, по суті, неможливими. Для Тугана-Барановського, який був скрупульозним збирачем емпіричних даних, закон Сея являв собою грубе спрощення британських «кабінетних економістів», форму школярського раціоналізму, «розлученого» з реальністю. У своїй ранній праці Туган-Барановський підкреслював, що споконвічна боротьба між потребами непостійної сукупної пропозиції і постійними коливаннями невідомого сукупного попиту становить суть піднесення і спадів сукупної ділової активності.

У той час, коли Туган-Барановський писав свою роботу, він ще був під впливом Карла Маркса. Він почасти був заінтригований Марксовими схемами відтворення капіталу, тим, як Маркс розв'язав цю проблему у II томі «Капіталу». Туган-Барановський, використовуючи методологію Маркса, розвинув власну концепцію про «міжгалузеві диспропорції», суть якої у коливаннях темпів інвестицій у виробництво засобів виробництва як головній причині економічних циклів в умовах економіки вільної конкуренції у Британії XIX століття. Це і було ядром теорії ринків Туган-Барановського.

У цій теорії ринків Туган-Барановський розвинув ідею про те, що в умовах вільної конкуренції виробництво може збільшуватися без збільшення прямого споживання, завдяки зростанню виробництва засобів виробництва (машин, нових підприємств і т. д.) і ступінь пропозиції суспільного продукту не визначається лише споживчим доходом. Таким чином, Туган-Барановський спростував закон Сея і зробив висновок, що економічні кризи викликалися загальним перевиробництвом товарів, яке, у свою чергу, було наслідком непропорційного розподілу національного доходу та неадекватного споживання населення. У сучасній термінології Туган-Барановський посилався на низьку частку споживання у доході населення в умовах системи вільної конкуренції. Він відчував, що за такої системи важко було б розв'язати проблему «міжгалузевих диспропорцій, тобто галузі промисловості, що виробляють засоби виробництва й предмети споживання, мають різні темпи зростання». Рецензент німецького видання цієї роботи припустив, що, можливо, зникнення капіталістичної системи могло б призвести до припинення періодичних криз, які спостерігаються при вільній конкуренції.

Майже через 50 років після публікації «General Theory» («Загальної теорії») Кейнса цей його новий макроекономічний підхід заклав основи для політики повної зайнятості в усіх передових країнах світу і знищив той тип економічних криз, які Туган-Барановський пов'язував із системою вільної конкуренції.

Його друга основна робота «Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX в.», вперше видана в 1898 році, була опублікована англійською мовою 1970 року як «The Russian Factory in the 19-th Century». В Росії ця праця витримала до першої світової війни три видання (друге – 1900 року, третє – 1907). Третє видання було передруковане 1922, 1934 і 1938 роках.

Також було зроблено німецький переклад, на основі другого російського видання, відомий як «Geschichte der Russischen Fabric», Berlin, 1900. У цій роботі Туган-Барановський критикував російських популістів другої половини XIX століття. Він розглядав різноманітні

форми капіталістичних підприємств протягом усєї еволюції Росії. Його аналіз російської домашньої системи промисловості і акцент на її капіталістичній сутності становив значний інтерес, у той час як російські нігілісти й популісти стверджували, що домашня промисловість являє собою унікальний феномен російського економічного розвитку. Німецьке видання цього тому широко рецензувалося у Німеччині. Згідно з Вернером Зомбартом, цей том був «єдиним джерелом про ранню стадію російського капіталізму для тих, хто не знає російської мови» [14, р. 816]. І все ж таки у багатьох відношеннях ця книга була тільки фундаментальною роботою Тугана-Барановського про економічну відсталість Росії.

1905 року Туган-Барановський опублікував свої «Теоретические основы марксизма». Ця книга була перекладена німецькою мовою і опублікована як «Theoretische Grundlagen des Marxismus» також 1905 року. У цій роботі він, можна сказати, звів рахунки з Карлом Марксом; спростував марксистську теорію падіння середньої норми прибутку, а також марксистську заяву про невідворотний колапс капіталізму вільної конкуренції. Він вважав безплідною марксистську теорію додаткової цінності. Ця публікація широко висвітлювалася в німецьких економічних журналах, що породило багато «зіпсованої крові» між ним і «правовірними марксистами».

Його наступна книга про соціалізм була опублікована під назвою «Современный социализм в своем историческом развитии». Її було перекладено англійською мовою під назвою «Modern Socialism in Its Historical Development» 1910 року і перевидано 1966 року.

1913 року він опублікував працю «Социальная теория распределения», в якій відкинув популярне на той час уявлення, що розподіл доходів залежить, головним чином, від процесу формування цін, процесу обміну і особливо від граничних продуктів різних факторів виробництва. З точки зору Тугана-Барановського, розподіл національного доходу залежить, передусім, від взаємозалежності між різними соціальними класами. Головним у його поясненні було те, що організований робітничий клас може добитися більш високої заробітної плати. Ділові кола платять за таке підвищення заробітної плати зниженням прибутків з ряду причин.

Ця книга зазнала суворого критичного розбору, втім, не можна заперечувати, що саме Туган-Барановський ввів у літературу проблему влади монополії (монополії одного покупця – *Ред.*) робітничих спілок. Хоч як це парадоксально, через сімдесят років чеський економіст Отто Шик опублікував роботу, дуже подібну до того, що Туган-Барановський захищав 1913 року.

У період першої світової війни Туган-Барановський неодноразово повертався до проблеми кооперативного руху і проблеми паперових грошей. Так, 1914 року він опублікував роботу

«Экономическая природа кооперативов и их классификация», а 1916 – книгу «Социальные основы кооперации». Були й інші роботи, такі як «Бумажные деньги и металл» (Петроград, 1917), де розглядалася проблема зростання викликаного війною «дефіцитного» фінансування, що здійснювалося царським урядом, і посилення інфляційного тиску, який став його результатом [8, р. 62]. І, нарешті, «В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени». (2-е вид., Москва, 1919), де Туган-Барановський зробив огляд історії різноманітних утопічних колоній у Європі та Північній Америці. У цьому огляді він порушив питання про так званій «гарантизм», тобто ідею «чистого благополуччя» у суспільстві.

Цей короткий огляд творів Тугана-Барановського відзеркалює величезне коло його зацікавлень, розмах і широчінь світогляду цього незвичайного економіста століття.

Методологія. Навіть незважаючи на те, що перший свій ступінь Туган-Барановський одержав з математики й фізики, основні його праці свідчать, що він не став «тим, хто гризе цифри», тим, чим математично натреновані економісти стають нині. Не займався він також езотеричною «грою розуму», як нещодавно припустив Коландер. Але водночас Туган-Барановський не був і типовим вченим-економістом, для якого весь світ обмежувався лекційним залом. Хоча б тому, що царські чиновники не без успіху віддаляли його від університетського середовища через його «політичну неблагонадійність».

На відміну від більшості сучасних американських учених-економістів Туган-Барановський цікавився питаннями економічної політики. У цьому зв'язку цікаво зазначити, що лондонський *Economist* 1987 року писав, що лише один з двадцяти теоретиків-економістів виявляє професійний інтерес до важливих питань економічної політики [16, р. 84].

Туган-Барановський мав уявлення про сформульовану Джоном Невіллом Кейнсом (батьком Джона Майнарда) відмінність між позитивною економікою, нормативною економікою та політичною економією. За Дж. Н. Кейнсом, «політична економія це – наука, а не мистецтво або етичне дослідження». Вона описана як стійкий нейтралітет між конкуруючими суспільними науками [9, р. 52-54].

Для Тугана-Барановського поділ між звільненою від проблеми цінності позитивною економікою та обтяженою цією проблемою політичною економією не був так яскраво окреслений. Туган-Барановський, на відміну від більшості нинішніх американських учених-економістів, котрі вважають себе «нейтральними експертами», а не адвокатами, точно знав, чого він не бажав для майбутнього Росії.

Навіть незважаючи на те, що Туган-Барановський у молоді роки багато часу витратив на штудіювання Маркса, критично переосмислюючи його, і навіть на те, що якийсь час сам був марксистом, він зрештою відкинув марксизм як соціальну доктрину. Після 1905 року Туган-Барановський відчув, що найбільшою економічною і соціальною загрозою для Росії може стати інспірований марксизмом комунізм, який він ототожнював з «деспотизмом». Він хотів, особливо в останні роки свого життя, справитися з марксистською загрозою російському суспільному порядку або суспільному ладу, роблячи особливий акцент на кооперативних засадах суспільства. Якоюсь мірою він мав на увазі дещо подібне до ізраїльського руху кіббуци, без ексцесів вільної конкуренції або марксистського централізму Леніна чи Сталіна.

Методологія Тугана-Барановського значно відрізнялася від сучасного моделювання, вишукано прикрашеного маскаральною езотеричною математикою. Він досліджував проблеми з чотирьох точок зору: ретельно спостерігав і старанно узагальнював соціальні явища, що видно з його роботи 1894 року «Промышленные кризисы в Англии ...» або книги 1898 року «Русская фабрика...». Завдяки цьому він зумів уловити «дух часу» при дослідженні і, таким чином, упорядкувати і розташувати свої дані у відповідній інституційній оправі. Як математик Туган-Барановський вмів оперувати цифрами. Крім того, його аналітична структура була побудована в конкретному юридично-інституційному середовищі. Таким чином, він звернув увагу на те, що Йозеф Шумпетер пізніше називав економічною соціологією. Його теоретичним інструментом була, насамперед, гіпотеза, а не математична модель чи сучасні суперечливі формулювання типу «як коли б».

Професор Амато, який вивчав протягом усього життя роботи Тугана-Барановського, писав, що його економічний аналіз виконувався на двох рівнях: в абстрактно-теоретичній та статистико-емпіричній площинах [2, р. 24].

Усе Тугана-Барановського «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію» (Київ, 1918), однак, указує на перспективність того, що сучасні математики-економісти забули, а також передбачає, що економісти не повинні мати комплексів неповноцінності перед лицем вчених-природознавців. Цей нарис опубліковано англійською мовою [15, pp. 190-208].

Згідно з Туганом-Барановським, «політична економія трактує галузь найважливішого практичного значення» [Ibid. р. 208]. У детальному аналізі впливу політичної економії на розвиток природничих наук він знову і знову повторював тезу про «взаємний вплив конкретних і абстрактних наук» [Ibid. Р. 192]. Політична економія для Тугана-Барановського – конкретна наука. Він вважав,

що арифметика і геометрія одержали поштовх до розвитку з потреб щоденного господарювання: розвиток арифметики був зумовлений потребами торгівлі, необхідністю рахувати гроші, а геометрія, як це очевидно з самої назви, розвинулась із потреб вимірювання ділянок землі для продажу. На жаль, через три покоління після Тугана-Барановського професія економіста опинилася на гачку в математики, а нагальні соціальні проблеми, як правило, вимітаються під килимок.

Після розпаду Радянського Союзу 1991 року і після появи незалежної України математично підготовлені економісти виявилися не спроможними розв'язати проблеми перебудови. Якщо Туган-Барановський гостро усвідомив, що люди живуть і працюють у певній економіко-юридичній структурі [2, р. 18], то нинішні математики-економісти не здатні справитися з проблемами, пов'язаними з перебудовою, – чи то в Росії, чи то в Україні. Сьогоднішні економісти-математики не мають підготовки в суміжних галузях – таких, як економічна соціологія та економічна історія, і з цієї причини не можуть допомогти у розв'язанні «нагальних щоденних проблем» Росії або України. З цієї причини давайте скористаємося спадщиною Тугана-Барановського і почнемо навчати майбутніх економістів за його зразком, з його масштабом і широтою.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Белых А. А.* О количественном анализе в работах М. И. Тугана-Барановского // Экономика и математические методы. -- Том XXV, вып. 5, 1989. М.: Наука.
2. *Amato S.* Agromenti Storici. Ricerca Bibliografica su M. I. Tugan-Baranovskij (1865 -- 1919), Firenze, Universita di Ferenzi, 1980.
3. *Berdyaev N.* The Origin of Russian Communism, Ann Arbor, Michigan, 1960.
4. *Bhzezinsky Z.* Out of Control. Global turmoil on the Eve of the Twenty-First Century, New York, Scribner's, 1993.
5. *Crisp O.* Tugan-Baranovsky, Mikhail I. // International Encyclopedia of the Social Sciences. -- 16.
6. *Hensen A.* Business Cycles and National Econo, 1951.
7. *Keynes J. N.* The Scope and Method of Political Economy, Fourth Edition, New York, Kelley and Millman, Inc., 1955.
8. *Koropeckyj I. S.* The Contribution of Mykhailo Tugan-Baranovsky, to Monetary Economics // History of Political Economy. -- 23. -- # 1. -- 1991.
9. *Nelson R. H.* The Economics Profaession and the Making of Public Policy // Journal of Economics Literature, 25, -- # 1. -- 1987.
10. *Nove A.* Tugan-Baranovsky, Mikhail Ivanovich (1865 -- 1919) // New Palgrave Dictionary of Economics, London, Macmillan, 1987.
11. *Schumpeter J. A.* History of Economic Analysis, New York, Oxford University Press, 1954.
12. *Simon P.* The Tongue-Tied American Confronting the Foreign Language Crisis, New York, Centinum, 1980.
13. *Spiethoff A.* Kriesen // In Handwörterbuch der Staatswissenschaften, vol. 4.

14. *Timoshenko V. P.* Tugan-Baranovsky and Western European Economic Thought // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, Vol. 3, # 3, 1954.
15. *The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, 13, # 35 -- 36, 1973 -- 77. -- Pp. 190 – 208.
16. *The Economist*, February 7, 1987.
17. *Yarmolinsky A.* Nihilism // *Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, 1933.

НА ЗАКІНЧЕННЯ

М. І. Туган-Барановський Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію*

Класифікація наук відіграє визначну роль у науковій філософії. До того в більшості випадків автори, котрі намагалися розкласти в систему різні науки, надавали своїм класифікаційним таблицям лінійного характеру: науки утворюють у цих збудуваннях ніби драбину, відповідно до більшої чи меншої складності даної науки. Такий характер має, наприклад, класифікація наук в Огюста Конта, що мала особливий успіх поміж представниками точних наук і викликала чимало наслідувань.

Лінійне угруповання наук, відповідно до їх більшої чи меншої загальності, це, здається, найприродніша їхня класифікація, — і впливає вона з самої природи знання. От, ясно, що математика внутрішньою своєю природою, це знання загальнішого характеру, ніж природознавство, а фізика та хімія — це науки загальніші від геології — і т. д.

Звідціля впливає висновок, що як ми розкладемо науки, спираючися на ступінь спільності їхніх висновків, то дістанемо таку систему наукового знання, в якій кожний наступний член спирається на попередній у тому розумінні, що висновки тієї науки, котра займає попереднє місце, та й неможливі вони поза цими останніми. Оця послідовність логічної природи знання, річ природна, повинна відбиватися і на ході розвитку відповідних наук: конкретніші науки повинні виникати пізніше від абстрактніших, та й розвиток перших повинен іти за розвитком останніх.

Та отака лінійна класифікація наук зустрічає дуже значні труднощі. Передусім, місце деяких наук у цьому лінійному ряді викликає сумнів. Візьмім, напр., психологію. Конт відносив психологію до біології. Таким чином виходило, що психологія — це наука з дуже спеціалізованою цариною досліджування аж надто конкретного характеру. Але, з другого боку, психологію можна розглядати й як науку про пізнаючого суб'єкта. В такому розумінні психологія — це буде найзагальніша наука, бо кожне пізнання наперед припускає пізнаючого суб'єкта, а через те й знання

* Праця подається за її виданням українською мовою 1923 року з мінімальними редакційними правками — Ред.

властивостей цього суб'єкта треба буде визнавати за умову для всякого іншого пізнання. Щоправда, логічно, теорію пізнання, гносеологію, можна, ба й треба, строго одрізнити від психології. Проте певного зв'язку поміж психологією та гносеологією відкидати не можна. В усякому разі історично гносеологія та психологія — це такі науки, що перебувають поміж собою у близькому зв'язку. А що теорія пізнання і логіка являють собою зразок найзагальнішого знання, то воно неприродним здається зовсім одривати психологію від цих наук і вміщувати її в ряді наук із значно конкретнішим змістом, давати їй значно дальше місце у класифікаційній драбині.

Але ще значніша друга трудність лінійного угруповання наук. Річ у тому, що цілком неправдиво, нібито науки конкретні не мають впливу на науки абстрактні. А справді обопільна залежність наук має складніший характер — конкретні науки не тільки підпадають під вплив наук абстрактних, але і навпаки, абстрактні науки підпадають під могутній відворотний вплив конкретніших наук.

Ці відворотні впливи свідчать, що в дійсності всі науки утворюють не просту лінію, а колесо, в якому кожна точка з'являється рівночасно і початком і кінцем. Щоправда, не можна заперечувати, що конкретніші науки логічно припускають науки загальнішого характеру, але з таким самим правом можна казати, що абстрактніші науки ґрунтуються, у своєму розвитку, на науках конкретніших. Система наук являє собою, таким чином, не драбину, а живий організм, в якому кожна окрема частина, кожний орган служить іншим частинам і органам і разом з тим користується ними, — з'являється, рівночасно, і засобом і метою.

Дійсно; візьмім щонайдовершенішу й найабстрактнішу науку — математику. Історично обидві основні галузі найдавнішої математики — арифметика й геометрія — вирости цілком із потреб господарчого життя — арифметика із потреб торгового обороту, з потреби рахувати гроші, а геометрія, як це показує сама її назва, із потреби вимірювати земельні участки на продаж. Та не така тільки була первісна генеза математичної науки — і за наступних часів, геть аж до наших днів, математика без перерви розвивалася під безпосереднім впливом тих завдань, які давали їй конкретніші науки та й практичне життя.

Ось, напр., що каже з приводу цього один із сьогочасних математиків, проф. Граве: “Вага застосувань для прогресу математики, на мій погляд, настільки значна, що я не беруся відповідати, що має більшу вагу: математика для пристосувань, чи пристосування для математики. Ми не погрішимо, коли скажемо, що розвиток математики відбувався під постійним впливом застосувань. Оці застосування були теоретичні, у натуральній філософії, і практичні, у техніці та й узагалі в повсякденному життю. Без сумніву, що якби не було Кеплера, то все те, що зробив Ньютон, могло би було з'явитися, можлива річ, значно пізніше, можливо, ми й досі б не мали диференціального та інтегрального

вирахування. Ці вирахування могли б були з'явитися під впливом інакших пристосувань та й, узагалі, історія математики могла-би була мати цілком інакший хід” (Д. Граве, *Енциклопедія математики*. 1912, стор. 587-588).

Ото ж виходить, що геть аж до наших часів тая наука, котра згідно з Контовою класифікацією лежить в основі всієї системи наукового знання, залежить у своєму розвитку від тих завдань, які ставить їй і практичне життя, і конкретніші науки. Те саме сказати треба й за всі інші науки: кожна з них розвивається під складним впливом і всіх інших наук — не самісіньких абстрактніших, ба й конкретніших, ніж ця наука — тай під впливом практичного життя.

Треба відмовитися від тої думки, що не теорія впливає з практики, а практика з теорії. Справді бо, практика й теорія являють собою живу єдність і кожна з складових частин цієї єдності істотно має значення для розвитку цілого. Практика дає для теорії мету і завдання досліду і, таким чином, як найсильніше впливає на напрям і характер теоретичного досліджування.

У цій статті я хочу зупинитися на одному з найцікавіших прикладів зазначених відворотних впливів конкретних наук на абстрактні, а саме — на впливі ідей політичної економії на природознавство та філософію.

Політична економія — це одна з наймолодших суспільних наук; вона набуває виразних зарисів лише в XVIII віці у працях Кене й Адама Сміта. Проте, хоч і виникла політична економія аж так пізно, вона серед усіх суспільних наук найбільше наближується до того типу наукового пізнання, що зразком його можуть вважатися природничі науки, які вивчають загальні закономірності природи, як, напр., фізика, хімія чи біологія.

Не підлягає сумніву, що політична економія у своїх дослідках спирається на дані природознавства. Взяти, хоч би, теорію земельної ренти; теорія ця впливає із так званого закону падаючої (спадної — *Ред.*) продуктивності хліборобської праці. Закон цей каже, що за певною межею кожна наступна затрата праці мусить давати щораз меншу кількість хліборобського продукту. Закон цей має характер природничо-наукового узагальнення. Щоправда, узагальнення це економісти не запозичили від натуралістів, а добули вони його самі самостійно — ба навіть, навпаки, натуралісти запозичили його в економістів. Так, напр., славетний хімік Лібіх, що надає першорядного значення цьому закону, показує як на джерело, звідкіля він пізнав цей закон, на відомий курс політичної економії Д. С. Мілля. Але, в кожному разі, сам по собі закон падаючої продуктивності хліборобської праці (чи, як його неправильно називають, закон падаючої продуктивності ґрунту) гносеологічною природою своєю належить, це річ безсумнівна, до царини природознавства, у прикладній його частині, і довести його можна лише даними природознавства.

Вчення економістів про переваги великого виробництва перед дрібним так само цілком ґрунтується на певних даних прикладного природознавства — технології, агрономії тощо. Тільки виходячи із цих даних, економісти приходять до висновку, що в тих галузях праці, в котрих людська праця прикладається до неорганічної природи, користі великого виробництва далеко значніші, ніж у тих галузях праці, котрі безпосередньо дотикаються до біологічних процесів природи. Технолог та агроном — це вчителі для економіста геть в усіх питаннях щодо загального напрямку економічної еволюції, бо ж кожна зміна техніки, як це особливо випукло показав Маркс, не може не впливати як наймогутніше на характер економічної структури громадянства.

Взагалі, залежність політичної економії від загальніших і абстрактніших галузей знань, як природознавство, настільки ясна та загальновідома, що особливо це доводити не треба. Значно меншу досі звертав на себе увагу відворотний вплив політичної економії на розвиток природознавства. А тимчасом оцей відворотний вплив такий самий безсумнівний, як і прямий вплив природознавства на політичну економію.

Кожен натураліст згодиться з тим, що Дарвінова теорія про походження видів шляхом природнього добору відіграла цілком виключну роль в історії природознавства. У другій половині XIX віку не було іншої природничо-наукової теорії, котра могла би була зрівнятися своїм загальнонауковим значенням з дарвінізмом. Можлива річ, що зараз дарвінізм у занепаді, і що на зміну йому приходять інакші біологічні доктрини; та проте дарвінізм був надзвичайно могутнім фактором розвитку біології у другій половині минулого віку і зробив епоху в історії науки.

Основна ідея Дарвінкової теорії — це гадка, що через обмеженість їжі, при практично необмеженій у живих істот здатності розмножуватися, організми мусять провадити поміж собою запеклу боротьбу за існування і в боротьбі цій гинуть усі слабші, а виживають та залишають своїх нащадків лише найбільш пристосовані організми. Із оцієї ідеї надзвичайно легко здобути висновок, і його Дарвін зробив — він становить основу так званого дарвінізму — що характерні риси кожного організму це не що інакше, а тії, перейняті в спадок від предків природжені їхні особливості, котрі стали цим предкам в пригоді у боротьбі за існування.

Звичайно, треба було виключної розумової даровитості Дарвіна та його напрочуд великого обсерваційного змислу, щоб з отаких простих основних ідей витягти геть усі, котрі з них випливають, небувалі висновки для з'ясування походження органічних видів у всій їхній різноманітності. Але сама ота теорія походження видів полягала тільки в двох указаних простісіньких міркуваннях, з яких друге — це природний висновок із першого.

Через це, особливою набуває значення той безперечний факт, що основну свою ідею Дарвін запозичив не в кого, а в економіста Мальтуса. Про це свідчить і сам Дарвін. Ось що каже з цього приводу у своїй автобіографії. Повернувшись, як каже він, із мандрівки на кораблі “Бігль”, він узявся систематично дошукуватися причин змінності організмів, яка вразила була його у цій мандрівці. Та жодного пояснення для цих фактів він знайти не міг. Як він каже, ішов він методом Бекона, збираючи та угруповуючи факти, без будь-якої упередньої теорії. Дуже швидко зрозумів він, що в витворюванні порід домашніх тварин рішучу роль відігравав штучний добір. “Але яким чином добір міг бути прикладений до дикоживучих організмів, це залишалось — каже Дарвін — деякий час для мене таємницею. У жовтні 1838 року, тобто через 15 місяців після того, як я почав свою систематичну роботу, я випадково перечитав для розваги книгу Мальтуса про народонаселення. Я був підготований довгими спостереженнями над життям тварин і рослин, щоб оцінити значення боротьби за існування, що її скрізь видко, і мене вразила ідея, що в такому разі сприятливі зміни повинні зберігатися, а протилежні зникати. Як наслідок цього повинні виникнути нові форми. Отаким чином я досягнув того, що міг сформулювати теорію, і вже виходячи з неї, я міг провадити свою роботу” (*La vie et la correspondance de Charles Darwin*. 1888. т. 1, стор. 86).

Та якби навіть і не було рішучого свідчення самого Дарвіна, то подібність дарвінізму та мальтузіанства така велика, що обопільна залежність обох теорій не могла би підлягати хоч-би найменшому сумніву. Оснівну ідею боротьби за існування Мальтус розвив з надзвичайною силою та виразністю, що не залишає вона бажати нічого більшого.

Як це малює Мальтус, торкаючись щоправда тільки людського суспільства, інстинкт розмножування — це і єсть тая природна сила, котра приводить до того, що людськість завжди стоїть на порозі злиднів і голоду. Людська громада розмножується доти, аж поки стане вона перед непереможною стіною браку їжі. З особливою різкістю це уявлення про завзяту боротьбу за існування поміж людьми змалював Мальтус у першому виданні своєї славетної книги. У наступних виданнях він цю думку змякшив визначаючи, що моральне самоогнуздання людини може вводити в певні межі діяльність інстинкту розмножування та ставити може границі для боротьби за існування. Але обмеження це, навіть у відношенні до людини, здавалося Мальтусові мало дійсним, і основна концепція його залишалася давня — інстинкт розмножуватися, при обмеженості їжі, мусить приводити людську громаду до злиднів.

У застосуванні до інших організмів тії обмеження боротьби за існування, що їх вказував Мальтус, природна річ мусіли бути відпасти і, таким чином, Дарвін повинен був витягти із Мальтусової книги ідею про те, що в органічному світі панує щонайзавзятіша боротьба за існування і

усунути її абсолютно не можна, бо впливає вона з самої природи речей. Звідціля Дарвін і зробив, як сам він за це признається, всі дальші свої висновки, що зробили епоху в історії природознавства.

Оцей висновок про безпосередню залежність Дарвінової теорії від значно ранішої теорії Мальтуса тим більшої переконаності, що й Уоллес, який поділяє вкупі з Дарвіном славу створення теорії про походження видів шляхом природнього добору, так само — він сам теж признається в цьому — здобув свою ідею з тої самої-таки книги Мальтуса. Як відомо, Уоллес дійшов до своєї теорії — в усіх істотних своїх рисах вона збігається з Дарвіновою теорією — цілком незалежно від Дарвіна. І та обставина, що обидва вони показують на Мальтусову книгу, як на джерело, звідкіля вони позичили свої основні ідеї, найкраще доводить, яку важливу роль відіграла ця книга в генезі дарвінізму. Очевидячки, Мальтусова теорія не була випадковим товчком, що викликав роботу думки Дарвіна та Уоллеса в певному напрямку, а дійсно логічним відповідним пунктом для всіх дальших міркувань обох творців нової доктрини.

Отже, історія дарвінізму переконливо свідчить, як міцно впливали в XIX віці ідеї економістів на розвиток природознавства. Та приклад з дарвінізмом далеко не єдиний.

Візьмім ми ширшу теорію про еволюцію, що в найдовершенішому вигляді зустрічаємо ми її в філософії Герберта Спенсера. Спенсер був один із тих філософів другої половини XIX віку, що зробили особливо міцний вплив саме на натуралістів, особливо в Англії і Америці. Його теорію про всесвітню еволюцію можна вважати за найзначніше досягнення наукової філософії англо-саксонського світу за останні піввіку. Суть цього вчення зводиться до двох дуже простих ідей — розвиток іде, по-перше, в напрямку щораз більшої диференціації, щораз більшого й більшого ускладнення та різноманітності суцього, а по-друге, в напрямку щораз більшої інтеграції, щораз більшої й більшої зв'язаності частин цілого. Ці ідеї Спенсера являють собою не що, а узагальнення геть на всеньку природу спостережень біологів над ходом розвитку органічного світу. Зокрема міцно вплинула на Спенсера Бєрова еволюційна теорія.

Та вчення біологів про прогресивний характер ускладнення функцій і органів організму з щораз більшою залежністю органів один від одного, без сумніву одбиває на собі пануючі ідеї політичної економії. Ще геть з часів Адама Сміта в економічній науці твердо закріпилася теорія про поділ суспільної праці, як про основний фактор суспільного прогресу. Теорію про поділ праці висловлено на перших-таки сторінках “Багатства народів”, до того ж Сміт надто прибільшував значення цього фактору, як стимула суспільного багатства. Слідом за Смітом вчення цеє засвоїла й уся його школа, і аж соціалісти визнали за неохідне ввести істотні обмеження в ту тезу про прогресивний характер поділу праці, що

йде щораз далі й далі.

Не підлягає сумніву, що біологи визнали більшу чи меншу складність будови організму за критерій висоти його розвитку саме під впливом учення економістів про прогресивний поділ праці. Від біологів перейняв своє вчення про всесвітню еволюцію Спенсер і, таким чином, чисто економічна доктрина лягла в основу з'ясування фактів найзагальнішого значення, які охоплюють увесь світ явищ у їхній сукупності.

Другим прикладом для всеосяжного застосування принципів, встановленого економічною наукою, буде цікава доля характерного збудування економічної науки — доля так званого “економічного принципу”. Економічним принципом, в якому чимало економістів вбачали характерну ознаку самого поняття господарства, економісти називають те правило, що згідно з ним людина у своїй господарській діяльності повинна намагатися здобути якнайбільшу користь з найменшою затратою сил. Оцей “економічний принцип” відіграє дуже важливу роль в еконо-мічній літературі другої половини минулого віку, переважно в німців.

Вага цього принципа для раціонального збудування господарства ясна сама по собі. Він з'являється критерієм раціональності господарства, і через те багато економістів (напр. Рошер, Ад. Вагнер, у Росії проф. Ісаєв та інші) визначають господарство як діяльність, що відповідає цьому принципу.

Та отаке визначення господарства треба визнати за невдале ось на яких підставах. Бажаючи встановити характерну ознаку господарства, економісти відкрили принцип значно ширшого значення. Справді бо, геть усяка ж розумна діяльність повинна йти за оцим принципом. Ми думаємо згідно з господарчим принципом, намагаючись з найменшою затратою своїх розумових сил вирішити теє питання, що нас цікавить, і тим самим принципом визначається цінність продукту нашої розумової творчості. Абстрактне поняття, яке закріплює в загальній формулі необмежену кількість окремих конкретних вражень, через те й з'являється таким необхідним знаряддям нашого мислення, що, завдяки йому, економізуються сили нашого розуму. В цьому ж таки і змісл способів математики. Можна було б перебуватися, напр., без множення, замінюючи його додаванням множника — але це надзвичайно збільшило б затрату наших розумових сил. Так самісінько алгебра, узагальнюючи літерними позначеннями окремі числа, надзвичайно економізує наші сили й у цьому її перевага над арифметикою.

Естетична вартість витворів мистецтва так само залежить від здатності їх з найменшою затратою зовнішніх засобів досягати найбільшої суми естетичного враження. Чим відрізняється малюнок митця від фотографії? Тим, що на фотографії відбивається все те, що впливає на світлочутливу пластинку, а тимчасом на малюнку митець переносить на полотно лише істотне для його мети, відкидаючи все

зайве й непотрібне. А зайве й непотрібне все те, що не зміцнює того враження, яке бажає викликати своїм малюнком митець. Власне в цьому й полягає перевага малюнка над фотографією, секрет значно міцнішого враження, яке робить малюнок, бо всяка непотрібна подробиця, відтягаючи увагу від головного та істотного, тільки ослаблює вражіння.

Оцей економічний принцип поширив на значно ширшу царину славетний австрійський філософ і натураліст Ернст Мах. У його філософській системі принцип економії сил займає видатне місце. “Економія думки — каже він — найбільш розроблена в тій науці, котра досягла найвищого формального розвитку, і що до її послуг так часто вдається і природознавство, — тобто в математиці... Фізика являє собою економічно впорядкований досвід” (Ернст Мах, Научно-популярные очерки. Перев. Г. Котлера. 1909. Стор. 158-159). Пояснюючи, звідкіля він перейняв свою ідею економії сил, Мах покликається на економіста Е. Германна (*Populärwissenschaftliche Vorlesungen*, 209). Таким чином, і в даному випадку ми бачимо, що економічна наука встановлює такі принципи, які здобувають згодом далеко ширше застосування, до того ж у науках загальнішого характеру, ніж політична економія.

Але, треба гадати, найглибший та найширший вплив ідей та принципів політичної економії на наукову філософію ще перед нами. Я маю в даному разі на думці одну наукову доктрину, яку розробила цілком політична економія та яка набуває за наших часів щораз більш і більш всеосяжного значення — теорію вартості.*

За останні часи ми помічаємо, що проблема вартості щораз більше притягає до себе увагу філософії в найширшому змислі. Філософи починають розроблювати теорію вартості з неменшою старанністю, ніж економісти. З цього погляду надто характерний великий трактат про вартість у часто філософському розумінні, що належить одному сьогочасному англійському філософові, Вільбуру Урбанові. “Навряд чи був в історії думки такий час — каже він на початку свого трактату — коли проблема вартості була би до такої міри в центрі загальної уваги, як тепер (*Wilbur Urban, Valuation, its nature and Laws*. Стор. 1).

І справді, для найновішого напряму філософського мислення характерне отее намагання щораз більше й більше розсувати рамки розуміння вартості, яке робиться одним з основних філософських понять. Це перебуває у зв'язку з волюнтаристичним напрямом сьогочасної психології. Волю визнають сьогочасні психологи за основний і визначливий елемент психічного життя людини. Але категорія вартості — це не що інше, як одна з форм категорії волі. Як можемо ми відрізнити цінне від нецінного? Тільки за реакцією нашої волі. Воля завжди до чогось змагає та од чогось одпихається, чогось уникає. Те, до чого вона

* Тут і далі термін “вартість” вживається у розумінні “цінність”, “ціна”, що засвідчує подальший текст праці М. Тугана-Барановського (*Л. Г.*).

змагає, те ми визнаємо за позитивну вартість, а те, чого вона уникає, — за негативну вартість. Поза волею немає вартості, та поза вартістю немає волі. Ось через віщо сьогочасна філософія з її волюнтаристичним напрямом і надає категорії вартості першорядного значення посеред усіх психічних категорій. “Момент вартості — каже приміром славетний німецький натураліст і філософ Вундт — становить найважливішу характерну ознаку духовного від чисто фізичного. Духовний світ — це світ вартостей, які мають щонайрізніші квалітативні особливості і щонайрізніші ступені. В духовному світі все має свою позитивну чи негативну, свою більшу чи меншу вартість” (Wundt, Logik. Methodenlehre. II. Стор. 16). “Філософія — каже Віндельбанд — це критична наука про загальнообов’язкові вартості” (Windelband, Präludien. Стор. 30). “Те, чого не достає нашому мисленню — каже американський психолог і філософ Мюнстенберг — це закінчена в собі система чистих вартостей; аж тоді філософія зробиться знову дійсно життєвою силою” (Münstenberg, Philosophie der Werte. 1908. Стор. VI). Отже, категорія вартості, що її вперше зрозуміла й розробила економічна наука, набуває першорядного значення для загальної філософії. Ба що більше. Я зважусь гадати, що поняття вартості мусить відіграти істотну роль і в розвитку природознавства. Я постараюся показати, яке застосування може мати оцеє поняття для вирішення однієї з найважливіших і найважчих проблем фізіологічної психології.

Відома для всіх річ, яку видатну роль в сьогочасній фізіологічній психології відіграє так званий “закон Вебера-Фехнера”. Закон цей уперше встановив експериментальним шляхом Вебер, математичне оброблення здобув він у Фехнера і Фехнер назвав його “основним законом психофізики”. Справді бо, закон цей, встановлюючи математичну залежність поміж подразненнями зовнішнього фізико-хімічного оточення організму та внутрішніми його переживаннями, займає центральне місце у фізіологічній психології.

Закон цей, як його сформулював Фехнер, каже, що відчуття зростають, як логаритми подразнень, або іншими словами кажучи, що зріст подразнень у геометричній прогресії дає зріст відчуттів в арифметичній прогресії. Оцей самий закон можна висловити ще простіше, а саме: що абсолютні різниці двох відчуттів бувають однакові при однаковому відношенні подразнень або що для однакового абсолютного збільшення відчуттів потрібне збільшення подразнень в однаковому відношенні.

Оті величезні експериментальні праці, що їх проробили різні дослідники, щоб перевірити цей закон, показали, що він має силу лише в певних межах, а саме — логаритмічності залежності непомітно тоді, як відчуття близько до свого порогу (Reizschwelle, своєї найнижчої точки) або до своєї межі (Reizhöhe, своєї найвищої точки). А саме коло свого порога та коло своєї межі відчуття зростають повільніш, ніж в

арифметичній прогресії (при зрості подразнень у геометричній прогресії). Але в своїх середніх частинах ціла низка відчуттів змінюється за законом Вебера-Фехнера.

Експериментальним шляхом встановлено, що для кожного відчуття існує свій постійний коефіцієнт зростання. А саме: за даними, наведеними у Вундта в його “*Physiologische Psychologie*”, коефіцієнт цей для світлових відчуттів рівняється $1/100$ для м'язових (підіймання тягарів) — $1/40$ відчуттів тиснення — $1/20$, звукових — $1/10$. Інакше кажучи, ми відчуваємо зміцнення світла в тому разі, як сила світла збільшується на $1/100$, ми відчуваємо ледь помітне збільшення тиснення, коли тягар збільшується на $1/20$ і т. д.

Отакий змісл Веберового закону; величезне значення його всієї царини психічних з'явищ не може бути прибільшено. Та як сьогочасна наука й установила цей закон, то пояснення його, зведення його до простіших закономірностей — досі викликає незгоди поміж дослідниками. Вундт зводить різні спроби пояснити цей закон до трьох основних типів.

По-перше, пояснення самого Фехнера. По суті, Фехнер жодного пояснення для встановленого ним закону не дав, добачаючи в цьому законі основну закономірність психічного життя, яка не дається вже розкласти на простіші елементи. Сьогочасна наука, не поділяючи містичного Фехнерового світогляду, не може йти за прикладом творця психофізики та й не може задовольнятися визнанням логаритмічного закону за основну закономірність життя духа.

Значно науковіший характер має те чисто фізіологічне пояснення даного закону, котре належить фізіологові Георгові Мюллерові. На думку Мюллера, подразнення передається нервом не згідно з логаритмічним законом — наростання подразнюючої сили в геометричній прогресії викликає наростання і подразнень, які передає нерв, теж у геометричній прогресії. Та в центральній нервовій системі подразнення оці зустрічають певні перешкоди та деяку затримку, і через це у нашій свідомості подразнення, хоч зростають вони геометрично, обертаються на відчуття, що наростають арифметично.

Та й цеє пояснення Вундт одкидає, бо не підтверджують його експериментальні дані.

Оцінюючи різні спроби пояснити логаритмічний закон, Вундт приходить у результаті до ось якого висновку. Само по собі подразнення нашої нервової системи зростає пропорціонально до тієї сили, яка подразнює, ані трохи не отстаючи. За це — каже Вундт — промовляють Фікові експерименти зі скороченням м'язу під впливом подразнення нерву. Проте в свідомості нашій подразнення, пропорціональні до тієї сили, що їх викликає, обертаються на відчуття, які наростають у значно повільнішій арифметичній прогресії. Пояснюється це особливостями нашого психічного життя, і в них то й треба шукати пояснення для

Веберового закону. Таким чином, Вундт приходиться до психологічного пояснення даного закону. Суть пояснення цього зводиться ось до чого:

“Психологічне пояснення — каже Вундт — виводить даний закон не з фізіологічних особливостей нервової субстанції та не з своєрідного взаємодіяння фізичного та психічного, а з психологічних явищ, які впливають при обмірному зрівнянні відчуттів. Тлумачення це виводить закон не з відчуттів самих по собі, а з процесів аперцепції, що без них ніколи не може відбуватися квантитативна оцінка (*Schätzung*) відчуття. Психологічний Веберів закон очевидно зводиться до загальнішого спостереження, що ми у своїй свідомості маємо не *абсолютне*, а *відносне* мірило для інтенсивності станів цієї свідомості, що ми, виходить, завжди міряємо один стан свідомості другим станом свідомості, що з ним ми мусимо порівнювати отой перший стан нашої свідомості. Через те маємо ми право дивитися на Веберів закон, як на окремий випадок загальнішого закону відносності (релятивності) наших внутрішніх душевних переживань. Найважливіший досвід за отаке розуміння — це наявність цього загальнішого закону, що його ми спостерігаємо теж і по інших царинах психіки, а саме в квалітативному порівнюванні відчуттів, та ще в відношеннях почувань до уявлень. Згідно з отаким розумінням Веберівський закон це не є закон відчуттів, а закон аперцепції, — тільки оцим можна з’ясувати, що чинність цього закону виходить поза межі відчуттів. Разом з тим очевидно, що отакому розумінню не протирічить припущення, що відчуття, як таке, зростає у своїх межах за тим таки законом приблизної пропорціональності, як і зворушення центральної сприймальної нервової системи, — адже даний закон відноситься не безпосередньо до відчуттів, а до тих процесів аперцепції, що їх викликають оті відчуття. Через те психологічне тлумачення має ту перевагу, що воно не виключає фізіологічного тлумачення, тимчасом як два попередні тлумачення можуть освітити це питання лише з одного боку. До того завважити треба, що нервові процеси центральної нервової системи знаємо ми ще надто мало, щоб дати ми могли емпіричну основу для такого тлумачення (Wundt, *Grundzüge der physiologischen Psychologie*. III Auflage, 1. Band. S. 377-378).

Вунд чи не найавторитетніший сьогочасний представник молодії ще науки — фізіологічної психології. Через те його тлумачення “основного психофізичного закону” заслуговує особливої уваги. До чого ж зводиться воно?

На Вундтову думку закон цей коріниться цілком у царині *оцінок* відчуттів в нашій свідомості. Ми не бачимо світла додаткової свічки при наявності 200 запалених свічок не через те, щоб 201 свічка не реагувала на наші органи почуття та центральну нервову систему, а виключно через те, що увага наша заповнена світлом 200 свічок. Наша свідомість *оцінює*, несвідомо для нас, силу всіх подразнень, що їх сприймає наша нервова система, одводить їм відповідне місце, причому на увагу бере в

цій оцінці не абсолютну, а відносну силу кожного подразнення. Якщо перед нами 50 свічок, то ми помічаємо зміцнення світла, коли до 50 свічок додати ще одну свічку. Але коли перед нами 500 свічок, то збільшення сили світла ще на 1 свічку ми зовсім не помічаємо.

Як це пояснює Вундт, основний психофізичний закон — це наслідок несвідомих процесів оцінки зовнішніх подразнень нашою свідомістю. Можна згодитися з оцим поясненням, та воно, очевидно, не доведене до кінця, — Вундт не показав, через віщо-то наша свідомість оцінює подразнення саме так, а не інакше, через віщо вона бере на увагу відносну, а не абсолютну величину подразнень; в цьому власне й лежить головне питання, — та Вундт його залишає без відповіді.

Я гадаю, що невдача Вундта пояснюється тим, що Вундт не економіст і мало знайомий з теорією вартості, витвореною сьогочасною економічною наукою. Звичайно, є у Вундта загальне знайомство з політичною економією, бо навіть у своїй “Логіці” присвятив він чимало дуже цікавих сторінок методології економічної науки. Проте з усього його викладу я виношу враження, що Вундт побільше знайомий із старою економічною літературою, а сьогочасної теорії вартості — теорії так званої граничної корисності так що й цілком не знає. А тимчасом подібність основного психофізичного закону з процесом оцінки, оскільки процес цей з’ясований теорією граничної корисності, кидається зразу на-віч. Людина, яка має в своєму розпорядженні сто карбованців, цінує одного карбованця значно менше, ніж тая, котра має всього 10 карбованців; отак самісінько при наявності 100 свічок світло однієї свічки реагує на нашу свідомість значно менш, ніж при наявності 10 свічок. Хіба тут не повна аналогія свідомої оцінки (в першому випадкові) та несвідомої оцінки (в другому)? Подібність Веберового закону та наших свідомих оцінок за методом граничної корисності давно завважено економістами. Вказуючи на цю подібність, економісти пояснюють її тим, що економічна оцінка це ж не що інакше, як окреме застосування Веберового закону.

Я цілком погоджуюся з наявністю цієї подібності, але пояснюю її цілком навідворіт: *не економічна оцінка, в моїх очах, з’являється окремим випадком Веберового закону, а навпаки — Веберів закон це не що інше, як окремий випадок економічної оцінки.* Така парадоксальна теза, і я спробую її довести.

По суті, довести це не так уже важко. Мені треба тільки розвинути та продовжити далі те пояснення основного психологічного закону, котре дає Вундт. Вундт вказує на те, що в процесі аперцепції беруться на увагу лише відносні, а не абсолютні обміни. Але виникає питання, через віщо наша аперцепція має саме такий, а не інакший характер?

Я гадаю, що це можна цілком завдовольняюче пояснити, виходячи з теорії природнього добору. Наша аперцепція, так само як і взагалі наша свідомість, яка є виявом своєрідного характеру нашої нервової системи,

виготовилися внаслідок боротьби за існування та виживання найбільш пристосованих. Можна припустити, що нервова система спочатку відбивала зовнішні подразнення пропорціонально до їхньої сили без будь-якої затримки. Питання, — чи відповідав отакий характер аперцепції збереженню вида чи ні? Негативна відповідь очевидна. Адже тих зовнішніх сил, що викликають подразнення в нашому організмі, серед нашого оточення страшенна сила. Якби наша нервова система реагувала на кожну ту силу, що викликає подразнення, то вона перебувала б в безупинному зворушенні, і на це даремно витрачувалися б сили нашого організму. Організм зацікавлений у тому, щоб сприймати ті подразнення, що реакція на них може бути для нього практично корисна; але сприймати ті подразнення, котрі ніяк не можуть змінити умов боротьби за існування виду, це не тільки що не приносить користі, ба навіть і шкідливе, з погляду збереження виду. Адже ж кожна нервова реакція вимагає деякої витрати сил організму, і вони в даному разі затрачуються без практичного результату, цілком даремно.

Вид зацікавлений у тому, щоб наша свідомість помічала лише практично важливе, тобто те, відповідь на що, шляхом відповідної зовнішньої реакції організму, може вплинути на збереження виду. Через те ми сприймаємо тільки обмежену кількість подразнень і до того відповідно до їхньої відносної, а не абсолютної сили.

Так, приміром, яку користь принесла б нам здатність відрізнити слабкі джерела світла при наявності міцних? Уявимо собі, напр., що ми могли б удень бачити місяць і зорі. Чи була б ця здатність для нас практично корисна в боротьбі за існування? Ані трішки! Навпаки, здатність бачити вночі світло місяця і зір необхідна для благополучності організму — організми, цілком сліпі уночі, мусіли б вигинути од нападів усяких хижаків.

Можна припустити як це робить Вундт, що нервова система спершу передає центральній свідомості відчуття пропорціонально до сили подразнень — теє подразнення, що його викликає світло од зірки, сітничка нашого ока сприймає та передає центральній нервовій системі так само вдень, як і вночі. Та свідомість наша в день не сприймає цього подразнення через те, що в боротьбі за існування ми виробили здатність сприймати подразнення не за їхньою абсолютною, а за їхньою відотною силою.

Можна собі уявити, що спершу організми сприймали світло зірок вдень; шляхом переживання найбільш пристосованих оці організми уступили місце іншим, котрі втратили здатність бачити зірки вдень, але замість того розвинули здатність відрізнити слабкі джерела світла вночі. Таким чином, потроху наш сприймальний апарат розвинув у собі здатність сприймати за логаритмічним Веберовим законом, бо ж отакий характер сприймання найбільш відповідає інтересам збереження виду.

І справді, уявимо собі, що не було б у нас оцієї здатності, — що сприймали б ми подразнення не за їхньою відносною, а за їхньою абсолютною силою. Як би це одбилося на нашому існуванні?

В такому разі кількість наших вражіннь зросла б була надзвичайно — ми чули б рівночасно геть усякі шуми і звуки, і кількість їх була б така велика та різноманітна, що в них було б надзвичайно важко розібратися — поряд з голосом нашого розмовця ми чули б торохкотіння коліс на вулиці і голоси в сусідній кімнаті, шум вітру в комині та шарудіння миші. Всі нічні шамотіння вривалися б до нас до кімнати вдень підчас жвавої розмови. Легко зрозуміти, як усе це одтягало б нашу увагу і яку даремну витрату сил нашої нервової системи виявляв би був отакий її устрій.

Так само уявимо собі, що нам треба перенести на велику віддаль пакета. Для нас дуже важко вміти визначити вагу цього пакета і з погляду витрати наших сил далеко не байдуже, чи важить цей пакет 5 чи 6 хунтів. Але як справа йде про розвантажування лантухів, перенесення значних тягарів на невеличку віддаль, то різниця на один хунт, як лантух важить декілька пудів, не відіграє жодної ролі, і ми з таким самим зусиллям перенесемо на плечах 3 пуди, як і 3 п. 1 хунт. Виходить, що уміння визначати незначні різниці в вазі, коли абсолютна вага не велика, істотно важне для нашої благополучності, а тимчасом уміння відрізнити такі самі абсолютні різниці в вазі, але при великій вазі, було б практично річ цілком даремна.

Оце саме цілком справедливо, як ми вказували, і щодо вміння бачити слабкі джерела світла при наявності міцних та й без них. В усіх цих випадках цілком ясно, як виграє організм од того, що він сприймає відчуття за їхньою відносною, а не за абсолютною силою, інакше кажучи, — за Веберовим законом.

Щоб найкраще досягти своєї мети, наша свідомість мусіла була виробити здатність не помічати слабких подразнень при наявності міцних. А що роль свідомості в боротьбі організмів за існування надзвичайно велика, — цілком ясно, що власне завдяки своєму інтелектові людина зайняла пануюче місце серед організмів — то не дивниця, що наша аперцепуюча здатність набула саме тих властивостей, котрих вимагали інтереси збереження виду.

Але ж економічна оцінка, яка бере на увагу граничну корисність кожної, що оцінюється, одиниці корисних предметів, власне і є оцінка за відносним, а не за абсолютним значенням даного предмета для нашого добробуту. Через віщо ми цінуємо 1 хунт хліба менше тоді, як у нашому розпорядженні 3 хунти хліба, ніж тоді, коли в нас тільки 2 хунти хліба? Через те, що третій хунт хліба менше значення має для нашого добробуту, ніж другий хунт. У цьому процесі оцінки не можна не бачити повної аналогії з нашою здатністю сприймати дуже слабкі подразнення, коли тільки наша увага не захоплена подразненнями більшої сили.

Різниця поміж оцими двома нервовими процесами полягає хіба в тому, що в першому випадку економічної оцінки ми маємо до речі з процесами цілком довільними і свідомими, а тимчасом процес сприймання не залежить від нашої волі — хоч якби ми напружували свій зір, вдень зірки ми не побачимо. Різниця ця пояснюється тим, що природній добір закріпив у нашій нервовій системі здатність сприймати зовнішні подразнення згідно з законами економічної оцінки — інакше кажучи, згідно з Веберовим законом, бо Веберів закон, як я старався показати, це не що інакше, як закріплена економічна оцінка.

Таким чином виходить, що економічна теорія вартості це основа для пояснення центрального закону психічних явищ. Взагалі, в усіх випадках, коли доводиться пояснювати будь-яке пристосування організму, котре має доцільний характер — а такий характер властивий кожному організму, — то необхідно при поясненні його виходити з економічної теорії вартості, бо економічна оцінка це не що інше, як облік доцільності. В основі всякої телеології, яка б вона не була, чи відноситься вона до зовнішнього світу збудування організму, чи до внутрішніх психічних переживань — скрізь ми зустрічаємо явища оцінки.

Натуралісти мало знайомі з теорією граничної корисності, що її витворення становить гордість найновішої економічної науки. Але з часом знання оце прийде, і тоді природознавство з'уміє витягти з цього принципу всі багаті висновки для пояснення органічного світу, які з нього випливають. Розвинена економістами теорія боротьби за існування вже зробила цілу революцію в науці про походження організмів; не меншу може роль відіграє в майбутньому й економічна теорія вартості.

Але чим же викликано оцей могутній вплив політичної економії на інші науки, до того на науки значно загальнішого характеру? Особливим характером економічної науки.

Річ у тому, що геть із усіх наук політична економія студіює явища, котрі торкаються найнасущніших, найжиттєвіших інтересів людини. Звичайно, я не хочу сказати, що господарський інтерес це єдиний практичний інтерес людини. Практичні інтереси людськості складні і різноманітні, і господарські інтереси, посеред цих інтересів, — це найпростіші та найелементарніші.

Життя, звичайно, далеко не вичерпується господарськими турботами. Проте господарські інтереси відіграють зовсім виключну роль посеред інших життєвих інтересів у такому розумінні, що вони найнасущніші наші інтереси і, рівночасно, вони найближчі до матеріальної основи життя. Господарство — це не що інше, як пристосування зовнішнього матеріального оточення до потреб людини; всяка людська потреба припускає отаке пристосування, і через те задоволення всіх потреб життя в більшій чи в меншій мірі сполучене з господарською діяльністю.

В силу насуцності господарської потреби (*primum vivere, deinde*

philosophe) людина надто близько зацікавлена в старанному облікові геть усього, що торкається умов задоволення цих потреб. А разом з тим завдяки безпосередньому відношенню господарства до матеріального оточення — такий облік стає можливий у точнішій формі, ніж в інших царинах психічного життя. Таким чином, наука про господарство виробляє способи точнішого обліку тих психічних процесів, з котрими вона має справу, ніж будь-яка інша наука про дух.

Строго кажучи, в самісінській тільки господарській царині процеси оцінки призводять до числових результатів. Геть усе в житті людина має свою визначену вартість, але майже ніде, поза сферою господарської вартості, вартість ця не припускає числового визначення. Як змірити вартість краси, розуму, здоров'я, талану? Вартість усього цього не викликає сумніву, але вимірам вона не піддається.

Навпаки, господарська вартість, ціна, виявляються в строго визначених величинах, цілком співмірних одна з одною. Тільки завдяки квантитативному співвимірові вартості, господарські розрахунки набувають того точного, закінченого характеру, який необхідний для успіху господарства.

Тільки завдяки цьому точному облікові і виробляється поняття вартості. При цьому треба мати на увазі, що поняття господарської вартості набуває завершеного квантитативного вигляду тільки на певному ступіні господарського розвитку у грошовому господарстві. Поки товарне господарство не здобуло великого розвитку, й головна маса господарських потреб задовольнялася без допомоги обміну, то господарська вартість мала дуже незавершене квантитативне визначення. Але в розвиненому грошовому господарстві кожний предмет господарства, кожний елемент прибутку та видатку, висловлюється в строго визначених грошових цінах, які припускають щонайточніший обмір та порівняння їх поміж собою.

У формі грошової ціни господарська вартість зробилася предметом точного наукового вивчення й аналізу; на цій грошовій основі зросла й сьогочасна господарська теорія вартості, що охоплює значно ширшу царину, ніж господарство. Господарська теорія вартості, відкрита економічною наукою, це разом з тим і теорія вартості, як загального явища психічного життя, явища, що присуще психічному життю як такому. Сьогочасна науково-філософська думка визнає примат практичного розуму над теоретичним, примат волі над розумом. Інтелект, з сьогочасної точки погляду, це орган, витворений волею, слуга волі, знаряддя організму в боротьбі за існування, — знаряддя, яке й розвилося в оцій боротьбі.

Вплив ідей політичної економії на розвиток науки взагалі пояснюється тим, що предмет досліду для політичної економії — це сфера найбільш загостреного практичного інтересу. Господарський інтерес це найнагальніший, а рівночасно і найелементарніший,

спрощений інтерес; він в силу своєї елементарності припускає квантитативне вимірювання. Таким чином, економічна наука приходиться до узагальнень, які охоплюють взагалі всю царину телеології, діяння волі. Дарвінізм надзвичайно поширив царину прикладання телеологічного вивчення явищ природи й жодної в тому дивниці немає, що побудку до цього наукового перевороту дала політична економія. І можна гадати, що економічна теорія вартості повинна стати джерелом для нових теоретичних будовань у тих науках, котрі вивчають ті явища, що виникають на основі боротьби організмів за існування.

Акад. Михайло Туган-Барановський.

БІБЛІОГРАФІЯ

(Л. Горкіна. М.І.Туган-Барановський в економічній теорії та історії)

1. *Автономов В. С.* Предисловие к русскому изданию // Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1994. – С. XIX–XXII.
2. *Аникин А. В.* Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 367 с.
3. *Антонович А. Я.* Теория ценности: Критико-экономическое исследование. – Варшава, 1877. – 198 с.
4. *Багалец Д. И., Сумцов Н. В., Бузескул В. П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905). – Харьков: Изд. Ун-та, 1906. – VIII, 330, XIV с.
5. *Бажал Ю.* Доля теорії: 100-річчя класичної праці М. І. Тугана-Барановського і сучасність // Економіка України. – 1994. – № 12. – С. 58– 63.
6. *Балабкінс Н.* (США). Значення Тугана-Барановського сьогодні // Вісник НАН України. – 1995. – № 1 – 2. – С. 61 – 66.
7. *Балудянський М.* Изображение различных хозяйственных систем // Стат. журн. – 1806. – Т. 1. – Ч.1. – С. 45 – 71; Ч. 2. – С. 33 – 70; 1808. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 1 – 35; Ч. 2. – С. 1 – 26.
8. *Бем-Баверк Е.* Основы теории ценности хозяйственных благ. – Л., 1929.–195 с.
9. *Билимович А. Д.* Памяти Д. И. Пихно: // Памяти Д. И. Пихно: Сообщение проф. А. Д. Билимовича и проф. Н. М. Цытовича. – СПб., 1913. – 34 с.
10. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 688 с.
11. *Брагинский С. В., Певзнер Я. А.* Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. – М.: Мысль, 1991. – 300 с.
12. *Бровер І.* З історії "австрійської школи" на Україні // Зап. Одес. наук. т-ва при УАН: Секція соц.-іст. – Ч.1. – 1927. – №1. – С. 54 – 99.
13. *Бунге Н. Х.* О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности: Речь и краткий отчет, чит. в торж. Собрании имп. ун-та Св. Владимира 9 июня 1856 г. – К., 1856. – /4/, 66, /2/, 37 с.
14. *Бунге Н. Х.* Основания политической экономии. – К., 1870. – 136 с.
15. *Бунге Н. Х.* Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – /2/, VI, 465 с.
16. *Бухарин Н.И.* Империализм и накопление. — М., 1925.
17. *Вернадский В. И.* Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 247 – 254.
18. *Вернадский И.* Очерк теории потребностей. – СПб., 1852.
19. *Вернадский И.* Проспект политической экономии. – СПб., 1858.
20. *Видрін Д.Г.* "Царство свободи зростає повільно, але неухильно ..." (М.І.Туган-Барановський в історії вітчизняної соціально-політичної думки) // Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 6.
21. *Воблий К. Г.* Академік Михайло Іванович Туган-Барановський // Зап. Соц.-Екон. Від. УАН – Київ, 1923. – Т.1. – С.III – VII.
22. *Вольский М. М.* Задача политической экономии и отношение ее к прочим наукам. – Одесса, 1872. – 113 с.
23. *Всемирная история экономической мысли:* В 6 т. – М.: Мысль, 1989. – Т.3. – 605 с.

24. *Гаттенбергер К.К.* Введение в курс полицейского права: Реально-психологическая и политическая экономия // Гаттенбергер К. К., проф. Харьковского университета: К 100-летию Харьковского ун-та – Харьков, 1905. – 78 с.
25. *Горкіна Л. П.* Аристотель // Економічна енциклопедія: У 3 т. – Т.1. / Відп. ред. С.В. Мочерний. – Київ; Тернопіль: Видавн. центр «Академія», 2000. – С. 51 – 52; її ж: Бастіа (Bastiat) Фредерік (1801 – 1880) // Ibid. – С. 93 – 94; її ж: Давньогрецька економічна думка // Ibid. – С. 301; її ж: Еджуорт (Edgeworth) Френсіо Ісідро (1845 – 1926) // Ibid. – С. 372 – 373.
26. *Горкіна Л. П.* «Артільний договір» М. В. Левитського у контексті розвитку кооперативних ідей наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1994. – Вип. 26 – 27. – С. 239 – 249.
27. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.). –К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.
28. *Горкіна Л. П.* Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі ХІХ-ХХ ст. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ – Тернопіль, 1998. – Вип. 30. – С.141–151.
29. *Горкіна Л. П., Тимочко Н. О.* Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О. В. Чайнова // Історія нар. госп-ва та екон. думки Укр. РСР: Респ. міжвід. зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1991. – Вип. 25. – С. 71 – 78.
30. *Дмитриченко Л. И.* История экономических учений: Учебное пособие. – Донецк: КИТИС, 1999. – 452 с.
31. *Доманицький Віктор.* Коротка історія і напрямки діяльності Центрального Українського сільськогосподарського кооперативного союзу "Централ" // Укр. с.-г. кооп.: Зб. І-й. – Подєбради, 1926. – С. 17–42.
32. *Енгельс Ф.* Вступ до праці К. Маркса "Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р." // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – К.: Політвидав України, 1965. – Т. 22. – С. 501 – 519.
33. *Єфремов С. М.* І.Туган-Барановський. Некролог // Нова Рада. 1919. — № 21.
34. *Жамс Э.* История экономической мысли XX века: Пер. с фр. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1959. – 572 с.
35. *Жид Ш., Рист Ш.* История экономических учений: Пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 544 с.
36. *З історії економічної думки на Україні.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 348 с.
37. *Зак Л. М.* І. Туган-Барановський як теоретик кооперації // Укр. кооп. – 1919. – Кн. 2. – С. 37 – 50.
38. *Збірник* праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К.: Вид. УАН, 1919. – IV, 87, XXXIV с.
39. *Зибер Н. И.* Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. // Избр. экон. произведения. — М., 1959. — Т. 1. — С. 31-551.
40. *Зибер Н. И.* Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина // Собр. соч.: В 2 т. – СПб.: Издатель, 1900. – Т. 2. – С 610–717.
41. *Зибер Н. И.* Несколько замечаний по поводу статьи г. Ю. Жуковского "Карл Маркс и его книга о "Капитале" // Избр. экон. произв.: В 2 т. – М.: Соцгиз, 1959. – Т. 1. – С. 555–585.
42. *Зибер Н. И.* Сравнительное изучение первобытного права // Собр. соч.: В 2 т. – СПб.: Издатель, 1900. – Т. 2. – С. 1–142.
43. *Злупко С. М.* Економічна думка України (від давнини до сучасності): Навч. посібник. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – 496 с.
44. *Злупко С. М.* Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. – Львів: Каменяр, 1993. – 192 с.

45. Злупко С. М. "Принципи політичної економії" А. Маршалла і "Основи політичної економії" М. І. Тугана-Барановського: Спроба порівняльного аналізу // Питання політ. економії: Міжвід. наук. зб. – Вип. 218: Світова економічна думка: Питання теорії та історії. – К.: Либідь, 1992. – С. 50–54.
46. Злупко С. М. Українська економічна думка в персоналіях: Текст лекцій. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1994. – 88 с.
47. *История русской экономической мысли*: В 3 т. – М.: Соцэкгиз, 1958 – 1966.
48. *Історія економічних учень*: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. – К.: КНЕУ, 1999. – 564 с.
49. *Історія економічної думки України*: Навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993.– 272 с.
50. Кейнс Дж. М. *Общая теория занятости, процента и денег*: Пер. с англ. – М.: Госизд. ин. лит., 1948. – 399 с.
51. Коваль Л. М. (США). Михайло Іванович Туган-Барановський: український період у його житті та науковій, політичній і публіцистичній праці // *Історія нар. госп-ва та екон. думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1994. – Вип. 26 – 27. – С. 189 – 200.
52. Кондратьев Н. Д. *Михаил Иванович Туган-Барановский*: Биограф. справка. – Пг.: Колос, 1923. – 128 с.
53. Конюков И. А. *Коллективное земледелие: Из итогов аграрной революции*. – 3-е изд., знач. перераб. и допол. – М.: Новая деревня, 1927. – 240 с.
54. Коропецький І.-С. Важливий крок до відтворення минулого / Рец.: С. М. Злупко. Михайло Туган-Барановський. – Львів: Каменяр, 1993. – 192 с.; Л. П. Горкіна. Михайло Іванович Туган – Барановський – мислитель, вчений, громадянин: Вступ до книги: М. І. Туган-Барановський. Політична економія. – К.: Наук. думка, 1994, 262 с. // *Вісн. НАН України*. – 1997. – № 1–2. – С. 106–109.
55. Коропецький І.-С. Українська економічна думка в ХІХ столітті // *Дзвін*. – 1991. – № 1. – С. 129–134.
56. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
57. Коссовский Н. Н. *Теория денежного обращения. Ценность и цена* // *Зап. Харьк. ун-та*. – 1882. – Т. 1. – № 1.
58. Кэрнс Д. Э. *Основные принципы политической экономии*. – *Ценность. Международная торговля* / Предисл. и перев. М.И. Тугана-Барановского. – М., 1897. – XXXI, 127, 148, 80 с.
59. Ленін В.І. А.І. Ульяновій-Єлізаровій 16.01.1896 // *Ленін В.І. Повне збір. тв.* — Т. 55. — С. 19-20.
60. Ленін В. І. Первісний варіант статті "Чергові завдання Радянської влади" // *Повне збір. творів*. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 36. – С. 121 – 154.
61. Ленін В.І. О.М.Потресову 1899 // *Ленинский сборник*. — ІУ.
62. Ленін В. І. Про заходи переходу від буржуазно-кооперативного до пролетарськи-комуністичного постачання і розподілу // *Повне збір. творів*. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 37. – С. 449 – 450.
63. Лескюр Ж. *Общие и периодические промышленные кризисы*. — Спб., 1908.
64. Литошенко Л. Н. *Национальный доход в СССР*. — М., 1925.
65. Лобода І. С. З історії статистико-економічної думки на Україні у 70 – 90-х роках ХІХ ст. // *З історії економічної думки на Україні*. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 247 – 267.
66. Лозовый А. *Сельскохозяйственная кооперация и значение ее в современных условиях*. – Изд. 2-е, испр. и знач. доп. – [Харьков]: Пролетарий, 1926. – 287 с.
67. Лященко П. И. *История экономических учений*. – 3-е доп. изд. – Л.: Прибой, 1926. – 332 с.
68. Магочий Павло (Торонто, Канада). Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 3. – С. 97 – 107.

69. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита-Пресс, 1996. – 544 с.
70. *Маленко Э.* Лекции по микроэкономическому анализу: Пер. с фр. – М.: Наука, 1985. – 390 с.
71. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: В 3 т.: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 1. – 416 с.; Т. 2. – 310 с.; Т.3. – 352 с.
72. *Миклашевский А. Н.* Реализм и идеализм в политической экономии: Вступ. Лекция в Император. Юрьев. ун-те. – Юрьев, 1896. – 28 с.
73. *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І.Тугана-Барановського. — Львів, 1931.
74. *Мрачковская Г.М.* К истории ленинского этапа в политической экономии. — М., 1987.
75. *Нариси з історії економічної думки на Україні.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 388 с.
76. *Негиши Т.* История экономической теории. Учебник. Пер. с англ. – М.: АО "Аспект – Пресс", 1995. – 462 с.
77. *Петровська Н. А., Кульбака О. В.* Розвиток М. І. Туганом-Барановським учення про цінність // Питання політ. екон. – Вип. 218: Світова економічна думка: Питання теорії та історії. – К.: Либідь, 1992. – С. 64 – 71.
78. *Пивоваров Ю.* Бывшее, но не сбывшееся. О "русском марксизме" и его удивительной судьбе // Октябрь. – 1992. – № 2. – С. 177 – 187.
79. *Пихно Д. И.* Закон спроса и предложения. К теории ценности. – Киев, 1886. – 132 с.
80. *Подолинский С. А.* Труд человека и его отношения к распределению энергии // Слово. – 1880. – Апрель-май. – С. 135 – 211.
81. *Поссе В.Л.* Мой жизненный путь. Дореволюционный период (1864-1917 гг.). — М., Л., 1929.
82. *Птуха М. В.* П'ять років існування III Соціально-Економічного Відділу Української Академії наук (1919 – 1923) // Зап. Соц.-Екон. Відділу УАН. – К., 1923. – С. 1 – 28.
83. *Реформы второй половины XVII – XX в.в.: подготовка, проведение, результаты:* Сб. науч. тр. – М.: Ин-т истории СССР, 1989. – 188 с.
84. *Рикардо Д.* Сочинения: В 3 т. — Т. 1. — М.: Госполитиздат. — 1955.
85. *Рильський Т. Р.* Студії над основами розкладу багатства // Записки Наукового т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1892. – Ч. 1. – С. 29 – 86; 1893. – Т. 2. – С. 62 – 113.
86. *Слобожанин М.* Смотр кооперативным силам: По печатным матер. и личным впечатлениям на 1-м Всеросс. Съезде кооператоров. – М., 1909. – 178 с.
87. *Софронович И. Т.* Теория рынка Тугана-Барановского и ее критики. – Баку: Из-во Аз. ГНИИ, 1930– Т.1. – Вып. 2. – 36 с.
88. *Социологическая мысль в России. Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX — начала XX века.* — Л., 1978.
89. *Статистические итоги промышленного развития России: Доклад М.И.Тугана-Барановского в заседании III Отд. Императорского Вольного Экономического Общества 17 января 1898 г. // Труды ИВЭО. — Спб, 1898. — Кн. 1. — Вып.1. — С. 1-41.*
90. *Столяров Н. А.* Аналитическое доказательство предложенной г. М.Туган-Барановским политико-экономической формулы: Предельные полезности свободно произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям. – Киев, 1902. – 23 с.
91. *Струве П. Б.* Хозяйство и цена: Критические исследования по теории и истории хозяйственной жизни: В 2 ч. – Ч.1: Хозяйство и общество. – Цена – ценность. – СПб.: М., 1913. – 358 с.
92. *Татарникова С.* Туган-Барановский: в поисках новой соборности (к 125-летию со дня рождения) // Вести Московского университета. Серия 7. Философия. — 1990. — № 1.
93. *Теплицький В.П.* Економічні погляди Т. Ф. Степанова // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – с. 134 – 157.

94. *Туган-Барановский М. И.* В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени. – СПб., 1913. – 100 с.
95. *Туган-Барановский М.И.* Выступление на собрании Петербургского религиозно-философского общества 26 ноября 1914 г. // Вестник Московского ун-та. Серия 7. Философия. — 1990. № 1.
96. *Туган-Барановский М.И.* Дж.С.Милль. Его жизнь и учено-литературная деятельность. Биографический очерк. — СПб., 1892. — 88 с.
97. *Туган-Барановский М. И.* Докладная записка // Труды местн. ком. о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 32: Полтавская губерния. – С. 469 – 472.
98. *Туган-Барановский М. И.* Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы. – СПб.: Изд. ред. журн. "Мир Божий", 1905. – 205 с.
99. *Туган-Барановский М. И.* Как осуществится социалистический строй // Мир Божий. – 1906. – № 5. – С. 166 – 199.
100. *Туган-Барановский М. И.* Общественно-экономические идеалы нашего времени. – СПб.: Изд-во "Вестн. Знания", 1913. – 140 с.
101. *Туган-Барановский М. И.* Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса // Науч. обозрение. – 1899. – № 5. – С. 973 – 985.
102. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. – [СПб.], 1909. – XII, 760 с.
103. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. – 2-е изд., перераб. – СПб.:Право, 1911. – 512 с.
104. *Туган-Барановский М. И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. – 2-е изд – СПб.: Изд. ред. журн. "Мир Божий", 1905. – 259 с.
105. *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — изд. 6-е, Москва, 1918. — 260 с.
106. *Туган-Барановский М.И.* П. Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность. — СПб., 1891. — 80 с.
107. *Туган-Барановский М. И.* Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов.– 3-е соверш. перераб. изд. – СПб., 1914. – 466 с.
108. *Туган-Барановский М. И.* Письмо Г. В. Плеханову // Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова. – М.: Наука, 1974. – Т.3. – С. 227–228.
109. *Туган-Барановский М. И.* Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь: Дисс. – СПб., 1894. – 512 с.
110. *Туган-Барановский М. И.* Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. – 2-е соверш. перераб. изд. – СПб., 1900. – 335 с.
111. *Туган-Барановский М.И.* Психические факторы общественного развития // Мир божий. — 1904. № 8. — С. 2-28.
112. *Туган-Барановский М. И.* Русская революция и социализм. – Пг.: Муравей, 1917. – 32 с.
113. *Туган-Барановский М. И.* Современный социализм в своем историческом развитии. – СПб., 1906. – 260 с.
114. *Туган-Барановский М. И.* Социализм как положительное учение. – Пг.: Кооперация, 1918. – 133 с.
115. *Туган-Барановский М. И.* Социальная теория распределения. – СПб., 1913. – 96 с.
116. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. – М., 1916. – 521 с.
117. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
118. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма. – СПб.: Ред. журн. "Мир Божий", 1905. – 160 с.
119. *Туган-Барановский М.И.* Три великих этических проблемы (Нравственное мировоззрение Достоевского) // К лучшему будущему. — СПб., 1912. — 230 с.

120. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // *Юридический вестн.* – 1890. – Т. VI. – Кн. 2. – С. 192 – 230.
121. *Туган-Барановский М.И.* Экономическая наука // *Энциклопедический слов. Брокгауза и Ефрона.* – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 851 – 854.
122. *Туган-Барановський М. І.* Кооперація, її природа та мета. – Львів, 1936. – 143 с.
123. *Туган-Барановський М. І.* Політична економія. Курс популярний. – К.: Вид-во Дніпр. Союзу спожив. Союзів України, 1919. – 196 с.
124. *Український радянський енциклопедичний словник.* Т. 3. — 2-е вид. — К. — УРЕ. — С. 431.
125. *Хансен Э.* Экономические циклы и национальный доход: Пер. с англ. – М.: Изд. иностр. лит., 1959. – 760 с.
126. *Цехановецкий Г. М.* Значение Адама Смита в истории политико-экономических систем: Дисс. – Киев, 1859. – 80 с.
127. *Цехановецкий Г. М.* Краткий обзор политической экономии // *Университетские изв.* – 1866. – № 3. – Відділ 2-й. – С. 1 – 44; № 4. – С. 1– 31.
128. *Шторх Г.* Курс политической экономии или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие / Под ред. и с заметками И. В. Вернадского. – Пер. с фр. с биограф. очерком автора. – СПб., 1881. – Т. 1. – 304, VII с.
129. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ. – Москва: Экономика, 1995. – 540 с.
130. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Пер. с нем. В. С. Автономова и др. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
131. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) /* Под. ред. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. – Харьков: Изд-во ун-та, 1908. – 310 с.
132. *Юровский Л. Н.* Очерки по теории цены. – Саратов, 1919. – 234 с.
133. *Amato S.* Tugan-Baranovsky's Theories of Markets Accumulation and Industrialization: Their Influences on the Development of Economic Thought and Modern Historiographic Research. // *Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics* I. S. Koropeckyj, ed. – Cambr., Mass: Harvard U P, 1984.
134. *Crisp O.* Tugan-Baranovsky, Mikhail I. // *International Encyclopedia of the Social Sciences.* (D. L. Sills. Ed.). – New York: London. – 1972. – Vol. 16.
135. *Doroshenko D., and O. Ohlobyn.* A survey of Ukrainian Historiography. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences, New York, 1957.
136. *Hansen A.H.* Business Cycles and National Income: W.W.Norton, 1951.
137. *Hawtry R. G.* Capital and Employment. – London, 1937.
138. *Koropeckyi I. S.* Academic Economics in the Nineteenth. – Century Ukraine // *Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics.* Distributed by Harvard Press for the Harvard Ukraina Research Institute. – Cambridge, 1984.
139. *Koropeckyi I.S.(ed.)* Development in the Shadow. Studies in Ukrainian Economics. - Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1990.
140. *Koropeckyi I. S.(ed.)* Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics. - Cambr., Mass.: Harvard UP, 1984.
141. *Kowal L.M.* Economic Doctrines of M.I.Tuhan-Baranowsky.Dissertation at the University of Illinois. Urbana.1965.
142. *Menger C.* Principles of Economics. — N.-Y.; L., 1981.
143. *Mitchell Wesley C.* Business cycles: The Problem and its setting. With a foreword by Edwin F. Gay. – London: New York: Publication of the National Bureau of economic research, incorporated, 1927.

144. *Nove A. M. I. Tugan-Baranovsky // The New Palgrave: A Dictionary of Economics – Macmillan Press, 1987.*
145. *Pipes S. Struwe: Liberal on the Left. 1870-1908. - Cambridge, 1970.*
146. *Rima J.H. The Development of Economic Analysis. — Homewood, 1967.*
147. *Schumpeter J.A. History of Economic Analysis. – New York, 1961.*
148. *Speithoff A. Die Kriesentheorien von Tugan-Baranowsky und Pohle. Schmoller's Jahrb. – Berlin, 1903.*
149. *Symposium: Tugan-Baranovsky's Last. Articles // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. INC. Economic Issue. – Vol. XIII, 1973 – 1977. – Number 35 – 36. – P. 189 – 236.*
150. *Timoshenko V. Tugan-Baranovsky and Western European Economic Thought. // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, Vol. №3. – 1954. – Spring. – P. 803 – 823.*
151. *Wydanowicz I. M. I. Tugan-Baranowski, teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstań idei społecznej // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. – Lviv, 1931.*

**Праці автора, що висвітлюють різні аспекти наукової спадщини
М. І. Тугана – Барановського та їхнє відображення в економічній
літературі**

Горкіна Л. П., Дерев'янкін Т. І. Економічна наука України: Історія та назрілі завдання її вивчення // Вісн. АН України. – 1990. - № 11 – С. 75-82; 1991. - № 1. – С. 73-81;

Горкіна Л. П., Дерев'янкін Т. І. Повернення до ідеологізації науки? Ще раз про об'єктивність історико-економічних досліджень // Вісн. АН України. – 1991. - № 12. – С. 82-89;

Горкіна Л. П. Економічна теорія марксизму в системі економічної науки на Східній Україні на зламі XIX – XX століть // Економіка України. – 1992. - № 6. – С. 75-81;

Горкіна Л. П. Проблема сільськогосподарської кооперації у марксизмі: Історичний аспект // Питання політ. Екон.: Міжвід. наук. зб. – Вип. 218: Світова економічна думка: питання теорії та історії. – К.: Либідь, 1992. – С. 36-43.

Горкіна Л. П. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України. – 1993. - № 11. – С. 80-87;

Горкіна Л. П. До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917 – 1920 рр. // Економіка України. – 1993. - № 5. – С. – 74-79;

Горкіна Л. П. Від догматизованого марксизму – до сучасної економічної теорії: Культура історико-економічних досліджень в Україні // Вісн. АН України. – 1993. - № 9. – С. 37-46;

Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.

Горкіна Л. П. Нова епоха в історії економічної науки: Теорія економічних циклів М.І. Тугана-Барановського // Вісн. НАН України. – 1994. - № 11-12. – С. 58-67.

Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.;

Горкіна Л. П. Михайло Іванович Туган-Барановський - мислитель, вчений, громадянин: Передмова // Туган-Барановський М. І. Політична економія: Курс популярний. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 3- 55;

Горкіна Л. П. Історія української економічної думки на шляхах відродження та інтеграції у світову економічну науку // Матеріали другого конгресу міжнар. Укр. екон. асоц.: “Україна в світовому економічному просторі” / відп. ред.: М. Герасимчук, Ю. Чучман. - Київ, 1996. – С. 160-171;

Горкіна Л. П. Висвітлення генезису та становлення політичної економії як науки у працях М. І. Тугана-Барановського // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 1997. – Вип. 29. – С. 100-114;

Горкіна Л. П. Стан і рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі XIX – XX ст. // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. - Київ – Тернопіль, 1998. – Вип. 30. – С. 141-151.;

Горкіна Л. П. Академік Михайло Туган-Барановський // Члени-засновники Національної Академії наук України: зб. нарисів. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1998. – С. 258-296.;

Горкіна Л. П. Від ідеї неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (парадокс теорії цінності М. І. Тугана-Барановського) // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ – Тернопіль, 2000. – Вип. 31-32. – С. 166 -185.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	3
I. БІЛЯ ВИТОКІВ: ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ У ХІХ СТОЛІТТІ	13
1. З історії розвитку економічної теорії на Заході	13
2. Політична економія в Україні та Росії	21
II. ВІХИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВОГО ДОРОБКУ М. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО	41
1. На шляху до всесвітнього визнання	41
2. Наукова, викладацька та громадсько-політична діяльність вченого на початку ХХ століття	60
III. ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	80
1. Погляд на генезис і становлення політичної економії як науки . . .	80
2. Концепція еволюції класичної школи	101
IV. ВНЕСОК ВЧЕНОГО У МІКРО- ТА МАКРОЕКОНОМІКУ	122
1. Інтерпретація і розвиток ідей Австрійської школи	122
2. Теорія економічних циклів та її місце в історії науки	136
V. М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК І ТЕОРЕТИК КООПЕРАЦІЇ ТА СОЦІАЛІЗМУ	155
VI (ДОДАТКИ). М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ І СУЧАСНІСТЬ	182
<i>Л. Горкіна</i> Теорія цінності М. Тугана-Барановського в історії економічної думки	182
<i>І.-С. Коропецький (США)</i> Внесок Михайла Тугана- Барановського в монетарну економіку	212
<i>Н. Балабкінс (США)</i> Значення М. І. Тугана-Барановського сьогодні	230
НА ЗАКІНЧЕННЯ	242
<i>М. І. Туган-Барановський.</i> Вплив ідей політичної економії на природознавство і філософію	242
БІБЛІОГРАФІЯ (Л. Горкіна. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії)	259

Наукове видання

Горкіна Лариса Павлівна

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ

Редакційно-видавнича група
Редактор Л. Г. Томіліна

Звед. тем. пл., 2001.

Підп. до друку 05.12.2001.

Пап. офс. Офс. друк.

Обл.-вид. арк. 18,0

Замовлення № 294

Формат 60 x 84/16.

Умов. –друк. арк. 15,3

Тираж 300 прим.

Ціна договірна

Інститут економіки НАН України.

01011 Київ-11, вул. Панаса Мирного, 26.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України.

01011 Київ-11, вул. Панаса Мирного, 26

Горкіна Лариса Павлівна — провідний науковий співробітник відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки Національної Академії наук України, автор цілого ряду праць з історії економічної думки України та методології їх дослідження.